

Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі ұсынған

Т.Н.Ермекова, К.Ә.Бертілеуова, Р.А.Абишева

ҚАЗАҚ ТІЛІ

Жалпы білім беретін мектептің 9-сыныбына арналған оқулық

9

ӘОЖ 373.167.1
КБЖ 81.2 Қаз-922
Е 69

А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының сарапшыларымен келісілді.

Е 69 Ермекова Т.Н. ж.б.
Қазақ тілі: жалпы білім беретін мектептің 9-сыныбына арналған оқулық. / Ермекова Т.Н., Бертілеуова К.Ә., Абишева Р.А. – Нұр-Сұлтан: «Арман-ПВ» баспасы, 2019. – 240 бет.

ISBN 978-601-318-200-1

Оқулық негізгі орта білім беру деңгейінің 9-сыныбына арналған «Қазақ тілі» пәнінен жаңартылған мазмұндағы үлгілік оқу бағдарламасы бойынша жазылды.

Оқулықта оқушылардың дүниетанымын кеңейтіп, алған білімдерін өмірде қолдана білуге машықтандыратын, сонымен бірге қосымша ізденісті, қазіргі ақпараттық технологияның кең мүмкіндіктерін пайдалануды, шығармашылықпен жұмыс жасауды қажет ететін тапсырмалар қамтылды.

ӘОЖ 373.167.1
КБЖ 81.2 Қаз-922

ISBN 978-601-318-200-1

© Ермекова Т.Н.,
Бертілеуова К.Ә.,
Абишева Р.А., 2019
© «Арман-ПВ» баспасы, 2019

Барлық құқығы қорғалған. Баспаның рұқсатынсыз көшіріп басуға болмайды

Оқулықта қолданылған шартты белгілер

Оқылым. Ұсынылған тақырып негізінде мәлімет беретін мәтіндермен танысып, мәтін жанры мен негізгі мәселені айқында.

Тыңдалым және айтылым. Қосымша CD дискіде берілген немесе сілтеме бойынша ғаламтор материалдарын тыңдап, оны жеткізуге, ой қорытындысын жасауға дағдылан.

Ойгүрткі. Оқылым айдарында берілген мәселеге қатысты өзіңнің білім қорың мен ойлау қабілетіңді көрсет.

Жазылым. Оқылым және тыңдалым материалдары негізінде өз ойыңды жазбаша сауатты жеткізуге тырыс.

Ереже. Әдеби тіл нормалары бойынша анықтамалар берілді. Анықтамалармен танысып, мұқият зерделе, оларды іс жүзінде дұрыс қолдануды үйрен.

Әдеби тіл нормалары. Грамматикалық, тілдік материалдар бойынша берілген жаттығулармен жұмыс жасап, өз біліміңді көрсет.

Сұхбат. Түрлі тақырыпта сұрақ-жауап түрінде тілдік қарым-қатынасқа түсу арқылы пікірлесу мәдениетіңді қалыптастыр.

Фибратты сөз. Тағылымы мол даналық сөздерден тәлім ал.

Артық болмас білгенің. Тақырып жөніндегі тың деректер, қызық мәліметтермен таныс. Ол да сенің білім көкжиегіңді кеңітеді.

Ізденімдік тапсырма. Шығармашылық сипаттағы ақпараттық деректерді іздеп тауып, зерттеу жүргіз.

Топтық тапсырма. Тапсырмаларды топқа бөлініп орындау арқылы жүйріктігіңді көрсет.

Жағдаяттық тапсырма. Түрлі жағдаяттарда шешім қабылдауға дағдылан. Шығармашылығың мен белсенділігіңді арттыруға ұмтыл.

Үй тапсырмасы. Тақырып бойынша алған білімің негізінде үйде өз бетіңше ізденіп, тапсырманы орында.

Ойталқы. Пікірталас арқылы белгілі бір мәселе жөнінде сөйлеу тіліңді дамытуды қолға ал.

Жасап көр. Сабақта меңгерген мәліметтер бойынша өз біліміңді тексеріп, тест сұрақтарына жауап беріп көр.

Назар аудар

Электронды қосымша жүктелген CD қолжетімсіз болған жағдайда, қосымшаны *arman-pv.kz* сайтынан тауып, өз компьютеріңе жүктеп алуыңа болады

Алғы сөз

Қымбатты оқушылар!

Сендер Қазақстан Республикасының азаматысыңдар. Еліміздің мемлекеттік тілі – қазақ тілі. Қазақ тілі – дүниежүзіндегі ауызша және жазбаша тіл мәдениеті қалыптасқан алты жүз тілдің және мемлекеттік мәртебеге ие екі жүз тілдің қатарында тұр. Ана тілінің мұрагері болу, оның грамматикалық құрылымы мен тіл байлығын игеру қандай ғажап!

Қазақ тілі – әуезді тіл. Тіл әуезділігін сақтау үшін орфоэпиялық норманы сақтап сөйлей білу керек, ал сауатты жазу үшін орфографиялық норманы жақсы білу қажет. Бұдан басқа дұрыс сөйлеудің, сауатты жазудың лексикалық, грамматикалық, пунктуациялық нормалары бар. Ана тілінің осындай заңдылықтарын білу, атадан балаға мұра боп қалған тілімізді келер ұрпаққа жеткізу – сендердің борыштарың.

Сендер енді 9-сынып оқушысы болдыңдар. Есейіп келесіңдер. Қолдарыңдағы «Қазақ тілі» оқулығы қоғамның белсенді мүшесі ретінде қалыптасуларыңа көмегін тигізеді. Оқулықтағы «Мәңгілік Ел – мұратым», «Жаһандану мәселелері», «Тәуелсіздік жылдарындағы Қазақстан. ЭКСПО-2017», «Адам құқығы мен бостандығы», «Отбасы және демографиялық өзгеріс», «Биотехнология және гендік инженерия келешегі», «Бұқаралық ақпарат құралдары», «Әлемдегі қақтығыстар және бейбітшілік», «Табиғи ресурстарды тиімді пайдалану» сияқты тақырыптар білімдеріңді толықтырады. Бұл тақырыптарды жоғарыда айтылған нормаларды игеру арқылы меңгересіңдер.

Қазіргі заман оқушыдан көп ізденуді, жалықпай үйренуді талап етеді. Сондықтан оқулықтан алған білімдеріңді күнделікті өмірде қолдана білуге тырысыңдар. Кейбір тапсырмалар қосымша ізденісті, қазіргі ақпараттық технологияның мол мүмкіндіктерін пайдалануды, шығармашылықпен жұмыс жасауды қажет етеді. Мұның бәрі ана тілінің құдіретін сезіндірумен бірге, сендердің тұлға ретінде қалыптасуларыңа ықпал ететінін білгейсіңдер. Оқулықта берілген қағидаларды үйрену арқылы сендер ана тілін жетік меңгерген, ойын ауызша және жазбаша сауатты жеткізе алатын, туындаған мәселелерді еркін шеше білетін, шынайы өмірге бейім парасатты азамат болып өлесіңдер деп сенеміз.

I

БӨЛІМ

МӘҢГІЛІК ЕЛ – МҰРАТЫМ

СТИЛИСТИКА

Бөлімді оқып-білу арқылы сендер:

- Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың 2014 жылдың 17 қаңтарында Қазақстан халқына жолдаған Жолдауымен танысасыңдар;
- Жолдаудағы көркемдегіш құралдардың рөлін талдайсыңдар;
- мәнмәтін бойынша тілдік бірліктерді орфографиялық нормаға сай жазуды үйренесіңдер;
- шығармашылық бағыттағы тапсырмалармен жұмыс істейсіңдер.

«Мәңгілік Ел» – жарқын болашаққа бастар жол.

(Н.Назарбаев)

§1.

«Қазақстан-2050» – Мәңгілік Елге бастайтын ең абыройлы жол

1. Мәтіналды сұрақтарға өз болжамдарыңмен жауап беріңдер.

1. Қазақ елінің басты арманы не және ол орындалды ма?
2. Ата-бабамыздың сан мың жылдан бергі арманы орындалуы үшін қандай үлес қосар едіңдер?

2. Мәтінді оқып, жанрлық ерекшелігін анықтаңдар.

Қадірлі халқым!

Мәңгілік Ел – ата-бабамыздың сан мың жылдан бергі асыл арманы.

Ол арман – әлем елдерімен терезесі тең қатынас құрып, әлем картасынан ойып тұрып орын алатын тәуелсіз мемлекет атану еді.

Ол арман – тұрмысы бақуатты, түтіні түзу ұшқан, ұрпағы ертеңіне сеніммен қарайтын бақытты ел болу еді.

Біз армандарды ақиқатқа айналдырдық. Мәңгілік Елдің іргетасын қаладық.

Мен қоғамда «Қазақ елінің ұлттық идеясы қандай болуы керек?» деген сауал жиі талқыға түсетінін көріп жүрмін. Біз үшін болашағымызға бағдар ететін, ұлтты ұйыстырып, ұлы мақсаттарға жетелейтін идея бар. Ол – «Мәңгілік Ел» идеясы.

Тәуелсіздікпен бірге халқымыз мәңгілік мұраттарына қол жеткізді.

Біз еліміздің жүрегі, тәуелсіздігіміздің тірегі – мәңгілік елордамызды тұрғыздық.

Ендігі ұрпақ – мәңгілік қазақтың перзенті. Ендеше, қазақ елінің ұлттық идеясы – Мәңгілік Ел!

Мен «Мәңгілік Ел» ұғымын ұлтымыздың ұлы бағдары – «Қазақстан-2050» Стратегиясының түп қазығы етіп алдым.

Тәуелсіздікке қол жеткізгеннен гөрі оны ұстап тұру әлдеқайда қиын.

Бұл – әлем кеңістігінде ғұмыр кешкен талай халықтың басынан өткен тарихи шындық. Өзара алауыздық пен жан-жаққа тартқан берекесіздік талай елдің тағдырын құрдымға

жіберген. Тіршілік тезіне төтеп бере алмай, жер бетінен ұлт ретінде жойылып кеткен елдер қаншама?!

Біз өзгенің қателігінен, өткеннің тағылымынан сабақ алуға тиіспіз. Ол сабақтың түйіні біреу ғана: Мәңгілік Ел болу – біздің өз қолымызда. Бұл үшін өзімізді үнемі қамшылап, ұдайы алға ұмтылуымыз керек.

Байлығымыз да, бақытымыз да болған мәңгілік тәуелсіздігімізді көздің қарашығындай сақтай білуіміз керек.

«Қазақстан–2050» – Мәңгілік Елге бастайтын ең абыройлы, ең мәртебелі жол. Осы жолдан айнымайық, қадірлі халқым! Әрбір күніміз мерекелі, әрбір ісіміз берекелі болсын! Дамуымыз жедел, келешегіміз кемел болсын! Жарқын іспен күллі әлемді таң қылып, жасай берсін елдігіміз мәңгілік!

*(Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті
Н.Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауынан.
Астана, 2014 жылғы 17 қаңтар)*

3. «Тәуелсіздікке қол жеткізгеннен гөрі оны ұстап тұру әлдеқайда қиын» дегенді қалай түсінесіңдер?

Орфографиялық норма

Орфография дұрыс жазу нормаларын белгілейді. Орфография (грек. *orfos* – «дұрыс», *grapho* – «жазамын») – жазба тілінде пайдаланылатын жазудың тарихи қалыптасқан жүйесі, біркелкі жазуды қамтамасыз ететін ережелер жүйесін жасайтын және зерттейтін тіл білімінің саласы. Қазақ тілінің орфографиясы үш принципке негізделеді:

1. Морфологиялық принцип.
2. Фонетикалық принцип.
3. Дәстүрлі-тарихи принцип.

4. Оқылым мәтіні бойынша күрделі жоспар құрыңдар.

Елбасының қанатты сөздері – ұрпаққа өнеге

- Қазақ даласы – ұлы түркілердің қара шаңырағы.
- Еркін елде өскен ұрпақтың рухы әрдайым биік болуы тиіс. Жастары жалын жүректі, өршіл намысты, биік рухты болса, ол елдің еңсесі де биік болады.

- Ұлы мақсаттарды өзінің алдына ұлы халық қана қоя алады.
- Қазір бой салыстыратын заман емес, ой салыстыратын заман.
- Болашақ – білімді жастар қолында.
- Менің арманым – Қазақстанның «Мәңгілік Ел» болуы. Заман өтеді, адамдар өтеді. Бірақ тәуелсіздік қалады.

Жанр – мәтін типтеріне сай ерекшеліктері бар сөйлеуді ұйымдастыру формасы. Ол тіл мен оның қолданылу формасының сипатын анықтайды. Мысалы: сұхбат – диалог жанрына, публицистикалық мақала – монолог жанрына; мақала – жазбаша жанрға; баяндама ауызша жанрға жа-тады.

5. «Артық болмас білгенің» айдарында баяндалған жанр түрлері-мен танысыңдар. Оқылым мәтіні мен «Ғибратты сөз» айдарында берілген мәліметтерді негізге алып, өздерің қалаған жанрда мәтін құрастырыңдар.

6. Өздерің құраған мәтіндегі емлесі қиын сөздерді анықтап, орфогра-фиялық сөздік негізінде дұрыс жазыңдар.

7. Елбасының қанатты сөздері негізінде «Қосжазба күнделігі» әді-сімен ой-тұжырымдарыңды жазыңдар.

Елбасының қанатты сөздері	Менің ойым

§2.

Мәңгілік Ел құндылықтары

1. Сұрақтарға жауап беріп, ойларыңмен бөлісіңдер.

1. «Құндылық» деген сөзді қалай түсінесіңдер?
2. Елбасы жастарға қандай сенім артып отыр?

2. Мәтінді түсініп оқып, онда санамалап көрсетілген мәліметтердің рәсімделуіне назар аударып, қай жанрға жататынын анықтаңдар.

Қымбатты отандастар!

Біз, қазақстандықтар, бір халықпыз! Біз үшін ортақ тағдыр – бұл біздің Мәңгілік Ел, лайықты әрі ұлы Қазақстан! Мәңгілік Ел – жалпықазақстандық ортақ шаңырағымыздың ұлттық идеясы, бабаларымыздың арманы.

Тәуелсіздік жылдарында барша қазақстандықты біріктіретін, ел болашағының іргетасын қалаған құндылықтар жасалды. Олар көктен түскен жоқ. Бұл құндылықтар – уақыт сынынан өткен қазақстандық жолдың тәжірибесі.

Біріншіден, бұл – Қазақстанның тәуелсіздігі мен астанасы.

Екіншіден, бұл – қоғамымыздағы ұлттық бірлік, бейбітшілік пен келісім.

Үшіншіден, бұл – зайырлы қоғам және жоғары руханият.

Төртіншіден, бұл – индустрияландыру мен инновацияларға негізделген экономикалық өнім.

Бесіншіден, бұл – жалпыға ортақ еңбек қоғамы.

Алтыншыдан, бұл – тарихтың, мәдениет пен тілдің ортақтығы.

Жетіншіден, бұл – еліміздің ұлттық қауіпсіздігі, бүкіл-әлемдік, өңірлік мәселелерді шешуге жаһандық тұрғыдан қатысуы.

Осы құндылықтардың арқасында біз әрдайым жеңіске жеттік, елімізді нығайттық, ұлы жетістіктерімізді еселедік.

Біз өз халқымыздың игілігі жолында ұлы мақсаттарды алға қоямыз, сондықтан мен саяси партияларды, қоғамдық бірлестіктерді, қазақстандықтарды «Қазақстан–2050» Стратегиясының басты мақсатқа жету жолындағы жұмыстарына белсене қатысуға шақырамын. Әсіресе жастарымызға

мынаны айтамын: бұл Стратегия сіздерге арналған. Оны жүзеге асыратын да, жемісін көретін де сіздер. Өз жұмыс орындарыңызда отырып, осы жұмысқа атсалысыңыздар! Немқұрайды қарамаңыздар! Елдің болашағын барша халықпен бірге жасаңыздар!

(*Нұрсұлтан Назарбаев*)

- 3. Көрсетілген жеті құндылықтың қайсысын жедел дамытар едіңдер? Неге?
- 4. Аудиожазбадан (01. mp3) «Мәңгілік Ел құндылықтары» мәтінін тыңдаңдар. Мәтін бойынша жұмыс жасаңдар:
1. Мәтіннің мақсатты аудиториясын анықтаңдар.
 2. Мәтіннің жанрын анықтаңдар.
 3. Мәтіннің көркемдегіш құралдарын анықтаңдар.

 Морфологиялық принцип – морфемалардың (сөз бен қосымша) құрамында болатын дыбыс алмасуларын ескермей, сөздің морфологиялық құрамын, бастапқы қалпын сақтап жазу. Мысалы, *жамбады, жаңғанда* түрде айтылатын сөз формаларына ортақ түбір – *жан*, сондықтан *жанбады, жанғанда* деп жазылады. Ал *жазса, жазшы* сөздері айтуда *жасса, жашшы* болып естілгенімен, жазуда ескерілмейді, бастапқы қалпы сақталып жазылады.

- 5. Оқылым мәтінінен морфологиялық принцип бойынша жазылған сөздерді анықтап, айтылуындағы өзгерістерді кестеге толтырыңдар.

Бастапқы қалпын сақтап жазу	Айтылудағы өзгерістер
Мәңгілік Ел	Мәңгіліг Ел

- 6. Үш топқа бөлініп, тапсырмаларды орындаңдар.
- 1-топ.** Мәтіндегі деректерді негізге алып, «Құндылық» сөзінің мағынасын «Топтастыру» әдісімен түсіндіріңдер.

2-топ. Мәтіндегі ақпаратты пайдаланып, «Менің елімнің басты құндылығы» тақырыбында шағын мәтін дайындаңдар. Сөз саны – 50.

3-топ. Оқылым мәтіні негізінде «Қосжазба күнделігі» әдісімен түсіндірме жазыңдар. Сөз саны – 50.

Дәйексөз (цитата)	Түсіндірме (комментарий)

- **7.** Сабақта жинақталған материалдар негізінде ауызша және жазбаша мәтіндер үшін күрделі жоспар құрыңдар.

I Кіріспе

II Негізгі бөлім

1.

2.

3.

III Қорытынды

- **8.** Жазба жұмыстарындағы сөздердің орфографиялық нормаға сай жазылуын түсіндіріңдер.

- **9.** Екі тапсырманың бірін орындаңдар.
1. Оқылым мен тыңдалым мәтіндерін салыстырыңдар. Жеті құндылық жөнінде ментальды карта жасаңдар.
 2. Қосымша әдебиеттер, баспасөз материалдары мен энциклопедияларға сілтеме жасай отырып, «Нұрлы жолдан – Мәңгілік Елге» тақырыбында презентация дайындаңдар.

§3.

Мәңгілік Ел – бабалар арманы

1. Өз болжамдарыңмен сұрақтарға жауап беріңдер.

1. Қалай ойлайсыңдар, ата-бабамыз армандаған «Мәңгі Ел» қандай ел?
2. Суретте бейнеленген «Мәңгілік Ел» қақпасы туралы не білесіңдер?

2. Мәтінді түсініп оқып, жанрлық ерекшеліктеріне назар аударыңдар. Мәтінде шешендік сөз үлгілері бар ма?

«Мәңгілік» ұғым-түсінігі – барша адамзатқа ортақ қазына. Оның негізінде бүкіл тіршілік иесінің өмірге, қоршаған ортаны игеруге деген құштарлығы жатыр. Мәңгілікке ұмтылған арман-мақсаттың нышанына, ескерткішіне Египет пирамидаларын, мәңгі

қала Рим тәмсілін, суға батпайтын, отқа жанбайтын батырлар жайлы аңыз-ертегілерді жатқызуға болады. Демек, байырғы түркі қоғамында дүниеге келген «Мәңгі Ел» ұстанымы, біріншіден, арғы бабаларымыздың адамзат өркениетіне, оның ақыл-ой қазынасына қосқан айрықша интеллектуалдық үлесін айшықтаса, екіншіден, адамдардың әрқайсының һәм баршасының мүддесін, әрекетін, ұрпағының сабақтастығы мен жалғастығын жарасымды үйлестіруге септесетін әмбебап формуласы. Үшіншіден, осынау кемел пайым-тұжырым қазақ жерінен, Ұлы Дала елінен ешқашан табан аударған емес. Ол Қорқыттың ажалдан қашқанынан бастап ақын Ж.Молдағалиевтің: «Мен қазақпын мың өліп, мың тірілген» деген өлең жолдарымен санамызға шегеленген.

«Мәңгі Ел» – арғы бабаларымыздың ұлы интеллектуалдық серпілісі. Күлтегін жазуында «Мәңгі» сөзі бес рет қолданылған. Мысалы: «Өтікен жерінде отырып, керуен

жіберіп отырсаң, онда мұның жоқ. Өтікен жынысында отырсаң, Мәңгі Ел тұтып отырар ең сен», – делінген ескерткіште. Осы тектес қағидатты Білге қаған, Теркін мәтінінен де оқиымыз. Мұндағы Өтікен – түркілердің астанасындай қасиетті жері. Байырғы түркілер өз мемлекетінің астанасын ерекше құрметтегенін әсте кездейсоқтыққа балауға болмайды. Ол – мемлекетшіл сана мен рухтың ажырағысыз серігі. Ендеше, мәңгілікке тірек боларлық орда керек екен. Ең кереметі – «Мәңгілік Ел» идеясы да Қазақстанның жаңа елордасында паш етілді ғой.

Интеллектуалдық ұлы ізденіспен түзілген «Мәңгілік Ел» өздігінен биік технологияларды, материалдық игіліктерді, әлеуметтік инфрақұрылымды алақанымызға салмайды. Оның миссиясы – қоғамның бар саласындағы адам факторын ізгілікке, жасампаздыққа жетелеу. Олай болса, «Мәңгілік Ел» еліміздің өркендеуіне септесетін ұлы жобалар мен бастамалардың, идеялар мен бағдарламалардың алтын діңгегі бола беретініне сенеміз.

(Ханкелді Әбжанов)

- 3. Ескерткіштер тілінде «Мәңгі» сөзінің қолданылуы нені аңғартады? Интеллектуалды ұлт пен «Мәңгілік Ел» ұғымдарының байланысын қалай түсіндірер едіңдер?

 Фонетикалық принцип бойынша сөз айтылуындағыдай жазылады, яғни әрбір әріп фонеманы емес, дыбысты белгілейді. Мысалы, *Аман+келді, Бота+көз, Төре+келді, Құла+кер* сөздерінің морфологиялық құрылымы сақталмай, дыбыстық өзгеріске түсіп, айтылуы бойынша жазылады. *Амангелді, Ботагөз, Төрегелді, Құлагер, кітабым (кітап+ым), тарағы (тарақ+ы), сексен (сегіз+он), биыл (бұл+жыл)* түрінде жазылады да, фонетикалық транскрипцияға жуықтайды.

- 4. Оқылым мәтінінен айтылуы мен жазылуында айырмашылығы бар сөздер мен сөз тіркестерін топтастырып жазыңдар.

Айтылуында өзгеріс байқалатын сөздер	Айтылуында өзгеріс байқалатын сөз тіркестері

- 5. «Мәңгілік Ел» қақпасы туралы ізденіп, ол туралы мәліметті «Торлы диаграмма» әдісімен сипаттаңдар.
- 6. Мәтінде келтірілген мәліметті пайдаланып, «Мәңгілік Ел – бабалар арманы» тақырыбында өздерің қалаған жанрда мәтін жазыңдар.
- 7. Тест сұрақтарына жауап беріңдер.
1. Оқылым мәтіні не туралы?
 - A) Египет пирамидалары, Рим төмсілі туралы
 - B) Құлтегін ескерткіші туралы
 - C) Астана туралы
 - D) «Мәңгілік Ел» идеясының бабаларымыздың арманы болғандығы, бұл идеяның миссиясы туралы
 - E) «Мәңгілік Ел» қақпасы туралы
 2. Байырғы түркілердің өз астанасын ерекше құрметтегені туралы мәтіннің қай бөлігінде айтылған?
 - A) 1
 - B) 2
 - C) 3
 - D) 1 мен 3
 - E) Барлық бөлімінде
 3. Мәтін бөліктерін ретімен қойыңдар.
 1. Құлтегін жазуындағы «Мәңгі» сөзінің мағынасы
 2. «Мәңгілік» формуласына түсінік
 3. «Мәңгілік Ел» идеясының миссиясы
 - A) 1, 2, 3
 - B) 3, 2, 1
 - C) 2, 1, 3
 - D) 1, 3, 2
 - E) 2, 3, 1
- 8. Қосымша әдебиеттер мен бейнежазбаларды пайдаланып, «Бабалар салған сара жол» тақырыбында аргументті эссе дайындаңдар. Сөз саны – 100–120.

§4.

«Мәңгілік Ел» идеясы –
ұлы мұратымыз

1. Сұрақтарға жауап беріп, ойларыңмен бөлісіңдер.

1. «Мәңгілік Ел» идеясын қандай қоғам қайраткерлері жүзеге асыруға тырысқан деп ойлайсыңдар?
2. Неге бұл идея біздің ұлы мұратымыз болып саналады?

2. Мәтінді оқып, онда көтерілген мәселелер бойынша талқылау сұрақтарын құрастырыңдар.

Елбасы Нұрсұлтан Назарбаев жариялаған «Мәңгілік Ел» идеясының түп-төркіні тереңде жатыр. Мәңгілік Ел болуды, яғни халықтың тарих сахнасынан өшпей, сақталып қалуын ата-бабамыз бұрыннан армандаған. Оның тарихи негізі сонау VI–XII ғасырлардағы Орхон-Енисей жазбаларынан басталады. Тоныкөктің тасқа қашалып жазылған жазбаларында «Көктегі түркі төңірісі, түркінің қасиетті жер-суы былай депті: түркі халқы жоқ болмасын дейін, халық болсын дейін...» – деген жолдар кездеседі. Бұл – «аспан мен жер барда жердің бетінде түркі халқы қалады, ол Мәңгілік Ел болады, жер бетінен жойылып кетпейді» деген тілектен туған идея. Бұл идея кейін де жалғасын тапты. Мысалы, орта ғасырлардағы «Оғызнама», «Бабырнамадағы» жазбалар, Қорқыттың мәңгі өмірді іздеу философиясы – барлығы да осыдан туындаған.

Қазақтардың шежіре жазуының өзінде үлкен мән жатыр. Ата-бабалардың, ру-тектердің атын атап, шежіре етіп жазу осы ұлттың сонау ерте замандарда пайда болғандығын меңзейді. Белгілі қытайлық шығыстанушы Никита Бичуриннің зерттеулерінде де біздің заманымызға дейінгі IV ғасырлардағы Орта Азия халықтары, соның ішінде түркі халықтары туралы да жазбалар бар.

Мәңгілік Ел болу ұлттық идеясын XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында қазақтың зиялы қауым өкілдері әрі қарай жалғастырды. Соның ішінде Ахмет Байтұрсынұлы мен Мұстафа Шоқайды ерекше айтар едім. Бірі елде, бірі шетте жүрсе де, екеуінің мұраты бір идеяға тоғысты, екеуі де

азаттықты аңсады, тәуелсіз ел болуды көздеді. Жақында ғана Мұстафа Шоқай шығармаларының 12 томдық жинағы шықты, жинақта Шоқайдың Мәңгілік Ел идеясының жалғастырушысы ретіндегі туындылары топтастырылған.

Кеңес үкіметінің кезінде де сонау ерте ғасырларда басталған ұлттық идея үзіліп қалды деуге болмайды. Кеңес үкіметі саясатының ықпалында болса да, астарлы түрде ұлты үшін еңбек еткен тұлғалар баршылық. Мысалы, Қазақ Ұлттық ғылым академиясын құрған Қаныш Сәтбаевтың да мұраты – ұлттық интеллигенцияны бір жерге шоғырландыру, қазақ тарихын, тілін, ділін, әдебиетін, мәдениетін ғылыми тұрғыда зерттеуге барынша күш салу еді. Жанына ұлттық интеллигенцияны жинап, ел ішінде театрлар, мәдени ошақтар салдырған Дінмұхаммед Қонаевты да айтып кеткен жөн.

Осы тұрғыда Елбасы ұсынған «Мәңгілік Ел» идеясын халық арасында жылдар бойы қалыптасқан идея деуге болады. Бұл идеяның түп-төркіні ұлттық құндылықтарды, соның ішінде рухани құндылықтарды сақтауға, ұлтты ұлт ретінде сақтап қалуға негізделеді.

(Рахым Бекназаров)

3. «Мәңгілік Ел» идеясының өміршеңдігінің сыры неде деп ойлайсындар? Ойларыңды дәлелдендер.
4. Ойтүрткідегі сұрақтар төңірегінде өзара сұхбаттасындар.

Дәстүрлі принцип – сөздің бұрын жазылып қалыптасқан, дәстүрге айналған түрін сақтап жазу. Бұған қазақ тіліндегі *хат*, *хабар*, *халық*, *қаһар*, *жаһан* сияқты сөздерге *х*, *h* әріптерін қолдануды жатқызуға болады.

Сөздерді дұрыс жазуда орфографиялық сөздікке сүйенеміз.

5. Сұхбатқа дәстүрлі принцип бойынша жазылатын сөздерді қатыстырындар.

- 6. Сызбамен танысыңдар. Мәнмәтін бойынша тілдік бірліктерді орфографиялық нормаға сай дұрыс қолданып, 10 сөйлем жазыңдар.

**ҚАЗАҚСТАНДЫҚ ЖОЛ – 2050:
БІР МАҚСАТ, БІР МҮДДЕ, БІР БОЛАШАҚ**

- **Мәңгілік Ел** – ортақ тағдыр.
- **Мәңгілік Ел** – жалпықазақстандық шаңырақтың ортақ идеясы.
- **Мәңгілік Ел** – ел болашағының іргетасы және қазақстандықтарды біріктіретін басты құндылық.

МӘҢГІЛІК ЕЛДІҢ БАСТЫ 7 ҚҰНДЫЛЫҒЫ:

- Қазақстанның тәуелсіздігі мен астанасы
- Қоғамымыздағы ұлттық бірлік, бейбітшілік пен келісім
- Зайырлы қоғам және жоғары руханият
- Индустрияландыру мен инновацияларға негізделген экономикалық өнім
- Жалпыға ортақ еңбек қоғамы
- Тарихтың, мәдениет пен тілдің ортақтығы
- Еліміздің ұлттық қауіпсіздігі, бүкіләлемдік, өңірлік мәселелерді шешуге жаһандық тұрғыдан қатысуы

- 7. Бүгінгі тақырыпты негізге алып, мақсатты аудиторияның (мысалы, төменгі сынып оқушылары) қызығушылығын ынталандыру үшін әртүрлі жанрда (сұхбат, мақала, баяндама) мәтін құрастырыңдар. Сөз саны – 80.
- 8. Бір-біріңнің жазба жұмыстарыңды азатжолдарға бөліп, ақпараттарды жүйелеп, логикалық және стильдік түзетулер енгізіп, редакциялаңдар.
- 9. Орфографиялық норманың 3 принципі негізінде қысқаша мақала жазыңдар. Мысалдарда «Мәңгілік Ел» идеясының тұжырымдарын пайдаланыңдар.

§5.

Мәңгілік Ел болу үшін...

1. Мәңгілік Ел болуға қажетті факторларды атай аласыңдар ма?

2. Мәтінді оқып, деректерді салыстыру арқылы маңызды тұстары мен басты факторларды анықтаңдар.

Қазақ елінің ұлттық идеясы – Мәңгілік Ел! Елбасы Нұрсұлтан Назарбаев: «Тәуелсіздіктің арқасында халқымыз мәңгілік мұраттарға қол жеткізді, еліміздің жүрегі – елордамыз тұрғызылды. Қазақтың мәңгілік ғұмыры ұрпақтың мәңгілік болашағын баянды етуге арналады. Ендігі ұрпақ – мәңгілік қазақтың перзенті. Ендеше, қазақ елінің ұлттық идеясы – Мәңгілік Ел», – деген еді.

Еліміз Мәңгілік Ел болуы үшін «Тіл бірлігі», «Дін бірлігі», «Ұлт бірлігі», «Азаматтық бір мақсат, бір мүдде» деген басты төрт факторды қамтамасыз етуіміз керек. Тіл бірлігінің мысалы Еуропа елдерінде де, әлемнің басқа құрлықтарында да жеткілікті. «Қазақстан» деген атаудың өзі халықаралық терминде «Қазақ елі» дегенді білдіреді. Ал мемлекетке өз атауын берген, төл халқының саны 65%-ке жеткен қазақ жұрты тұрғанда, басқа азшылдық диаспоралардың тілі ешқашан елді біріктіруші фактор бола алмайды. Бұл туралы Елбасы Қазақстан халқына кезекті Жолдауында: «Қазақ тілі ғылым мен білімнің, ғаламтордың тіліне айналды. Қазір мемлекеттік тілде білім алатындардың саны көбеюде. Қазақстанда тілді оқытатын 57 арнайы орталық жұмыс істейді. Онда мыңдаған азаматтар қазақ тілін үйреніп шықты және әрі қарай үйрене береді», – деді. Елбасы келтірген дерек бойынша, былтырғымен салыстырғанда, тілін білуге талпынғандардың саны 10%-ке өсіп отыр. Бұл – өте жақсы жетістік.

Дін бірлігі, негізінен, мұсылман елдеріне тән. Араб елдерінде мемлекеттік саясат ислам құндылықтарына қарай құрылған. Мәселен, араб әлемінде мемлекет тарататын ақпараттың 90%-і ислам тақырыбына арналады екен. Ал халқының 70%-ін мұсылмандар құрайтын Қазақстан үшін осы бағытты ұстанудың мүмкіншілігі жеткілікті деп ойлаймын.

Ұлттық бірлік туралы айтар болсақ, біз тек жергілікті бір ғана ұлттан құрылған мемлекет емеспіз. Бүгінде бір ғана ұлттан құралған мемлекет саусақпен санарлық. Біздің мемлекетімізде жүзден аса ұлт өкілі тұрады. Дегенмен Қазақстан унитарлық, ұлттық мемлекет болып саналады. БҰҰ-ның 1992 жылғы жіктеуі бойынша, Қазақстан ұлттық мемлекеттер қатарына кіреді. Егер әлемде 200-ге тарта мемлекет бар десек, солардың 90%-і – ұлттық мемлекеттер. Халықаралық стандарттар бойынша мемлекет тұрғындарының 1%-інен асатын ұлыстар ғана диаспора аталуға хақылы.

Азаматтық біртұтастық, яғни мүдде бірлігі – құндылықтар бірлігі. Мұндай мысалды АҚШ, Израиль елдерінен көруге болады. Жер бетіндегі барлық этнос өкілдері АҚШ-та өмір сүреді. Сөйте тұра, америкалықтар түрі мен түсіне, діні мен тіліне қарамай, мүдде бірлігін танытып, «Біз ең қуатты мемлекетпіз!», «Біз әлемдегі ең демократиялық елде тұрамыз!», «Біз патриотпыз!» деген ұғымды берік ұстанады.

Олай болса, ұлттық идея дегеніміз – жасына, қоғамдағы орнына, дәулетіне, мүмкіндігіне қарамайтын заң, символдық ұғым.

(Амантай Тойшыбайұлы)

3. Мәңгілік Ел атану үшін мәтінде көрсетілген факторлар жеткілікті ме? Тағы қандай ой қосар едіңдер?

4. Тыңдалым мәтінінің мазмұны бойынша дайындалған сұрақтарға болжаммен жауап беріңдер. Аудиожазбадан ақын Несіпбек Айтұлының «Мәңгілік Ел белгісі» өлеңін (02. mp3) тыңдап, жауаптарыңды түпнұсқамен салыстырыңдар.

1. «Мәңгілік Ел» сөзін естігенде қандай сезімде боласыңдар?
2. Тарихқа көз жүгіртіңдер. Мәңгілік Ел болуды кімдер армандады?
3. Мәңгілік Елдің белгілерін атаңдар: бірлік, ...
4. «Арман болмас айналсақ алынбайтын қамалға» деген өлең жолдарын қалай түсінесіңдер?

5. Оқылым және тыңдалым материалдарын негізге алып, «Мәңгілік Ел болу үшін...» тақырыбында пікір алмасыңдар. Сөйлеу стиліне тән репликалар қолданыңдар.

- 6. Сұхбатта анықталған ой-тұжырымдарыңды диаграммамен көрсетіңдер. Диаграммадағы мәліметтерді пайдаланып, бір жанрда (сұхбат, мақала, баяндама) шағын мәтін жазыңдар.
- 7. Тіл тазалығына қайшы сөздер мен тіркестерді түзетіп жазып, тізімді өздерің жалғаңдар.

Үлкен рақмет, құрметті халықтар, әскерлер жиылсын, ағайындар арасында, аспазшы мамандығы, жанұямыз үлкен, соткама хабарлас, мен бару керекпін.

- 8. Ғаламтор ресурстары мен баспасөзден қате қолданыстағы сөздерді тауып, логикалық түзетулер енгізіп, редакциялаңдар. Сөздеріңді іріктеп, түрлендіріп, талғаммен қолданыңдар.

Үлгі:

Қате қолданыс	Дұрысы
«Мәңгілік Ел» идеясын халық арасында бекіту бойынша бұл бағытта жұмыс жүргізіліп жатыр. Қызметкерлермен «Мәңгілік Ел» идеясының қоғам санасында бекіту мақсатында дөңгелек үстелдер, семинарлар ұйымдастырылады.	«Мәңгілік Ел» идеясын халық арасында насихаттау бағытында жұмыстар жүргізіліп жатыр. Бұл жалпыұлттық идеяны қоғам санасына сіңіру үшін ұжым қызметкерлері дөңгелек үстелдер, семинарлар ұйымдастыруда.

- 9. «Мәңгілік Ел атануымыз үшін...» тақырыбында өз ойларыңды «ПСМТ формуласымен» жазыңдар.

1-сөйлем: «Менің ойымша,...».

2-сөйлем: «Мен оны былай түсінемін...».

3-сөйлем: «Оны мына деректермен, мысалдармен дәлелдей аламын...».

Соңғы сөйлем: «Осыған байланысты мен мынадай қорытынды шешімге келдім...».

§6.

Тәрбие мен тәлім – әл-Фараби теориясының ажырамас бір бөлігі

1. «Екінші ұстаз» атанған әл-Фараби бабамыздың еңбектері туралы білетін ақпараттарыңды ортаға салыңдар.
2. Мәтінді оқып, құрылымы мен рәсімделуі арқылы жанрлық ерекшеліктерін, тілдік құралдары арқылы стилін ажыратыңдар.

Әл-Фараби ежелгі грек философиясы мен шығыстың мұсылман ілімін байланыстыра отырып, түркі дүниесінің «Мәңгілік Ел» философиясының теориялық негіздемесін жасап берді. Ғалым «Мәңгілік Ел» теориясының негізгі ережелерін «Қайырымды қала тұрғындарының көзқарастары туралы», «Мемлекет билеушінің нақыл сөздері», «Азаматтық саясат» шығармаларында баяндайды. Бақытқа жету жолында адамдардың арасындағы қайырымдылық пен түсінушілік, бір-біріне көмек беру, достық пен бейбітшілік, тәрбие мен тәлім – барлығы әл-Фарабидің тұтас әлеуметтік-саяси теориясының ажырамас бір бөлігін құрайды. Мемлекет пен қоғамның кемелденуі туралы әлеуметтік-саяси теориясында мемлекет басқарушылары мен сол қоғамда өмір сүретін адамдардың да ұстануы тиіс мемлекетті басқарудың императивтері мен механизмдері көрсетілді. Сондықтан бұлардың бәрі қазіргі таңда түркітілдес мемлекеттердің ұлттық құндылықтары ретінде саналуы тиіс. Әл-Фараби мемлекеттің ішкі және сыртқы міндеттерін толық анықтап береді. Сыртқы міндетіне мемлекеттің қайырымды қала тұрғындарын сыртқы жаулардан қорғауын, яғни күшті қорғаныс ұйымдастыруды жатқызады. Ішкі міндеті – мемлекеттің өз халқының бақытқа жетуі үшін көрнекті шараларды

іске асыруы. Атап айтсақ, әділеттілік орнату, халықты оқыту, оларға керекті ғылымды үйрету, адамгершілікке тәрбиелеу, қайырымдылықты тарату және ең жақсы бақытқа жеткізетін әдеттерді бойға сіңіру. Қалған мәселелердің бәрі – экономикалық және саяси мәселелер – негізгі міндетке бағынады, яғни адамдардың бақытқа жетуі олардың рухани жетілуіне тәуелді.

(«Мәңгілік Ел» халықаралық ғылыми-көпшілік журналынан)

- 3. «Мәңгілік Ел» идеясының тарихи негіздері қай шығармадан бастау алады?
- 4. Оқылым мәтініндегі мәселелерге оқырманның қарым-қатынасын көрсететін бірнеше сұрақ дайындап, диалог құрыңдар. Өзекті сұрақтар мен ұтымды жауаптарды «Т кестесіне» жазыңдар.

Өзекті сұрақтар	Ұтымды жауаптар

- 5. Өздерің құраған сұрақтар мен жауаптарда сөздерді таңдап, талғап қолданыңдар. Бір-біріңнің жұмыстарыңды тексеріп, стильдік қателер мен қисынсыз қолданыстарды анықтаңдар.
- 6. Жинақталған материалдар негізінде көзделген мақсатқа сәйкес ауызша және жазбаша мәтіндер үшін күрделі жоспар құрыңдар.

I Кіріспе

II Негізгі бөлім

1.

2.

3.

III Қорытынды

- 7. Әбу Насыр әл-Фарабидің трактаттары негізінде (мәселен, «Қайырымды қала тұрғындарының көзқарастары туралы») ұлттық құндылықтарды анықтап, презентация дайындаңдар.

§7.

Астана – тәуелсіздік тұғыры

1. Сұрақтарға жауап беріп, ойларыңмен бөлісіңдер.

1. Қазақ елінің астанасы болған қалалар туралы не білесіңдер?
2. Мәңгілік Елдің астанасы қандай болуы керек?

2. Мәтінді оқып, тілдік құралдары арқылы стилі мен жанрын анықтаңдар.

Мемлекет «жүрегі» оның астанасында соғады. Бұл – бұлжымайтын ақиқат. Жас мемлекетке міндетті түрде жаңа, заманауи астана қажет екенін тәуелсіздіктің бірінші күннен-ақ ойладым. Осы ойымның дұрыстығына нық сенімді едім. 1992 жылдың өзінде-ақ Ақмолаға жұмыс сапарымен келгенде, астананы осында ауыстыру туралы ойға келдім.

Қазақстанның жаңа астанасының жобасы кездейсоқ пайда болған жоқ. Тәуелсіздік алған күннен бастап жаңа жағдай, мүлде басқа мемлекеттік ахуал қалыптасты. Сол уақыттың шындығы мен бірқатар фактор бізді өз геосаяси кеңістігімізді қайтадан қалыптастыруға жаңа көзқараспен қарауға мәжбүрледі. Астананы көшіру бірқатар өзекті мәселені шешуге ықпал ететінін, соның нәтижесінде Қазақстан халқын ұлттық идеяларға ұйыстыратын жаңа саяси орталық құруға болатынын, аймақтардың бір-бірімен ықпалдасуы күшейіп, ел дамуының алтын діңгегіне айналатын тың қозғаушы күштің туатынын түсіндім. Солардың ішінде саяси-символикалық идеяның маңызы өте жоғары болды. Жаңа астана егемен мемлекеттің өзіндік аңсар-арманы, ұлттық мүдделері мен қажеттіліктері негізінде құрылатыны белгілі еді. Осындай жағдайлардың бәрі жан-жақты ескеріліп, жаңа астана жобасы дәл уақытында жүзеге асты. Көп созбай, тәуелсіз Қазақстанның барыс бітімді, самұрық серпінді асқақ бейнесін жасау қажет болды.

1998 жылдың 15 желтоқсанында, Тәуелсіздік күніне орай, жаңа астанада алғаш рет салтанатты жиын өтті. Сол жиында мен: «Бұл – ұлы бетбұрыс. Қазақстанның енді ғана

бой көтерген астанасы қайталанбас келбетке ие болады», – деген едім.

Менің көкейімде: «Астана еуразиялық өркениет орталықтарының бірі болады. Есілдің сол жақ жағалауында су жаңа қала – болашақтың қаласы бой түзеуі тиіс» деген ой тұрды.

(Нұрсұлтан Назарбаевтың «Тәуелсіздік дәуірі» кітабынан)

3. Мәтіннің «Мәңгілік Ел» идеясымен қандай сабақтастығы бар? Ойларыңды ортаға салыңдар.
4. Ойтүрткі сұрақтарына 5 сөйлеммен жауап жазыңдар. Фонетикалық және морфологиялық принцип бойынша жазылған сөздерді анықтаңдар.
5. Оқылым мәтініне күрделі жоспар құрастырыңдар.
6. Суретке қарап, ел астанасын шетелдік достарыңа таныстыру үшін хат не мақала жазыңдар.

§8.

Мәңгілік Ел – ұлт пен ұлыс тілегі

1. Қазақстан халқының болашақ өмірін қалай елестетесіңдер?

2. Өлеңді оқып, онда көтерілген мәселеге қатысты сұрақтар құрастырыңдар. Топпен талқылап, жауап беріңдер.

Мәңгілік Ел

Мәңгілік Ел – арманымның асқары,
Мәңгілік Ел – бақытымның бастауы.
Мәңгілік Ел – тарихымның дастаны,
Мәңгілік Ел нұрлы жолға бастады.

Мәңгілік Ел – менің аппақ мұратым,
Болашаққа нұрын шашып тұратын.
Мәңгілік Ел – нұрлы жолы қазақтың
Бар әлемге мойындатар қуатын.

Мәңгілік Ел – шежіресі даламның,
Мәңгілік Ел – ақ тілеуі анамның.
Мәңгілік Ел – мәңгілікке аманат,
Мәңгілік Ел – нұрлы жолы бабамның.

Мәңгілік Ел – ынтымақ пен бірлікте,
Мәңгілік Ел – ымыралы тірлікте.
Мәңгілік Ел – ертеңді ұлықтау,
Мәңгілік Ел – өткеніңді ұмытпау.

Мәңгілік Ел – маңдай тері халықтың,
Мәңгілік Ел – нұрлы үміт, жарық күн.
Мәңгілік Ел – із қалдыру мәңгіге,
Мәңгілік Ел – таусылмайтын әңгіме.

Мәңгілік Ел – бейбіт өмір әуені,
Мәңгілік Ел – Ел-Анамдай әдемі.
Мәңгілік Ел – тәуелсіздік тірегі,
Мәңгілік Ел – ұлт пен ұлыс тілегі.

(Маралтай Райымбекұлы)

- 3. Өлеңде Қазақстан халқының өмірі қалай суреттелген?
- 4. Мәтінді азатжолдарға бөліп, стильдік түзетулер енгізіп, редакцияландар.

Данышпан халқымыз қашаннан ерекше достыққа, ынтымақтастыққа мән берген. Бауырмал қазақтың шаңырағы көптеген ұлттарға пана болды. Әр кезеңде түрлі себептермен жеріне қоныс аударған өзге ұлт өкілдеріне төрінен орын беріп, тұрақтылық пен бейбітшілік үйлесім тапқан елге айналды. Бүгінде елімізде 130-дан астам ұлттар мен ұлыстар тату-тәтті өмір сүріп жатыр. Татулық пен достық – біздің дамуымыз бен болашағымыздың негізі. Байтақ елде бірлігіміз бұзылмай, татулығымыз тарқамай өмір сүріп жатқанымыз – үлкен мақтаныш. Мұндай мемлекетте бақытты өмір сүруге біз сияқты балаларға барлық жағдай жасалған. Бақыт деген – білім аламын, одан әрі жұмыс істеймін, мақсатыма жетемін деп өз өміріңді жоспарлауға мүмкіндіктің болуы. Біздерде ондай мүмкіндік бар. Жері қандай кең болса, пейілі де сондай дарқан қазақ деген халықты бүгінгі күні бүкіл әлемде мойындады. «Қой үстіне бозторғай жұмыртқалаған» замандар туды. Бабалардың арманы ақиқатқа айналды. Ол арман – Мәңгілік Ел.
(*Балауса Қайратқызы*)

- 5. Өлеңдегі морфологиялық принцип негізінде жазылған сөздерді анықтап, емлесін түсіндіріңдер.

- 6. Екі тапсырманың бірін орындаңдар.
1. Маралтай Райымбекұлының «Мәңгілік Ел» өлеңіндегі өздеріңе ұнаған тармақты тақырып етіп алып, шығармашылық жұмыс (өлең, эссе, шығарма) жазыңдар.
 2. «Мәңгілік Елдің мәңгілік құндылықтары» тақырыбында өз ойларыңды қорытындылаңдар.

1-сөйлем: «Менің ойымша,...».

2-сөйлем: «Мен оны былай түсінемін...».

3-сөйлем: «Оны мына деректермен, мысалдармен дәлелдей аламын...».

Соңғы сөйлем: «Осыған байланысты мен мынадай қорытынды шешімге келдім...».

БӨЛІМ

ЖАҒАНДАНУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

СТИЛИСТИКА

Бөлімді оқып-білу арқылы сендер:

- Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті Н.Ә.Назарбаевтың 2017 жылдың 31 қаңтарында Қазақстан халқына жолдаған Жолдауымен танысасыңдар;
- Жолдауда көрсетілген жаһандануға қатысты өзекті мәселелерді талқылайсыңдар;
- әдеби тіл нормалары бойынша сөздердің дұрыс жазу принциптерін анықтайсыңдар;
- стильдік ерекшеліктерге сай тілдік бірліктерді дұрыс қолдана білуді үйренесіңдер;
- шығармашылық бағыттағы тапсырмалармен жұмыс істейсіңдер.

**Үш тілді меңгеру, білу – жаһандаған әлемге
жолдама деген сөз.**

(Н.Назарбаев)

§1.

«Қазақстанның үшінші жаңғыруы: жаһандық бәсекеге қабілеттілік»

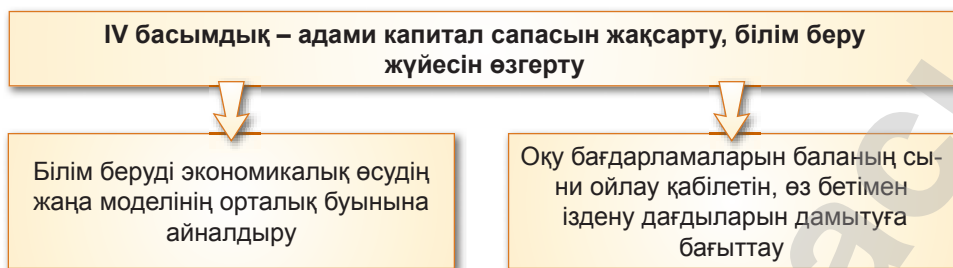
1. Сызба түрінде берілген ақпаратпен толықтырып, аралас мәтінді тұтас мәтін етіп оқындар.

Табысты өткен екі жаңғыру арқылы баға жетпес тәжірибе жинақтадық. Біз енді алға батыл қадам басып, үшінші жаңғыруды бастауға тиіспіз.

Бұл жаңғыру – қазіргі жаһандық сын-қатерлермен күрес жоспары емес, болашаққа, «Қазақстан–2050» Стратегиясы мақсаттарына бастайтын сенімді көпір болмақ. Ол Ұлт жоспары – «100 нақты қадам» базасында өткізіледі.

Мен оның бес негізгі басымдығын көріп отырмын. Олар экономиканың әлемдік өсімінің жоғары қарқынын қамтамасыз етуге және 30 озық елдің қатарына қарай тұрақты түрде ілгерілеуге лайықталған.

Қазақ тілінің басымдығы сақталады. Оның әрі қарай дамуына зор көңіл бөлінеді. Сонымен қатар бүгінде ағылшын тілі – жаңа технология, жаңа индустрия, жаңа экономика тілі.

Қымбатты достар!

Қазақстан – жас, көпұлтты, болашағына сенімді және қарқынды дамып келе жатқан мемлекет! Біз тәуелсіз Қазақстанның 25 жылдық даму жолынан өттік. Алдағы 25 жылда бұдан да биік белестер күтіп тұр.

Мемлекет құру жолында теңдессіз, мол тәжірибе жинап, жаңа кезеңге қадам басып отырмыз. Алдымызда қандай қиындықтар кездесе де, оларды еңсере алатынымызға сенімдімін. Біздің басты күшіміз – бірлікте.

Қазақстанды кейінгі ұрпақ үшін бұдан да өсіп-өркендеген елге айналдырамыз!

(Н.Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы. 2017 жылғы 31 қаңтар)

- **2.** Жолдауда көтерілген мәселелердің жаһандануға қатысын қалай түсіндіресіңдер? Ойларыңмен бөлісіңдер.

Стиль. Сөйлеу стилі

Стиль дегеніміз – өмірдің белгілі бір саласында қолданылып, тарихи қалыптасқан тілдік құралдардың жүйесі. Тіл қолданысына қарай стиль мынадай топтарға ажыратылады:

- 1) сөйлеу стилі;
- 2) кітаби-жазба стиль.

Сөйлеу стилі. Сөйлеу тілі адамдардың бір-бірімен күнделікті қатынасында пайдаланылады. Сөйлеу тілі диалогтен құралады. Диалог репликалар (диалог үстінде қарсылық білдіру, құптау мөнінде айтылатын

қысқаша жауап) тізбегінен тұрады да, қысқа, тұжырымды болып келеді.

Сөйлеу тілінің ерекше бір түрі – монолог. Монолог – бір кісінің сөзі, ол күрделі ойға құрылып, әртүрлі тәсілмен жеткізіледі.

- 3. Аудиожазбадан (03. mp3) Жолдау туралы журналистер мен қоғам қайраткерлерінің пікірін тыңдап, негізгі ойды анықтаңдар. Мәтінде айтылған ойға өз көзқарастарыңды білдіріңдер.

Елбасының қанатты сөздері

- Үш тілді меңгеру, білу – жаһанданған әлемге жолдама алу.
- Кез келген мемлекеттің өзегі – оның бірегей мемлекеттік тілі.
- Үштілділікті дамыту – қажеттілік. Қазірдің өзінде қазақстандықтардың 20% -і ағылшын тілін меңгерді.

4. Елбасының қанатты сөздерін негізге ала отырып, «Жаһандану дәуіріндегі үштілділік» тақырыбында сұхбаттасыңдар. Сөйлеу стиліне тән репликаларды қолданыңдар.

5. Үлгіні негізге алып, үй тапсырмасын «WhatsApp» желісінде талқылаған диалогті жалғастырыңдар. Стилін анықтаңдар. Желіде сауатты жазу қаншалықты маңызды?

Сәлем! 🙋🏻 Қалайсың?

Сәлем! Жақсы. 🙌😊

Үй тапсырмасын қалай жаздың?

6. Оқылым мәтініндегі сызбаларда көрсетілген мәліметтің ішінен өздерің үшін маңыздысын таңдап алып, өз позицияларыңды дәлелдеп, пікірлеріңді жазыңдар. Сөз саны – 80. Бұл жазбаларың қай жанрға жатады? Дәлелдеңдер.

7. Елбасы Жолдауынан алынған үзіндіде айтылған ойға қатысты өз ұсыныстарыңды жазыңдар. Сөз саны – 100–120.

§2.

Жаһандану дәуірі мен ана тілі

1. Жаһандану дәуіріндегі ана тіліміздің жай-күйі қандай болмақ? Өз ойларыңды ортаға салыңдар.

2. Мәтінді түсініп оқып, тақырыбын, қызметін, құрылымын, тілдік ерекшелігін алдыңғы сабақтағы оқылым мәтінімен салыстыра талдаңдар.

Жаһандану және мемлекеттік тіл

Жаһанданудың тілдегі көрінісі қалай болуы мүмкін деген сауалға жауап беру үшін, тілмен бірге халықтың, ұлттың басынан өткен кезеңдерге көз жүгіртуге тура келеді. Ең алдымен айтарымыз – Ғабит Мүсіреповтің сөзімен бейнелеп түсіндірсек, «біз – сағат санап, күн санап өскен ел емес, замана таңбаларын санап өскен елміз».

Бұл не деген сөз? Бұл – «ғасырлар бойы өз сөйлеу өнері, ойлау мектебі бар көне дәуірлерден келе жатқан ежелгі жұртпыз, өркениет келбетін жасаған елміз» деген сөз. Бұл – бір. Екіншіден, халқымыз ұшыраған репрессияға ана тіліміз де ұшырады. Тілге қатысты құндылықтар мен ұлы ойшылдардың ой-пікірлері ұлтымыздың қолына кейін тиді. Мәселен, А.Байтұрсынұлы, М.Дулатұлы, Ж.Аймауытұлының құнды пікірлері мен еңбектері халыққа олар ақталған соң тиді.

Тілші ғалымдар А.Байтұрсынұлының, Қ.Жұбановтың, Н.Сауранбаевтың көзқарастары мен пікірлері басқа ұлттардың ойшылдары ұсынған көзқарастардан кем емес еді. Бірақ олар қазақ халқына, одан әрі әлемге жетті ме? Жеткен жоқ. Осының бәрі тоталитарлық режимнің қазақ тіліне салған тұсауынан болды. Айта берсек, мұндай мысалдар көп.

Соған қарамастан, барлық рухани, мәдени құндылықтарды сақтап, ұрпақтан ұрпаққа, ХХІ ғасырға аман алып жеткен ұлы құндылық – тіл, қасиетті қазақ тілі. Ұлы ойшылдар тіл арқылы дүниені тану мен бағалаудың өзгеше үлгісін қалыптастырды, халық ретінде, ұлт ретінде өмір сүрудің тілдік кеңістігін жасады. Бұл – бір-екі жылда жеткен жетістік емес.

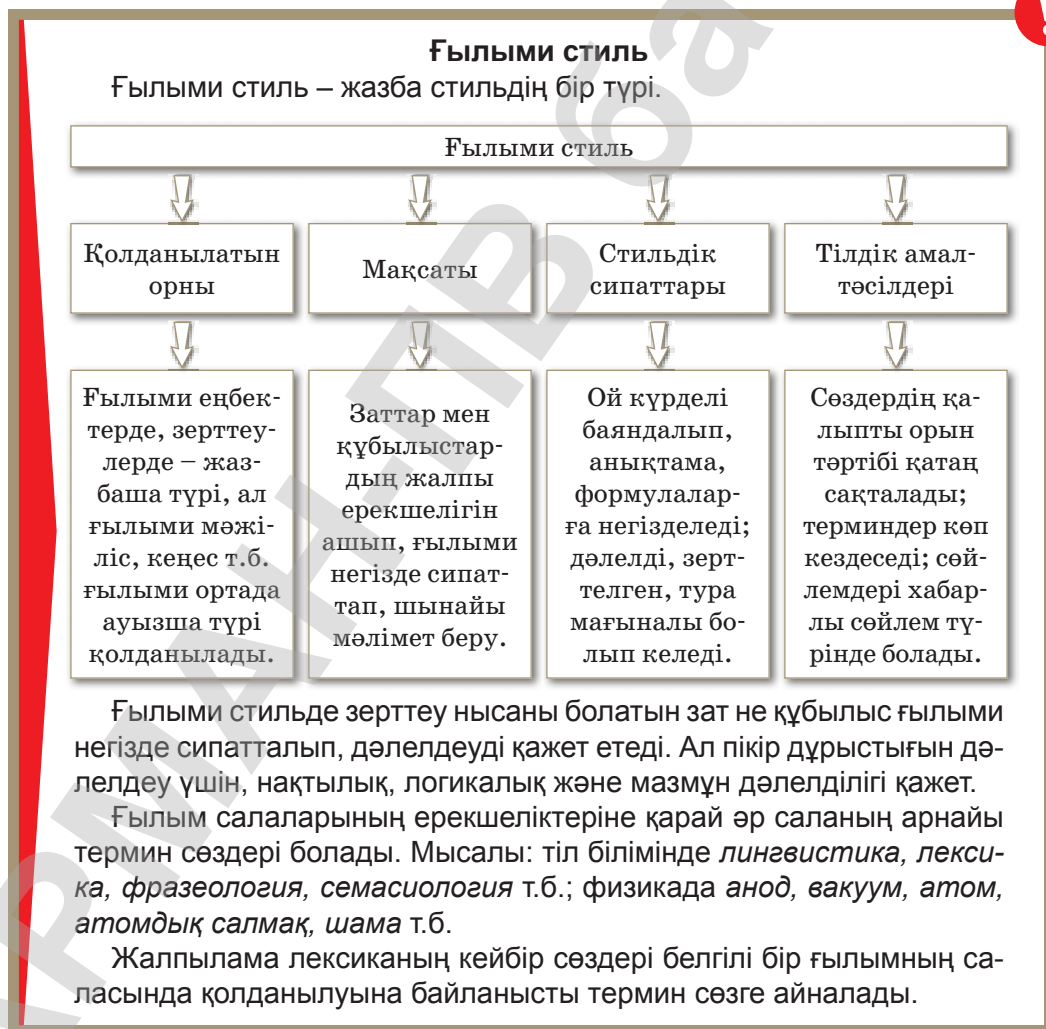
Қазақ тілінің бұдан бес-он жыл бұрынғы кеңістігі мен жағдайы қалай еді, қазір қалай? Қазіргі уақытта әкесі мен

атасы қазақша әрең сөйлеп, өз ойын қазақша қиналып жеткізгенімен, баласы немесе немересі қазақша әлдеқайда еркін сөйлейтін отбасын жиі кездестіруге болады. Бұл – мәселенің басы ғана.

Осындай күрделі кезеңдерге жаңадан қалыпты жағдайға түсіп келе жатқан қазақ тілін жаһанданудың көлеңкесіне қалдыру қаупі қазір бәрімізді де алаңдататыны сөзсіз.

Жаһандану кезеңінде тәуелсіздігімізді сақтап қалғымыз келсе, ең әуелі тілімізді қорғай отырып, оның мемлекеттік тіл ретінде тамыр жаюына бәріміз бірдей жауап бергеніміз жөн.

(*Фаузия Оразбаева*)

3. Мәтіннен ғылыми стильге тән тілдік ерекшеліктерді табыңдар. Өртүрлі ғылым саласына тән сөздерді топтап жазыңдар.

Қазіргі таңдағы қазақ қоғамындағы ұлттық бірліктің дамуын қамтамасыз ететін рухани байлық пен материалдық өндірісті бейнелейтін негізгі құралдың мемлекеттік тіл екенін сезіну тіл зерттеу мәселесіне бұрынғыдан басқаша қарауымызды қажет етеді. Олай дейтін себебіміз – мемлекеттік тілімізді бекемдей түсу жолында жауапкершілік пен тиянақты істер өте қажет. Мәселен, ономастика, топонимика саласында қазақ сөздерінің молынан көрініс табуы, жер-су, елді мекен атауларының ана тілімізде өрнектеліп, бір жүйеге түсуі – маңызды мәселе. Себебі ана тіліміздің дамуы топонимдермен тығыз байланысты.

Географиялық атауларда (топонимдер) физикалық-географиялық, тарихи-этнографиялық, тұрмыс-тіршілікті, экологиялық мәселелерді қамтитын ақпараттар бар. Ал ақпарат белгілі заңдылықтарға негізделіп, кез келген халықтың әлеуметтік-экономикалық даму жағдайын анықтайды. Осы тұрғыдан алғанда, қазақ халқы мыңдаған жыл бойы байтақ Еуразия кеңістігін игеру барысында аумақтық топонимдерде өз тіліне тән атаулар қалдырды. Түркі түбірлі топонимдер Қиыр Шығыстағы Камчаткадан Еуропаның батысы, Кавказ елдері мен Ресей жерінде, тіпті Африканың солтүстік бөлігінде, оңтүстігі Декан үстіртінен Еуразия құрлығының солтүстік жиегіне дейін, сонымен қатар Батыс Қытай, Моңғолия жерінде де кездесетіні мәлім.

(Қуат Сапаров)

Елбасының қанатты сөздері

- Қазақстанның болашағы – қазақ тілінде.
- Қазақ тілі 2025 жылға қарай өмірдің барлық саласында үстемдік етіп, кез келген ортада күнделікті қатынас тіліне айналады. Осылайша тәуелсіздігіміз бүкіл ұлтты ұйыстыратын ең басты құндылығымыз – туған тіліміздің мерейін үстем ете түседі.
- Тәуелсіздіктің негізгі тірегі – ұлттың тілі, діні, ділі. Тәңірдің адам баласына жасаған сыйы – тіл. Ол – қасиетті де қастерлі. Оның бойында өзекті жанды өзіне тартып тұратын керемет күш бар. Тілде бүкіл тіршілік тұрғандай.

- Тіл – ұлттың аса игілікті әрі оның өзіне тән ажырағысыз белгісі. Тілдің тағдыры – баршамыздың қолымызда.
- Біз барша қазақстандықтарды біріктірудің басты факторларының бірі – еліміздің мемлекеттік тілін, барлық қазақтардың ана тілін одан әрі дамытуға күш-жігерімізді жұмсауымыз керек.

4. Берілген екі пікірдің бірін жақтап, ойталқы өткізіндер.

1. Қазақ тілі – тұрмысымыздың барлық саласында кеңінен қолданылатын, сұранысқа ие тіл.
2. Еліміздегі кей азаматтар қазақ тілін үйренуге құштар емес, себебі мемлекеттік тілдің қажеттілігін сезінбейді.

5. Ойталқыда көтерілген екі пікірдің бірін жақтап, әссе құрылымы мен даму желісін сақтап, аргументті әссе жазыңдар. Елбасының қанатты сөздерінен пайдаланыңдар. Сөз саны – 100.

6. Екі тапсырманың бірін орындаңдар.

1. «Дүниежүзі қауымдастығындағы қазақ тілінің орны» тақырыбында ғылыми стильде презентация дайындаңдар.
2. Бүгінгі сабақта өздеріңе ұнаған пікірді «Қосжазба күнделігі» әдісімен түсіндіріп жазыңдар.

Маған ұнаған пікір	Түсіндірме (комментарий)

§3.

Қазіргі заманғы жаһандық мәселелер

1. Мәтінді суреттегі ақпаратпен толықтырыңдар.

Жаһандану адамзат қоғамының барлық саласын қамтиды.

Атап айтсақ:

- саяси;
- мәдени;
- экономикалық;
- этникалық;
- аумақтық;
- ақпараттық-коммуникациялық.

Жаһандану дегеніміз – бір-бірімен тығыз экономикалық, ғылыми-техникалық, саяси, мәдени байланыстағы біртұтас адамзат қауымдастығының қалыптасуы. Ол – біздің көз алдымызда өте тез қарқынмен жүріп жатқан процесс. Еліміз басқа елдермен экономикалық, сауда-саттық қарым-қатынасқа түсіп дамып келеді. Алысқа бармай-ақ, өзімізге қарайықшы.

Киген киіміміз Еуропа, Қытай, Түркия елдерінде тігілген. Германия, Америка, Оңтүстік Корея елдерінен шыққан көліктерді мініп жүрміз. Күнделікті қолданатын тұрмыстық техника да бізге мұхит асып келіп жатыр. Тіпті ыдыс-аяқты да көрші Қытай елінен аламыз. Ал ішетін шайымызды Үндістан өндіруде. Мұндай мысалдарды шексіз келтіре беруге болады. Біз де өз кезегімізде басқа елдерге мұнай мен газды, жүн мен мақтаны, қара және түсті металл мен таскөмірді т.с.с. жіберіп жатырмыз.

Жаһандану – жағымды да жағымсыз жақтары, ерекшеліктері бар процесс. Жаһанданудан сырт қалу қаншалықты мүмкін болмаса, оған қарсы күресу де соншалық мүмкін емес. Сондықтан зерттеу арқылы оның жағымсыз жақтарына сақтықпен қарау қажет.

(Райхан Әбішева)

2. Сендердің ойларыңша, соңғы жылдары қоғамдық өмірде жаһандану термині неліктен жиі қолданылып жүр?

Кітаби-жазба стиль

Кітаби-жазба стильдер – әдеби тілдің өмірдің белгілі саласында пайдаланылып, танылған стильдер түрі. Олар әр саладағы атқаратын қызметіне қарай ісқағаздар мен ресми стиль, публицистикалық стиль, ғылыми стиль және көркем әдебиет стилі болып жіктеледі. Публицистикалық стиль қоғамдық, саяси өмірдегі маңызды мәселелерді талқылау мақсатында қолданылатын тілдік бірліктердің қолданысын; ресми-іскерлік стиль экономика, құқық, дипломатия салалары мен мемлекеттік орындардағы құжаттардың тілін; көркем әдебиет стилі көркем әдебиетте (проза, поэзия, драматургия) сөздердің қолданысы мен қызметін; ғылыми стиль ғылым салаларындағы тілдік бірліктердің қолданысын қарастырады.

3. Аудиожазбадан (04. mp3) «Жаһандық мәселелерді шешуде Қазақстанның орны» атты қоғамдық-саяси хабардан алынған үзіндіні тыңдап, негізгі ойды анықтаңдар. Мәтіндегі пікірге өз көзқарастарыңды білдіріп, сыни тұрғыдан баға беріңдер.

«Жаһандану» терминін алғаш рет 1983 жылы Гарвард бизнес мектебінің профессоры Теодор Левитт ұсынған болатын. Осы ұғыммен ол дүниежүзіндегі нарықтардың бірігуін атады... Осыдан соң «Жаһандану» ұғымы жапон зерттеушісі Кеничи Омаэнің еңбектерінен көрініс тапты...

«Жаһандану» термині алғаш капиталдың қозғалысы, қаржы өрі биржалық нарықтардың интеграциясын бейнелеу үшін қолданылды.

XX ғасырдың соңғы он жылдығында қырғи-қабақ соғыстың аяқталуына байланысты саяси процестер, орасан зор көлемдегі экологиялық қауіп-қатерлер, біртұтас планетаның ортақ екенін сезінуге әкелген экономикалық өзара тәуелділіктің артуы «жаһандану» құбылысына экономикалық қана емес, сондай-ақ саяси, тарихи, географиялық және мәдени сипат беріп, оның барынша кеңеюіне алып келді.

(Ақмарал Арыстанбекова)

4. Кітаби-жазба стильдің бір түрін тыңдап, сол стильде қазіргі заманғы жаһандық мәселелер туралы 5 сөйлем жазыңдар.

5. Сабақта жинақталған материалдар негізінде «Қазіргі заманғы жаһандық мәселелер» тақырыбында аргументті эссе жазыңдар. Сөз саны – 100.

6. Қазіргі заманғы жаһандық мәселелерді «ПСМТ формуласымен» қорытындылаңдар.

1-сөйлем: «Менің ойымша,...».

2-сөйлем: «Мен оны былай түсінемін...».

3-сөйлем: «Оны мына деректермен, мысалдармен дәлелдей аламын...».

Соңғы сөйлем: «Осыған байланысты мен мынадай қорытынды шешімге келдім...».

§4.

Мәдени жаһандану процесі

1. Мәтінді сызбадағы мәліметтермен толықтырып оқыңдар. Сызбадағы мәліметтерді өңдендер.

Жаһанданудың негізгі мағынасы «халықаралық бірігу» дегенді білдіреді. Ол үрдіс ретінде де сипатталады. Бұл үрдіс – экономикалық, технологиялық, мәдени-әлеуметтік және саяси күштердің жақындасуы. Жаһандану экономикалық, ақпараттық, саяси, экологиялық, мәдени және тағы басқа болуы мүмкін.

Халықаралық мәдени құбылыстар ұлттықты ығыстырып, оларды ұлтаралыққа айналдыруы мүмкін. Көпшілік мұны ұлттық мәдени құндылықтарды жоғалту деп түсініп, ұлттық мәдениеттің жандануы үшін күреседі. Мәдени жаһандануда ортақ ғаламтор үлкен рөл атқарады. Сондай-ақ жыл санап халықаралық туризм кеңінен етек алуда.

2. Мәтінді мәдени жаһандануға қатысты қандай мәліметтермен толықтыруға болады?

3. Екі топқа бөлініп, жаһандануға қатысты екі түрлі көзқарастың (жағымды жағы/жағымсыз жағы) бірін жақтап, ойталқы өткізіндер.

Публицистикалық стиль

Публицистикалық стиль жұртқа үндеу, үгіт айтуда пайдаланылады. Мұндай үндеуге, үгітке қоғам үшін дәл сол кезеңде мәні зор мәселелер тақырып болады. Басты стильдік сипаты: мұнда қолданылатын сөз үндеу мәнінде жұмсалады. Сөз эмоционалды-экспрессивті сипатта болады (дем беруші, көшбасшы т.б.).

Публицистикалық стиль эмоционалды-экспрессивтік сипаты жағынан көркем әдебиет стиліне жақын, ал фактіні толық және жүйелі баяндау тәсілі жағынан ғылыми стильге жақын. Публицистикалық стильдің жазбаша түріне газет, журналдардағы саяси тақырыпқа жазылған мақалалар, очерктер т.б. шығармалар, ал ауызша түріне шешендік сөздер жатады.

Мәдениет – қоғамның заттық-рухани салалары тарапынан жасампаздықпен дүниеге келген «перзенті», яғни мирасы. Сол мирасты иемденушілер әр дәуірде оған қамқор болып, төл мәдениетінің жанашыры екендігін тілімен емес, ісімен дәлелдей білуі қажет. Әйтпесе ондай қоғам өз мирасының иесі емес, жетімегі болып шыға келеді. Мұндай жағдай қоғам үшін берекетсіздік пен хаостың туындауына әкеліп соғады. Ал хаос ешқашан ұзаққа созылмайды. Оның орны басқа мәдениеттер тарапынан оп-оңай толтырыла салады. Өзінің «менін» ұмытқан адам – қаңбақ. Оның мақсаты мен бағытын тек «жел» ғана анықтайды. Мәдениетін ұмытқан қоғамның да ахуалы осындай.

(Досай Кенжетай)

4. Ойталқыда көтерілген екі пікірдің бірін жақтап, «Артық болмас білгенің» айдарымен берілген пікірге де өз көзқарастарыңды білдіріп, аргументті эссе жазыңдар. Сөз саны – 80–100.

5. Өздерің жазған аргументті эсседегі тілдік бірліктердің (эмоционалды-экспрессивті сипаттағы сөздерді қолдану, фактіні толық және жүйелі баяндау) публицистикалық стильге тән екенін дәлелдеңдер.

6. Мәдени жаһандану процесіне байланысты қосымша ақпараттар жинап, презентация дайындаңдар.

§5.

Латын әліпбиіне көшу – жаһандану талабы

1. «Латын графикасына көшу – заман талабы» деген пікірге қалай қарайсыңдар?
2. Екі мәтіннің құрылымы мен тілдік ерекшелігін салыстырыңдар.

«Қазақ тілі әліпбиін кириллицадан латын графикасына көшіру туралы» ҚР Президентінің 2017 жылғы 26 қазандағы №569 Жарлығына өзгеріс енгізілсін:

1. Аталған Жарлықпен бекітілген латын графикасына негізделген қазақ тілі әліпбиі осы Жарлыққа қосымшаға сәйкес жаңа редакцияда жазылсын.
2. Осы Жарлық жарияланған күннен бастап қолданысқа енгізіледі.

*(Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаев
Астана, Ақорда, 2018 жылғы 19 ақпан)*

Латын графикасына негізделген қазақ тілі әліпбиі

№	Жазылуы	Дыбыс	№	Жазылуы	Дыбыс
1	Aa	[a]	17	Áá	[h]
2	Áá	[ə]	18	Oo	[o]
3	Bb	[b]	19	Óó	[e]
4	Dd	[d]	20	Pp	[p]
5	Ee	[e]	21	Qq	[k]
6	Ff	[f]	22	Rr	[r]
7	Gg	[g]	23	Ss	[c]
8	Ġġ	[ʃ]	24	Tt	[t]
9	Hh	[x], [h]	25	Uu	[ʏ]
10	Ii	[i]	26	Úú	[y]
11	Iı	[ı], [ı]	27	Vv	[v]
12	Jj	[j]	28	Yy	[ɣ]
13	Kk	[k]	29	Ýý	[y]
14	Ll	[l]	30	Zz	[z]
15	Mm	[m]	31	Sh sh	[ʃ]
16	Nn	[n]	32	Ch ch	[ç]

Латын графикасына көшу – заман талабы

Көрші буындардың, дыбыстардың бір-біріне ықпал жасап, өзара ұқсауы үндестік заңы (сингармонизм) деп аталады. Сингармонизм гректің *syn* – «бірге» және *harmoni* – «байланысу», «үндесу» деген сөздерінен шыққан. Сингармонизм заңдылықтары бойынша сөздің алғашқы буыны жуан болса, келесі буындары да жуан және оған жалғанатын қосымша да жуан болады. Сөздің алғашқы буыны жіңішке болса, келесі буыны да жіңішке және оған жалғанатын қосымша да жіңішке болады.

Осының бәрінің негізінде Ахмет Байтұрсынұлының: «Қазақ сөзі екі түрлі: бір түрі – жуан, екінші түрі – жіңішке. Жуан сөздің ішіндегі дыбыстарының бәрі жуан болады, жіңішке сөздің ішіндегі дыбыстарының бәрі де жіңішке болады», – деген пікірі жатыр.

Бұдан шығатын қорытынды: қазақ жазуына негізделген латын графикасының мүмкіндігі сингармонизм заңына тікелей тәуелді.

Біріншіден, әлемдік тәжірибені ескере отырып, латын әліпбиінің реттік орналасу тәртібін сол күйінде қалдырдық. Мысалы, ағылшындар, немістер, итальяндар, түріктер, тіпті әзірбайжан мен өзбектердің латын әліпбиінің орналасу реті (кейбір ерекшеліктерді қоспағанда) бірдей. Ал айтылуы, оқылуы басқаша. Біз әріптердің дыбысталуын сол күйінде қалдырдық.

Екіншіден, латын әліпбиін пайдаланатын елдерге ортақ заңдылық – транскрипция. Транскрипция сөздің оқылуын, дыбысталуын білдіреді. Сондықтан Қазақстандағы жазу тілі латын графикасына көшкен жағдайда, оның транскрипциясы қоса ұсынылады.

Қоғам дамуының заманауи талаптарына лайық болу үшін, қазақ жазуының латын графикасына көшуі – мемлекеттік деңгейдегі мәселе. Әлемдегі елдердің 70%-тен астамы латын қарпін қолданады. ХХІ ғасырда латын әліпбиі технология, ақпарат, коммуникация тіліне айналып отыр. Бұл оның экономикалық тиімділігін де айқындайды.

(Арман Байқадам)

3. ХХІ ғасырда латын әліпбиіне көшу мәселесі неліктен өзекті болып отыр? Дәлелдеріңді келтіріп, ойларыңды ортаға салыңдар.

Ресми іскерлік стиль

Ресми іскерлік стиль – түрлі құжаттардың стилі. Атап айтсақ:

- кеңсе құжаттары (өтініш, қолхат, түсініктеме, жеделхат, жолдама және т.б.);
- іскерлік құжаттар (халықаралық келісімшарттар, мемлекеттік актілер, заңдар, үкімдер, жарғылар, нұсқаулықтар, қызметтік хаттар, іскери қағаздар және т.б.).

Әдеби тіл стильдерінің ішінде ресми ісқағаздар стилі басқалардан өзінің тұрақтылығы мен тар шеңберлі қолданыс ерекшелігімен сипатталады.

Ресми іскерлік стиль өзінің түрлі жанрлары мен мазмұндарына қарамастан, барлығына бірдей ортақ белгілермен сипатталады.

Олар:

- тілдік құралдардың тұрақты пайдаланылуы, ықшамдылық, шағындық;
- материалдың стандартты орналастырылуы, белгілі бір үлгінің міндеттілігі (жеке куәлігі, түрлі дипломдар, туу және неке туралы куәліктері, ақшаға байланысты құжаттар және т.б.);
- терминологияның, атаулардың (заң, дипломатия, әскери, әкімшілік және т.б.) кеңінен қолданылуы, ерекше лексика (ресми, кеңселік) қорының болуы, қысқарған сөздер мен аббревиатуралардың қолданылуы;
- ерекше грамматикалық құрылысының болуы, түрлі тұрақты сөз тіркестерінің қолданылуы;

4. Мәтіндегі пікірге өз көзқарастарыңды білдіріп, сұхбаттасыңдар.

Қазақ жазуына реформа жасау қажеттілігі жайлы өз басым аз жазып, аз айтып жүрген жоқпын. Осы мәселенің басы-қасында жүрген маман болғандықтан, жазу реформасына тағы да бір оралуға тура келіп отыр.

Ең алдымен, қазақ тілінің өзіне ғана тән төл дыбыс құрамының басын ашып алайықшы... Өйткені көбіміз дәл осы мәселеге келгенде шорқақпыз. Оған себеп жылдар бойғы «орыстандыру» саясаты болды. Ең жанға бататыны, орыс тілінің «игі ықпалы» деген сылтаумен, өткен ғасырдың 50-жылдары төл сөздеріміздің жазылу емлесіне қосылған *и, у* тәрізді таңбалар (дыбыс емес) болды. Оқулық біткен

осы күнге дейін түгел сол жапсырмадан арыла алмай келеді.

Мектептен (тіптен балабақшадан) бастап «қазақ тілінде 42 дыбыс бар» деген тоқпақпен өскен ұрпақтан не сұрайсыз? Өзгені былай қойғанда, қазақ тілінің мұғалім-оқытушыларының өзі осыған ұйып қалған...

(Әлімхан Жүнісбек)

5. Үш мәтінді салыстырып, «Т кестесіне» жазыңдар.

Мәтіндердің ұқсастығы		
Мәтіндердің айырмашылығы		
I оқылым (жарлық) мәтіні	II оқылым мәтіні	Сұхбат мәтіні
Мақсаты		
Стилі		
Тілдік ерекшелігі мен құрылымы		

6. Қосымша материалдарды пайдаланып, «Латын әліпбиіне көшу қаншалықты маңызды?» тақырыбында аргументті эссе жазыңдар. Сөз саны – 80–100.

7. Латын графикасына негізделген қазақ жазуымен жаһандануға байланысты болып жатқан әлемдегі өзгерістер туралы достарыңа хат жазыңдар.

§6.

Жаһандағы қымбат 7 бренд

1. Тақырыпқа қарап, сабақтың не туралы болатынына болжам жасаңдар. Сендерге қандай бренд ұнайды?
2. Мәтіннің құрылымы мен тілдік ерекшелігіне қарап, қай стильде жазылғанын анықтаңдар.

«Forbes» журналының америкалық нұсқасы жыл сайын түрлі рейтингтер жүргізіп отырады. Соның ішінде әлемдегі ең қымбат 100 брендинің тізімін көпшілік асыға күтеді.

Тізімге 15 мемлекеттің 20 түрлі сала бойынша қызмет атқаратын компаниялары енген.

Ендеше, әлемнің ең қымбат 7 брендімен таныс болайық.

Р.с.	Әлемдік брендтер	Нарықтық бағасы
1.	Apple	145,3 миллиард доллар
2.	Microsoft	69,3 миллиард доллар
3.	Google	65,6 миллиард доллар
4.	Coca-Cola	56 миллиард доллар
5.	IBM	49,8 миллиард доллар
6.	McDonald's	39,5 миллиард доллар
7.	Samsung	37,9 миллиард доллар

Тізімде 100 компания бар. 2015 жылы енген жаңа бес компания: Lego (82-орын), PayPal (97-орын), Mini (98-орын), Moët & Chandon (99-орын) және Lenovo (100-орын).

Жаңа рейтингте автокөлік және жоғары технологиялық компанияларының бәсі артық. Олардың жартысына жуығы Америкада тіркелген. Тоғыз компания Германияға, жеті компания Жапонияға және тағы жетеуі Францияға тиесілі.

Үздіктердің қатарына көршілес Ресей мемлекеті енбеді. Бұл рейтинг қаржылық нәтижесіне және бәсекеге қабілеттілігіне байланысты жасалды.

(7kun.kz)

3. Аудиожазбадан (05. mp3) «Қазақстандық бренд «Monde Selection» алтын сапа белгісін алды» атты мәтінді тыңдап, ондағы ойға сыни тұрғыдан баға беріңдер.

Ісқағаздарының үлгілері

Өтініш – жұмысқа қабылдау, жұмыстан шығару, басқа жұмысқа ауысу, демалыс беру және т.б. туралы өтінішпен ұйымға немесе лауазымды тұлғаға бағытталған құжат.

Үлгі:

Жаңақала ауданының әкімі
Қуаныш Ербатыровқа
Абылай хан көшесі, 24-үйде тұратын
Қасым Құраловтан

ӨТІНІШ

Мені штаттық кестеге сәйкес 2018 жылдың 1 қазанынан бастап ... лауазымына қызметке алуыңызды сұраймын.
01.10.2019.

Қолхат

Мен, 9 «А» сынып оқушысы Еріков Әділ, мектептің оқу залынан уақытша пайдалану үшін «Қазақстан» энциклопедиясын (бағасы 1000 теңге) алдым. Кітапты бір аптада қайтарып беремін деп міндеттенемін. Жеке сәйкестендіру нөмірі (ЖСН) ...
15 ақпан 2019 жыл (қолы)

Өмірбаян – жеке адамның өмір жолы хронологиялық тәртіпте қысқаша жасалған ресми құжат. Өмірбаян оқуға түсу, жаңа қызметке орналасу т.б. кезінде жазылады. Онда азаматтың аты-жөні, туған жылы, күні, айы және туған жері, ұлты, отбасы жағдайы, білімі, бітірген оқу орындары, қызметі мен жұмыс тәжірибесі туралы және т.б. қосымша мәліметтер көрсетіледі.

Түйіндеме немесе **резюме** (фр. résumé – «айтылған я жазылған мәселенің қысқаша түйіні») – белгілі бір тұлға жайлы нақты, қысқа мәлімет беретін ісқағазының бір түрі. Жұмысқа орналасатын адам түйіндемеге білімі, біліктілігі, жеткен жетістігі, кәсіптік шеберлігі, жұмыс тәжірибесі, не нәрсеге икемділігі бар екені туралы толық жазуы керек. Түйіндеме сол адамның кең көлемдегі визит карточкасы іспеттес.

Бұл құжаттың ерекшелігі: үміткердің еңбек өтілі туралы мәліметтің кері хронологиялық тәртіпте берілуі, яғни ең соңғы қызмет орнынан бастап жазылады.

Үлгі:

- аты-жөні;
- туған жылы, күні, айы, туған жері;
- ұлты;
- жынысы;
- мекенжайы, телефоны;
- отбасы жағдайы;
- азаматтығы;
- білімі;
- бітірген оқу орындары;
- кәсіби біліктілігі мен кәсіби тәжірибесі;
- тілдік дағдылары;
- компьютерлік сауаттылығы;
- жеке қасиеттері (жауапкершілігі, адамдармен қарым-қатынас орнатуға бейімділік, ұстамдылық, мақсаттылық, ұйымдастырушылық, басқарушылық қабілеттер, ұжыммен жұмыс істей білу, ұқыптылық, алға қойған міндеттерге шығармашылық көзқарас т.б.)
- қызығушылығы (саяхатқа шығу, би, домбырада ойнау, кітап оқу т.б.) туралы мәлімет, қосымша ақпараттар (мақтау грамоталары, сертификаттар, наградалар, патенттер т.б.)

4. Үлгілер бойынша бренд өндіретін кәсіпорынға қызметке тұру үшін құжаттарыңды (өтініш, түйіндеме, өмірбаян) дайындаңдар. Сильдік ерекшеліктерге сай тілдік бірліктерді дұрыс қолданыңдар.

«Сымбат» сән үйі

Тек қана ел ішінде емес, шетелде де аса танымал қазақстандық брендтің бірі деп «Сымбат» сән үйін айтуға болады. Дәл осы «Сымбат» еліміздің тарихында алғаш рет 1972 жылы шетелде ұлттық киім үлгісін ұсынған еді. 65 жылдан аса тарихы бар сән үйінде осы кезге дейін 150 000-нан аса эксклюзивті киім үлгісі көрсетілді. Жылына екі рет «Haute Couture» және «prêt-à-porter» халықаралық сән апталықтарында өз киімдерін ұсынады. Талантты суретші, «Сымбаттың» арт-директоры Балнұр Асанованың арқасында аталмыш сән үйі көптеген халықаралық сыйлықтың иегері болды. Балнұр

Асанова көбіне қазақы нақыштағы киім үлгілерін тігеді. «Сымбат» – Мәскеу, Дубай, DC Fashion week, Сібір сән апталықтарының тұрақты қатысушысы.

- 5. «Сымбат» сән үйі шығарған ұлттық киімдердің қазақ мәдениетін әлемге танытудағы рөлі туралы ой қорытындысын жасап, эссе жазыңдар. Сөз саны – 100.
- 6. Егер сендер отандық бренд өндіретін кәсіпорын ашсаңдар, логотипі қандай болғанын қалайсыңдар? Төмендегі суреттерден қажетті мәлімет ала отырып, өз логотиптеріңді сипаттаңдар.

- 7. Қазақстандық брендтер туралы мәліметтер жинақтап, оларды кесте, диаграмма, сызба немесе сурет арқылы бейнелеңдер.

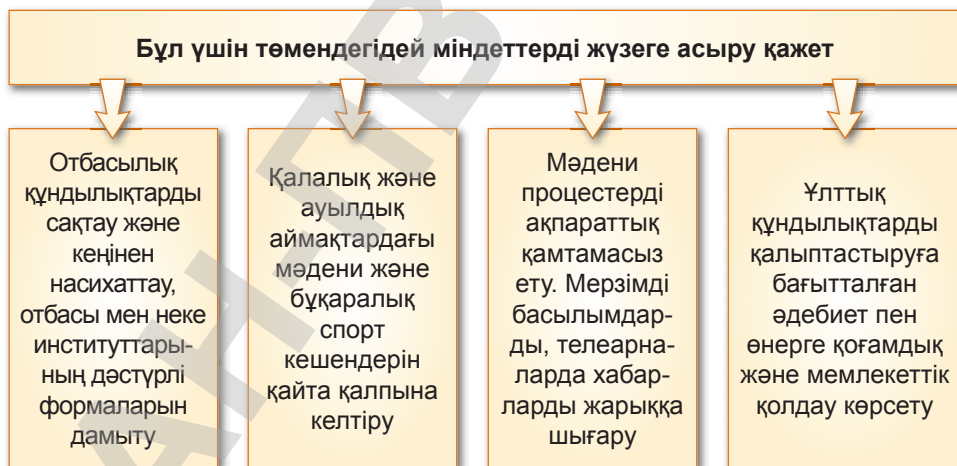
§7.

Жаһандану процесіндегі Қазақстанның құндылық бағдарлары

1. Сендердің ойларыңша, әлемдік жаһандану процесі Қазақстанға қалай әсер етуде?
2. Сызбадағы мәліметтерді өңдеп, мәтінді толықтырып оқыңдар.

Қазіргі жаһандану процесі жүріп жатқан кезеңде Қазақстан қоғамының өз мүдделерін қорғай отырып, даму үрдістерін өзінше жүргізгені дұрыс болар еді.

Біздің пікірімізше, Қазақстанда бұл үшін барлық алғышарт қалыптасқан және ХХІ ғасырда Қазақстан әлемдік мәдени кеңістікке көп мәдениетті тоғыстыра отырып, өзіндік келбетін айқындаған өркениет ретінде енетіні күмән туғызбайды.

М.Әуезовтің «Ел болам десең, бесігіңді түзе» деген ұлағатты сөзі қазақ халқының өмірлік принциптерінің біріне айналуы қажет.

Қорытындылай келгенде, осы аталған жұмыстардың жүзеге асырылғандығын құптаймыз.

(ҚазҰУ хабаршысынан)

3. Оқылым мәтіндегі мәліметтерді қарастырып, ой түйінін жасаңдар. Негізгі ақпаратты тезис түрінде беріңдер.

Көркем әдебиет стилі

Көркем әдебиет стилі проза, поэзия, драматургия салаларында жазылған көркем шығармаларда жазбаша; көпшілік алдында, сахнада айтылатын әңгіме, аңыз т.б. жанрларда ауызша қолданылады.

Қарым-қатынас мақсаты – шындықты, ақиқат өмірдегі заттар мен құбылыстарды бейнелеу арқылы оқырман сезіміне әсер ету.

Стильдік сипаты: сөздер образды түрде қолданылады, эмоционалды-экспрессивті болады.

Тілдік амал-тәсілдері: ауыспалы мағынадағы сөздер, синонимдер, көркемдегіш құралдар жиі ұшырасады.

Осылардың бәрі грамматикалық амал-тәсілдерді ерекше қиюластырып қолдану арқылы беріледі.

Қазақстанның мәдени құндылықтары

Тәуелсіздік жылдарында, әсіресе мәдениет саласында айтарлықтай нәтижелерге қол жетті. ХХІ ғасыр талаптарына сәйкес, заманауи үлгіде салынған мәдениет пен өнер ошақтары қазақ елінің арайлап атқан ақ таңымен жараса бүр жарған шұғылалы өрнектері болды.

Мемлекет басшысының идеясымен 2004–2011 жылдары жүзеге асырылған «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы бойынша рухани қайнарымыз бүтінделіп, мәдени көкжиек әсем әуен рухымен биіктеді. Бұл жоба отандық мәдениет пен ғылымды жаңа деңгейге көтерген һәм тартылған айдынымызды қайта толтырып, шығармашылыққа даңғыл жол ашқан Қазақстан тарихындағы айтулы гуманитарлық іс-шаралардың бірі ретінде ұлттық брендімізге, тарихи шежіремізге айналды.

Мәдениет және спорт министрлігінің мәліметіне сүйенсек, бағдарлама аясында Отанымыздың тарихы, археологиясы, этнографиясы мен мәдениеті бойынша 600-ге жуық кітап бір жарым миллион данадан астам таралыммен басылып шықса,

олардан бүгінде «Бабалар сөзі», «Әлемдік философиялық мұра», «Әлем әдебиеті кітапханасы», «Ежелгі уақыттан біздің күнімізге дейінгі қазақ халқының философиялық мұрасы», «Қазақ әдебиетінің тарихы» тәрізді құнды еңбектер халқымызды баға жетпес алтын қазынасы ретінде бағалануда. Ал «Қазақтың дәстүрлі 1000 әні», «Қазақтың дәстүрлі 1000 күйі» альбомдары – «Мәдени мұра» бағдарламасы бойынша қол жеткізілген ауқымды жобалар.

Елдегі ескерткіштерді түгендеу жұмысы қарқынды жүргізілді. Республикалық және өлкетанулық маңызы бар тарихи және мәдениет ескерткіштерінің тізімдері бекітілді. Соның нәтижесінде Қазақстанның бірнеше облысының (Алматы, Қызылорда, Солтүстік Қазақстан, Ақмола, Павлодар т.б.) және Алматы қаласының тарихи және мәдениет ескерткіштерінің жинағы жарық көрді.

(«Егемен Қазақстан» газетінен)

4. Оқылым мәтіндегі сызбада көрсетілген мәліметтің ішінен өздерің үшін маңыздысын таңдап алып, өз позицияларыңды дәлелдеп, пікір жазыңдар. Сөз саны – 100. Бұл жазбаларың қай жанрға жатады? Дәлелдеңдер.

5. «Артық болмас білгенің» айдарымен берілген мәтіннен көркем әдебиет стиліндегі тілдік бірліктерді табыңдар. Көркемдегіш құралдарды (эпитет, метафора т.б.) синонимдерімен ауыстырып, мәтін стилінің қалай өзгергенін анықтаңдар.

6. «Жаһандану дәуіріндегі қазақ елінің мәдени құндылықтары» тақырыбында презентация дайындаңдар.

БӨЛІМ

ТӘУЕЛСІЗДІК ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ ҚАЗАҚСТАН. «ЭКСПО-2017»

СИНТАКСИС

Бөлімді оқып-білу арқылы сендер:

- тәуелсіздік жылдарындағы Қазақстан Республикасының жеткен жетістіктері мен бағындырған белестерімен танысасыңдар;
- егемен елдің қоғамдық өміріндегі өзекті тақырыптарды қарастырып, талқылайсыңдар;
- құрмалас сөйлемнің жасалу жолдарын анықтап, мағыналық түрлерін ажыратасыңдар;
- шығармашылық бағыттағы тапсырмалармен жұмыс істейсіңдер.

Тәуелсіздік – ата-бабамыздың жүздеген жылдармен өлшенетін арман-аңсарының жүзеге асқан ақиқаты.

(Н.Назарбаев)

§1.

Қазақстан Республикасының
Тәуелсіздік күні

1. «Тәуелсіздік» сөзінің мәнін қалай түсінесіңдер?

2. Мәтінді түсініп оқып, авторына сілтеме жасаңдар, оны айғақтайтын тілдік деректерді көрсетіңдер.

Тәуелсіздіктің алғашқы жылдарының бірінде мен альпинистер тобымен Алатаудың мұзарт шыңын бағындыруға шықтым. Шың басына тігілген, тау желінің күшімен құлаш жая желбіреген байрақтың әсері әлі күнге менің есімде... Тәуелсіздік дәуірі дегеніміз – ұлттың шыңырау шетіндегі таудың қатерлі соқпағымен жүргенімен бірдей құбылыс. Алайда біз оны да бағындыра алдық. Осы жылдарда маған көп нәрсені өз көзіммен көруге тура келді. Қауырт жұмысқа толы сол күндердің барша ауыртпалығы мен толқыныстарын, ұйқысыз түндерді санамалау да мүмкін емес. Мен тұтас мемлекеттердің тағдырына әсер ететін немесе күні бүгінге дейін ықпал-күшін бұрынғыша әлсіретпей ұстап келе жатқан саңлақ саясаткерлермен де, қазіргі әлемнің болмысына тікелей ықпалы бар шешімдер қабылдаған адамдармен де көп кездестім.

1991 жылғы сайлаудан кейінгі бірінші жұмыс аптасында өзім 1991 жылдың 16 желтоқсанында қол қойған «Қазақстан Республикасының Мемлекеттік Тәуелсіздігі туралы» заңның мәтінімен жұмыс істедім. Құқықтық тұрғыда әлемнің саяси картасында дәл осы күні жаңа тәуелсіз мемлекет – Қазақстан Республикасы пайда болды. Осылайша тарихи әділеттік орнап, бабаларымыздың ұлы арманы орындалды. Бұған дейін декларация түрінде ғана болған мемлекеттік тәуелсіздік енді конституциялық негізге ие болды.

Меніңше, Тәуелсіздік күні тек ресми бекітілген мерекелік дата ғана болуға тиісті емес, бұл күннің одан анағұрлым маңызы үлкен мазмұны бар. Ол тәуелсіздік жолындағы күрестің нүктесін қоюмен бірге, оның басталған күні де болды. Бүгін әр қазақстандық оны өзінің жеке тәуелсіздігі мен табысты күні есебінде мерекелей алады.

Әлем жаңа мемлекеттердің қалыптасуына мұқият зер салды. Қазақстанның тәуелсіздігін алғашқы болып Түркия мойындады. Оқиға Тәуелсіздік туралы Заңға қол қойылғаннан кейін бірнеше сағат өткенде жүзеге асты және қазақстандықтар түркі ынтымағының мұндай көрінісін жоғары бағалады. Келесі күні Қазақстанды Ресей Федерациясы, 25 желтоқсанда Америка Құрама Штаттары мойындады. 1992 жылдың 3 қаңтарында бұл ұлы державаларға – Қытай, ал жылдың соңына дейін тағы 102 мемлекет қосылды.

1993 жылы 2 наурызда БҰҰ Бас Ассамблеясының пленарлық мәжілісінде Қазақстан Біріккен Ұлттар Ұйымына қабылданып, әлемдік қоғамдастықтың толыққанды мүшесіне айналды.

3. Тәуелсіздікке жету жолында қазақ халқы қандай тарихи кезеңдерді бастан өткерді?

Жай және құрмалас сөйлемдер

	Жай сөйлем	Құрмалас сөйлем
Белгілері	Бір ғана жалаң ойды білдіреді. Жеке сөздерден құралады. Жеке сөйлемге сай дауыс ырғағы да ықшам болып келеді. Әр сөйлемнің аяқталғанына байланысты өзіндік айырымы бар дауыс ырғағымен айтылады.	Екі не одан да көп жай сөйлемнен құралып, күрделі ойды білдіреді. Кейде баяндауыштары тиянақсыз болады, кейде тиянақты болып, бірінші сөйлем екінші сөйлеммен жалғаулық шылау арқылы байланысады. Жеке сөйлемдер бір-бірімен құрмаласып тұрғандықтан, дауыс ырғағы ұласпалы түрде айтылады.
Мысалы	<i>Мереке қызған кезде жастар алтыбақан тепті. Ұлттық ойын түрлері ойнатылды.</i>	<i>Мереке қызған кезде жастар алтыбақан тепті және ұлттық ойын түрлері ойнатылды.</i>
Ереже	Бір немесе бірнеше сөз бен сөз тіркесінен құралып, тиянақты ойды білдіретін сөйлемдерді жай сөйлем дейміз.	Екі немесе одан да көп жай сөйлемнен құралып, күрделі ойды білдіретін сөйлемдерді құрмалас сөйлем дейміз.

4. Оқылым мәтінінен құрмалас сөйлемдерді теріп жазып, жасалу жолдарындағы ерекшеліктерді кестеге түсіріңдер.

Құрмалас сөйлемдер	Құрмалас сөйлемге тән ерекшеліктер	Жай сөйлемнен айырмашылықтары

5. Екі топқа бөлініп, тапсырмаларды орындаңдар.
1-топ. Оқылым мәтініндегі негізгі ойды «Қосжазба күнделігі» арқылы талқылаңдар.

Мәтіннен алынған үзінді	Менің пікірім

2-топ. Мәтіндегі деректерді негізге алып, «Тәуелсіздік» сөзінің мағынасын «Топтастыру» әдісімен түсіндіріңдер.

6. Суреттерге қарап, құрмалас сөйлемге мысалдар жазыңдар. Құрмаласқа тән белгілерді кестеге жазыңдар.

Алғашқы жай сөйлемінің баяндаушы қандай?	
Құрамындағы сөйлемдер жалғаулық шылаулар арқылы байланысқан ба?	
Дауыс ырғағы қандай?	

Тәуелсіздік – ата-бабаларымыздың жүздеген жылмен өлшенетін арман-аңсарының жүзеге асқан ақиқаты.

(Нұрсұлтан Назарбаев)

Тәуелсіздіктің жүгі ауыр.

(Дінмұхамед Қонаев)

Біз туған мемлекетіміздің тәуелсіздігін баянды етуге, қуатын арттыруға, оның игілігіне, халықаралық қауымдастықтағы беделінің өсуіне қызмет етуге парыздармыз.

(Нұрсұлтан Назарбаев)

Біз тәуелсіздікке аңсап, зарығып жеттік. Енді сол тәуелсіздіктің қасиетті белгілерін де ерекше қадірлеуіміз, қастерлеуіміз керек...

Елдігіміздің сыналатын бір тұсы – осы.

(Нұрсұлтан Назарбаев)

7. «Ғибратты сөз» айдарымен берілген нақыл сөздер негізінде ойталқы ұйымдастырыңдар. Негізгі ойды өмірлік мәселелермен байланыстырыңдар. Ойталқының түйінін жариялаңдар.

8. Бір нақыл сөзді эпиграф етіп алып, оқылым мәтіні негізінде жинақы мәтін жазыңдар. Жұптасып, бір-біріңнің жұмыстарыңды редакциялаңдар: азатжолдарға бөліп, логикалық және стильдік түзетулер енгізіңдер.

9. Қосымша ресурстарды пайдаланып, «Тәуелсіз Қазақстанның тарихи кезеңдері» тақырыбында презентация дайындаңдар. Қолданылған деректерге сілтеме жасаңдар.

§2.

Тәуелсіз Қазақстанның
халықаралық жетістіктері

1. Тәуелсіз Қазақстанның қандай жетістіктерін білесіңдер? Өздерің білетін ақпараттарды ортаға салыңдар.
2. Кестедегі мәліметтерді «Уақыт тізбегі» әдісімен сипаттаңдар. Кестені жаңа деректермен толықтырыңдар.

Тарихи жыл	Жеткен жетістіктер
1991 жыл	1991 жылы желтоқсанның 16-сында Қазақстан өз Тәуелсіздігін жариялады. Оның тұңғыш Президенті болып Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев сайланды. Н. Назарбаев қол қойған алғашқы Жарлықтың бірі – 1991 жылғы тамыздың 29-ындағы «Семей полигонын жабу туралы» Жарлық болды. Елбасының осы батыл қадамы бүгінде дүниежүзіне мәлім тарихи фактіге айналды. Біріккен Ұлттар Ұйымының Бас Ассамблеясы біздің ел Президентінің ұсынысын мақұлдап, 29 тамызды Халықаралық ядролық қару-жараққа қарсы күрес күні деп жариялады.
1992 жыл	1992 жылдың 2 наурызында Қазақстан Біріккен Ұлттар Ұйымының толық құқылы мүшесі атанды. Қазір еліміздің БҰҰ, ЮНЕСКО, ЕҚЫҰ (ОБСЕ) секілді 70-ке жуық халықаралық ұйымда өкілдігі бар.
	Мемлекеттің тәуелсіздігін қамтамасыз ету мақсатында 1992 жылғы қаңтарда еліміздің ішкі істер әскері құрылды.
	Бүкілхалықтық талқылаудан кейін 1992 жылғы маусымда Жоғарғы Кеңестің сессиясы Республиканың жаңа мемлекеттік Туы мен Гербін бекітті. Ту авторы – суретші Шәкен Ниязбеков, Герб авторлары: сәулетшілер Жандарбек Мәлібеков, Шот-Аман Уәлиханов.
	11 желтоқсанда Гимн мәтіні бекітілді. Мәтінін жазғандар: Мұсафар Әлімбаев, Қадыр Мырзалиев, Тұманбай Молдағалиев, Жадыра Дәрібаева. Әуенін жазғандар: Мұқан Төлебаев, Евгений Брусиловский, Латиф Хамиди (1944 жылғы нұсқасы сақталды).
	1992 жылы Алматы қаласында Дүниежүзі қазақтарының I Құрылтайы өтті.
1993 жыл	1993 жылғы қаңтардың 28-інде Қазақстан Республикасының тұңғыш Конституциясы қабылданды. Негізгі Заң 4 бөлімнен, 21 тараудан, 131 баптан тұрды.

Тарихи жыл	Жеткен жетістіктер
	<p>1993 жылғы 5 қарашада «Ақша жүйесін тұрақтандыру жөніндегі шұғыл шаралар туралы» Президент жарлығы шықты. Сөйтіп, төл теңгеміз 1993 жылдың 15 қарашасында айналымға түсті.</p> <p>Елбасының бастамасымен 1993 жылғы мамыр айында «Жапшай саяси қуғын-сүргін құрбандарын ақтау туралы» Заң қабылданды. Мемлекет кертартпа жүйенің кесірінен еліміздің азаттығы мен тәуелсіздігі жолында құрбан болған азаматтарды ақтап, бөз біреулердің өктем саясатымен жасалған тарихтың қателігін түзеді.</p> <p>1993 жылы «Болашақ» бағдарламасы бойынша шетелге жастарды оқыту басталды.</p>
1994 жыл	1994 жылы 6 шілдеде Жоғарғы Кеңес депутаттары астананы Ақмола қаласына көшіруге шешім қабылдады.
1995 жыл	<p>1995 жылғы 1 наурызда мемлекет басшысы жанындағы қоғамдық консультациялық-кеңесші орган – Қазақстан халықтарының Ассамблеясы құрылды. Оның мақсаты – қоғамдық тұрақтылық пен ұлтаралық татулықты нығайту.</p> <p>1995 жылғы 24 наурызда Қазақстан халықтары Ассамблеясы (ҚХА) сессиясы ашылды.</p> <p>1995 жылы 29 сәуірде бүкілхалықтық референдум өткізілді. Сайлаушылардың 95,4% -і Н.Ә.Назарбаевтың өкілеттілігін 2000 жылдың 1 желтоқсанына дейін ұзартуды қолдады.</p> <p>1995 жылы 30 тамызда еліміздің жаңа Конституциясы қабылданды. Бұл негізгі Заңымызда республиканың экономикалық күш-қуаты мен мүмкіндіктері ғылыми тұрғыдан тиянақталып, халықтың әлеуметтік топтарына тиісті мәселелерді шешу ескерілді.</p>
2006 жыл	Республиканың қазіргі Гимні 6 қаңтарда қабылданды. Шәмші Қалдаяқовтың «Менің Қазақстаным» әнінің Жүмеке Нәжімеденов жазған мәтіні аз-кем өзгертілді. Мәтінге Н.Назарбаев өз ұсыныстарын енгізді. Жаңа Гимн алғаш рет Елбасын ұлықтау рәсімі кезінде орындалды.

3. Тәуелсіз Қазақстанның халықаралық жетістіктеріне ел тарихындағы қандай оқиғаларды жатқызуға болады? Өзара ой бөлісіңдер.

Құрмалас сөйлемнің жасалу жолдары

Құрмалас сөйлемнің құрамындағы жай сөйлемдер өзара байланыста болады. Бір бүтін құрмалас сөйлем болу үшін олардың мағыналық, тұлғалық және интонациялық үйлесімділігі болуы керек. Осындай байланыстың арқасында жай сөйлемдер күрделі ойды білдіретін құрмалас сөйлем бола алады.

Құрмалас сөйлемнің құрамындағы жай сөйлемдер үш түрлі тәсілмен байланысады.

Байланысу тәсілдері	Мысалы
Интонация арқылы іргелесе байланысады.	<i>Менің оны алғаш көруім есімде сақталып қалды: орталау бойлы, өзіне-өзі сенімді жан екен.</i>
Жалғаулық шылаулар арқылы байланысады.	<i>Барлығы бірдей шу етті, себебі олар бірінші орын алғандарын бірден түсінді.</i>
Алғашқы жай сөйлемінің баяндауышы тиянақсыз тұлғада келіп, келесі жай сөйлеммен ұласпалы түрде құрмаласа байланысады.	<i>Осы жұмысқа шындап кіріссек, екі-үш аптада нәтижесін көретінімізге күмәніңіз болмасын.</i>

4. Аудиожазбадан (06. mp3) Қазақстан Республикасының сыртқы саясаты туралы үзіндіні тыңдап, негізгі ойды анықтаңдар. Мәтіндегі ақпаратты өмірлік мәселелермен байланыстырыңдар.

5. Тыңдалым мәтіні бойынша анықталған ақпаратты «Бұрыштар» әдісімен талқылап, мақсатты аудиториясы мен көркемдегіш құралдарының рөлін талдаңдар.

6. Оқылым және тыңдалым мәтіндеріндегі жай сөйлемдерді кестеде берілген байланысу тәсілдеріне қарай құрмалас сөйлемге айналдырыңдар.

Байланысу тәсілдері	Мысалы
Интонация арқылы іргелесе байланысады.	<i>Үлгі: Осылайша әлем картасында Тәуелсіз Қазақстан атты жаңа мемлекет пайда болды, оның тұңғыш Президенті болып Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев сайланды.</i>
Жалғаулық шылаулар арқылы байланысады.	

Байланысу тәсілдері	Мысалы
Алғашқы жай сөйлемінің баяндауышы тиянақсыз тұлғада келіп, келесі жай сөйлеммен ұласпалы түрде құрмаласа байланысады.	

Ежелгі Қазақстан

Қазіргі Қазақстан жерін ежелгі адамзат баласы бұдан 1 миллиондай жыл бұрын мекен еткен. Қола дәуірінде Сібірдің, Жайық өңірінің, Қазақстан мен Орта Азияның ұланғайыр даласын тегі және тарихи тағдырлары ортақ туыс тайпалар мекендеді. Бұл тайпалар өзінше бір үлгідегі жарқын мәдениет қалдырды. Мұны ғылымда «Андрон мәдениеті» деп атайды. Темір ғасыры дәуірінде (б.з.б. I мыңжылдық ортасы) Қазақстанда тайпалық одақтар қалыптасты. Қазақстанның оңтүстік, шығыс және орталық аудандарын мекендеген тайпалар сақ тайпалар одағына, ал батыс, солтүстік аудандарындағы тайпалар савроматтар тайпалық бірлестігіне бірікті. Біздің заманымыздан бұрынғы III ғасырда Қазақстан жерінде кейбір тайпалар өз мемлекетін құрып, алыс-жақын елдермен саяси қарым-қатынастарға түсті. Олардың алғашқылары ғұндар болатын. Зерттеушілер ғұндарды түріктердің арғы ата-бабалары деп есептейді. Мөде басқарған кезде ғұндар бүкіл әлемге танылды. Ғұндардың батысқа жорығы «Халықтардың ұлы қоныс аударуына» түрткі болды. Жетісуда ежелгі тиграхауда сақтарының жерін мұра етіп алған усундер (үйсіндер) біздің заманымыздан бұрынғы 160 жылдары Іле алқабында өз мемлекетін құрды. Олар Қаңлы мемлекетімен шектесті. Бұл тайпалар құрған мемлекеттер Қытай, Парфия, Рим және Кушан империясы сияқты елдермен саяси, экономикалық және мәдени байланыс орнатқан.

(ҚР Президентінің ресми сайтынан)

7. «Артық болмас білгенің» айдарымен берілген мәтінге аннотация не тезис жазыңдар. Жұптасып, бір-біріңнің жұмыстарыңа логикалық түзетулер енгізіп, редакциялаңдар.

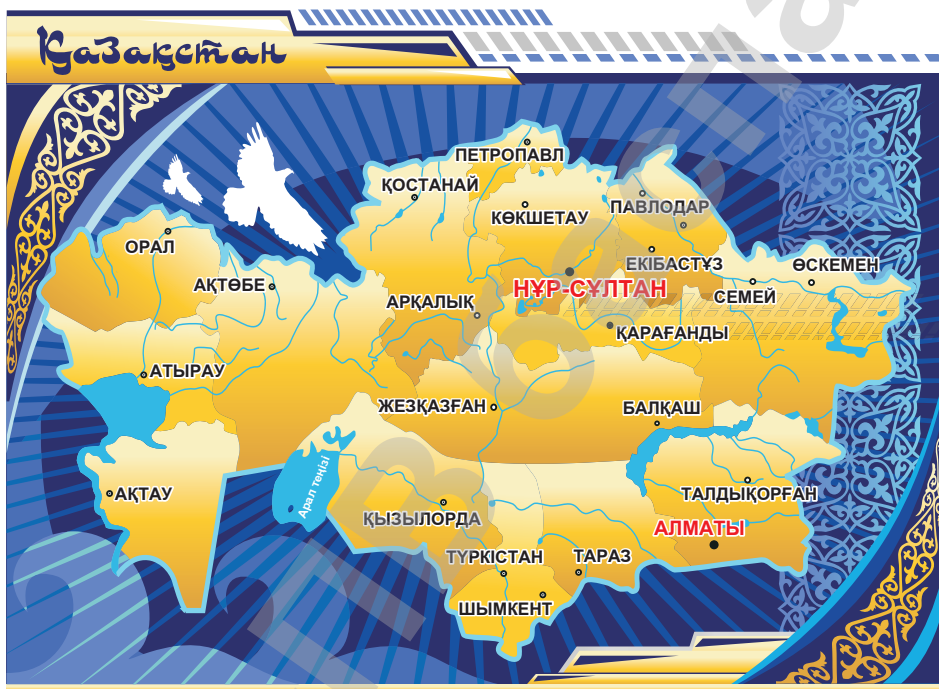

8. Қосымша әдебиеттерді пайдаланып, тәуелсіздік жылдарындағы Қазақстанның халықаралық жетістіктерін бейнелейтін иллюстрациялар дайындаңдар. Суреттер бойынша негізгі ойды дәлелдендер.

§3.

Тәуелсіз Қазақстаным

1. Сендердің «Тәуелсіз Қазақстан» ұғымымен байланысты қандай ассоциацияларың бар? Суреттен түйген ойларыңды қорытындылай отырып, «Кластер» әдісімен көрсетіндер.

2. Өлеңді оқып, ұлы тұлғалар туралы деректерді кестеге жазыңдар.

Шығу тегі	Атқарған қызметі	Өмір сүрген кезеңі	Жасаған ерліктері	Ел тарихындағы орны	Туып-өскен жері

Қазақстаным

Қазақстаным, Тәуелсіз Қазақстаным!
 Ақ қанат таңның көрдім мен ғажап ұшқанын.
 Көрдім мен сенің мөп-мөлдір айдындарыңды,
 Алатау, Алтай, Қаратау – айбындарыңды.

Ұлытауыңды көрдім мен Шыңғыстауыңды,
 Абайдың жыры оқылған мың қыстауыңды.
 Гүлденді қазір кең далам иесі болмаған,
 Жамбылдың қызыл жолбарыс киесі қолдаған.
 Махамбет сөзі лаулаған Қараойды көрдім,
 Мағжан боп өзі қаулаған дара ойды көрдім.
 Мұстафа, Халел, Жақып пен Әлімхандарың,
 Міржақып, Ахмет, Жүсіпбек, Әлихандарың...
 Бауырыңа қайта оралды өз арыстарың,
 Қазақстаным, Тәуелсіз Қазақстаным!
 Көне ғасырлар сыр ашты, гүлге де орандың,
 Пырағы жетті Күлтегін, Білге қағанның.
 Рухсыз жүдеп тұр еді жұтап даласы,
 Қайта жаңғырды Отырар кітапханасы.
 Түркістаныма тайқазан – құтым оралды,
 Көне Таразым жинады бүкіл адамды.
 Тарихтың дариялары терең өрілді,
 Арыстан баб пен Ясауи жебеді елімді.
 Естілді қайта жаңғырып көне сарындар,
 Бабыр, Фараби, Қашқари, Баласағұндар.
 Ұрпаққа жетті өзгермей бөз алыстағы үн,
 Қазақстаным, Тәуелсіз Қазақстаным!
 Құлпырды жерім қызғалдақ нұрға кенеліп,
 Ақындар өлең оқыды жырға бөленіп.
 Күйшілер шертті Тәттімбет, Құрманғазыдан,
 Домбыра – дала шанағына тұнған қазынам.
 Алтын күн алтын далама құйыпты нұрын,
 Желбіреп тұрған Көк Туым – биік тұғырым.
 Оралып батыр, билерім, хандарым ойға,
 Іргеміз бүтін ел болдық, төуба, Құдайға!
 Қазақстан, Астана, өзен-көл, тау-тасым енді
 Әлемнің барлық жаңарған картасына енді.
 Бостандығымның күн санап асқақтап әні,
 Нұрлы болашаққа рухымыз бастап барады.
 Ғаламға жайдың аспанға қазақ ұшқанын,
 Қазақстаным, Тәуелсіз Қазақстаным!

(Бауыржан Жақып)

Құрмалас сөйлемнің түрлері

Құрмалас сөйлем құрамындағы жай сөйлемдер салаласып та, сабақтасып та (кейде екі байланыс түрі араласып келіп те) байланысады. Құрмалас сөйлемдердің құрамындағы жай сөйлемдердің салаласа, сабақтаса байланысуына орай құрмалас сөйлем түрлері үшке бөлінеді.

Салалас құрмалас	Сабақтас құрмалас	Аралас құрмалас	
Сызбасы: _____, _____.	Сызбасы: ~~~~~ _____.	Сызбалары: _____, ~~~~~, ~~~~~, _____, _____.	
<i>Үйі алыс емес екен, екеуміз жылдам жеттік.</i>	<i>Бірлік болмай, тірлік болмас.</i>	<i>Бір топ адам келеді: көлік мінген топ сияқты көрінгенімен, топ ішінде жаяулар да бар.</i>	

3. «Қазақстаным» өлеңінен құрмалас сөйлемнің түрлеріне мысалдар келтіріңдер, жасалуындағы ерекшеліктерді түсіндіріңдер.

Үлгі:

Алтын күн далама нұрын төгіп, көк туым биікте желбіреді.
(Алғашқы жай сөйлемінің баяндауышы тиянақсыз тұлғада келіп, екінші жай сөйлеммен ұласпалы түрде құрмаласа байланысқан).

4. Өлең мәтіні туралы өз пікірің мен досыңның пікірін салыстырып, төменде берілген үлгі бойынша талқылаңдар.

Бірінші сөйлем: «Менің ойымша, ...».

Екінші сөйлем: «Мен оны былай түсіндіремін ...».

Үшінші сөйлем: «Оны мына фактілермен, мысалдармен дәлелдей аламын ...».

Соңғы сөйлем: «Осыған байланысты мынадай қорытындыға келдім: ...».

5. Үш топқа бөлініп, тапсырмаларды орындаңдар.

1-топ. Бауыржан Жақыптың «Қазақстаным» өлеңінен алған түсініктеріңді «5-5-1» әдісімен тұжырымдаңдар. Өлең мазмұны

бойынша бес сөйлем жазып, одан кейін бес сөйлемді бес сөзге дейін қысқартыңдар. Соңында бес сөзді бір сөзбен түйіндендер.

2-топ. «Блум түймедағы» әдісімен алты сұрақ құрастырып, жауап беріндер. Жауаптарыңды салыстырыңдар.

3-топ. «Борт журналы» әдісімен оқылым мәтінінен игерген мәліметтерінді кестеге жазыңдар.

Берілген тақырып бойынша маған не белгілі?	Мәтіннен қандай жаңалық туралы білдім?

- **6.** Ақын Б.Жақыптың өлеңін негізге алып, өздеріңе ұнаған формада шығармашылық жұмыс (эссе, мақала, ойтолғау, хат) жазыңдар. Құрмалас сөйлемнің түрлерін пайдаланыңдар.
- **7.** Қосымша ресурстардан (ғаламтор, энциклопедия, газет-журналдар, ғылыми еңбектер) алынған деректер бойынша Отан туралы презентация дайындаңдар, сілтеме жасаңдар.

§4.

Қазақ елінің тұңғыш Президенті

1. Қазақстан Республикасының тұңғыш Президенті Н.Ә.Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласы жөнінде қандай мәлімет білесіңдер?
2. Мәтінді оқып, «Торлы диаграмма» әдісімен талдаңдар. Мәтіннен алынған деректерді дәлел ретінде қолданып, тақырып бойынша пікір бөлісіңдер.

Елбасы Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласын небәрі ширек ғасырлық жасына келген тәуелсіз Қазақстанның болашағына бағдар беретін аса маңызды құжат деп қабылдадым. Бұл мақалада Елбасы жаңа ғасырда әр қазақстандықтың уақыт сынынан сүрінбей өтуі үшін жаңаша ойлауы, санасын жаңғыртуы жас мемлекетіміздің алдыңғы қатарлы елдердің қатарына қосылуы үшін аса маңызды фактор екендігін терең пайымдап көрсетеді.

Бірінші – «Жаңа гуманитарлық білім. Қазақ тіліндегі 100 жаңа оқулық» жобасы. Алдағы жылдарда гуманитарлық білімнің барлық бағыттары бойынша әлемдегі ең үздік 100 оқулықты қазақ тіліне аударып, жастарға дүниежүзіндегі таңдаулы үлгілердің негізінде білім алуға мүмкіндік жасалады. «Білімді болу – жаңалық ашуға қабілетті болу», – дейді Әбу Насыр әл-Фараби. Бұл жоба – талабы зор, талғамы биік ұрпақ тәрбиесінің ұтымды ұстанымы. Жобаны жүзеге асыру үшін Ұлттық аударма бюросы құрылады. Бұл іс рухани құндылығымыздың өркен жайып, дамуының бірден-бір көрінісі болмақ.

Екінші – «Туған жер» бағдарламасы. Туған жеріне, өзі өсіп-өнген жеріне көмек жасауға талпынған азаматтарды қолдау және оларды ынталандыру жұмыстары іске асады. Жоба ауылды ұлықтап, қарапайым жай қазақ пен бәсекеге

қабілетті бай қазақтың, бізге тілеулес өзге тілді тұрғындардың патриоттық сезімдерін оятады, ауылдарды дамытуды, мәдени орындар мен тарихи ескерткіштерді қалпына келтіруді көздейді. Халық арасында үлкен қолдауға ие болса, бұл жоба жалпы ұлттық патриотизмнің нағыз өзегіне айналатынына сенім мол.

Үшінші – «Мәдени-географиялық белдеу» жобасы. Еліміздегі тарихи-мәдени ескерткіштерді жаңғырту, сақтау, дамыту, халыққа таныту, оларды насихаттау, тарихын жете зерделеу. «Сананы рухани жаңғыртуға бәсекеге қабілетті, білімді елдің ғана шамасы жетеді. Жоба ғылыми-ағарту зерттеулеріне кең тыныс береді, әрбір азаматты өзінің туған жерінің гүлденуі үшін нақты үлес қосуға үндейді. Елін, жерін сүйетін батыр ұлдарымыз бен инабатты қыздарымызды бүкіл әлемге қазақ халқының тұлғасын дәріптейтіндей тәрбиелеу мәселесінің дәл осы тұста өзектілігін айтпасақ болмас. Руханиятымыздың өрісін кеңейтетін құнды пайымдауларды негізге ала отырып, ортақ ісімізге жаңа серпін алдық. Бұл – ұлттық бірегейліктің басты тірегі бола алады.

Төртінші – «Жаһандағы заманауи қазақстандық мәдениет» жобасы. Бұл жоба арқылы мәдени жауһарларымызды әлемге танытудың жаңа тәсілдері қарастырылады. Елбасы: «Жаңа жағдайда жаңғыруға деген ішкі ұмтылыс – біздің дамуымыздың ең басты қағидасы. Өмір сүру үшін өзгере білу керек. Оған көнбегендер тарихтың шаңына көміліп қала береді», – деп ой түйеді.

Бесінші – «Қазақстандағы 100 жаңа есім» жобасы. Қазақстанның тәуелсіздік жылдарындағы дамуына белсене атсалысқан, әртүрлі салада өз кәсібі арқылы табысқа жеткен, еліміздің әр өңірінде тұратын түрлі жастағы, сан алуан этнос өкілдерінің тарихын жариялау. Осы бағыттағы міндеттер табысты іске асса, еліміз әлеуметтік және идеологиялық тұрғыдан жаңаша серпінмен дамиды деп сенемін. Қоғамдық сананы жаңғыру жөніндегі Елбасы идеясы – еліміздегі конституциялық, экономикалық реформалардың заңды жалғасы.

Мақалада жаңа заман көшіне ілесіп, өркениетті ел болу үшін ұлттық сананы сақтау мен өрістетудің нақты жолдары ұсынылған.

(Т.Әпендиев)

- 3. Мақалада Қазақстанның дамуына қатысты қандай бағдарлар берілген?

Салаласа байланысу	Сабақтаса байланысу	Араласа байланысу
<i>Көктем шыға ауыл ерекше күйге бөленеді, бала-шағаға дейін шаруаның қамына кіріседі.</i>	<i>Көктем шыға ауыл ерекше күйге бөленіп, бала-шағаға дейін шаруаның қамына кіріседі.</i>	<i>Көктем шыға ауыл ерекше күйге бөленіп, бала-шағаға дейін шаруаның қамына кіріседі, кешегі жас бала кәдімгідей көмекшіге айналады.</i>
Құрамындағы жай сөйлемдердің баяндауыштары тиянақты болып келіп, бір-бірімен тәуелсіз, тең дәрежеде байланысады.	Алдыңғы сөйлемнің баяндауышы тиянақсыз болып, кейінгі сөйлемге бағына байланысады.	Құрамындағы жай сөйлемдер бір-бірімен салаласа да, сабақтаса да байланысады.

- 4. Оқылым мәтіні бойынша құрмалас сөйлемнің түрлерін анықтап, кестеге жазыңдар. Олардан аралас сөйлем жасаңдар.

Салалас құрмалас сөйлем	Сабақтас құрмалас сөйлем

- 5. Өздерің білетін және қосымша мәліметтерді пайдаланып, «Президент» сөзіне қатысты өзіндік түсініктеріңді «Бестармақ» әдісімен жазыңдар.

Бірінші тармақ (жол) – 1 зат есім.

Екінші тармақ – 2 сын есім.

Үшінші тармақ – 3 етістік.

Төртінші тармақ – кез келген сөз таптарынан тұратын 4 сөз.

Бесінші тармақ (әдетте зат есім) тағы да бір сөзден тұрады.

Елбасы жолы – ұрпаққа өнеге

Қазақстан – біздің ең жақын стратегиялық одақтасымыз және әріптесіміз. Президент Нұрсұлтан Назарбаев тәжірибелі және парасатты саясаткер ретінде әрдайым өз елінің болашағын ойлайды.

(В.В.Путин, Ресей Федерациясы Президенті)

Қазақстан Президентінің өз елін басқаруына жоғары баға беремін. Нұрсұлтан Назарбаев, шынымен, Қазақстанды дұрыс жолмен алып келеді. Президент көпэтносты және көп-конфессионалды ел ішінде қоғамдық келісім орната алды. Қазақстан өңірдің барлық еліне үлгі бола алады.

(Тони Блэр, Ұлыбритания Премьер-министрі (1997–2007))

Қазақстан Президенті Нұрсұлтан Назарбаев әлем көшбасшыларына ядролық қауіпсіздік пен ядролық қаруды таратпау мәселесі бойынша үлгі бола алады. Қазақстан бүкіл әлемде ядролық қарудан бас тарта отырып, қауіпсіздік пен экономикалық өсімді қамтамасыз етудің озық үлгісін көрсетті.

(Барак Обама, АҚШ Президенті (2008–2017))

6. Екі топқа бөлініп, тапсырмаларды орындаңдар.

1-топ. Оқылым мәтінінен 3 дәйексөз алып, «Қосжазба күнделігін» толтырыңдар.

Дәйексөз	Менің көзқарасым

2-топ. «Гибратты сөз» айдарымен берілген ақпаратты пайдаланып, «Елі сүйген, елін сүйген Елбасы» тақырыбындағы мақалаға аннотация жазыңдар.

7. Оқылым мәтініндегі бірнеше жай сөйлемді анықтап, оларды құрмалас сөйлемдерге айналдырып жазыңдар.

8. Қазақстан Республикасының тұңғыш Президенті туралы түсірілген фильмдерді көріп, алған әсерлеріңді әңгіме, өлең, шығарма түрінде жазыңдар.

§5.

Қазақстан Республикасының елордасы

1. Сұрақтарға жауап беріп, ойларыңмен бөлісіңдер.

1. Елорда тарихы мен қалыптасу кезеңдері туралы қандай ақпарат білесіңдер?
2. Суреттердегі астанамыздың келбетін 5 сөзбен қалай сипаттар едіңдер? Жауаптарыңды салыстырыңдар.

2. Мәтінді түсініп оқып, еліміздің астанасының даму кезеңдерін «Хронологиялық кесте» әдісімен сипаттаңдар.

Қазақстанның заманға лайық жаңа астанасын салу идеясы Мемлекет басшысы Нұрсұлтан Назарбаевқа тиесілі.

Елорданы Алматыдан Ақмолаға ауыстыру туралы шешімді Қазақстан Республикасы Жоғарғы Кеңесі 1994 жылы 6 шілдеде қабылдады. Астананы ресми көшіру 1997 жылғы 10 желтоқсанда жүзеге асты. Президенттің 1998 жылғы 6 мамырдағы Жарлығымен Ақмоланың атауы Астана болып өзгертілді. Жаңа астананың халықаралық тұсаукесері

1998 жылғы 10 маусымда өтті. 1999 жылы Астана ЮНЕСКО шешімімен «әлем қаласы» атағын алды. Қазақстанның бас қаласы – 2000 жылдан бастап астаналар мен ірі қалалардың Халықаралық Ассамблеясының мүшесі.

Еуразия құрлығының ортасында қолайлы орналасуы елордамызды экономикалық тұрғыдан тиімді көлік, қатынас және логистика орталығына, Еуропа мен Азия арасындағы өзіндік транзиттік көпірге айналдырды.

Қала экономикасының негізі – сауда, өнеркәсіп өндірісі, көлік, байланыс және құрылыс салалары.

Шаһардың өнеркәсіп өндірісі, негізінен, құрылыс заттарын, азық-түлік өнімдерін шығару мен машина жасау ісі төңірегіне шоғырландырылған. Қаланың ірі кәсіпорындары қатарында Целиноград вагон жөндеу зауытын, «Цесна-Астық» концернін, «Тұлпар-Тальго» ЖШС жолаушылар вагонын құрастыру зауытын, «Еурокоптер Қазақстан инжиниринг» ЖШС тікұшақ құрастыру зауытын айтуға болады.

Қала Қазақстандағы ірі бизнес орталығының біріне айналды. Кәсіпкерлік мәдениеті қарыштап дамып келеді: елордада 128 мыңнан астам шағын және орта кәсіпкерлік нысандары жұмыс істейді.

Елорда құрылыс ауқымы жөнінен елде көш бастап тұр. Астана мәртебесін алғалы бері қалада 10 миллион шаршы метр тұрғын үй салынды. Астана құрылысына жүздеген отандық және шетелдік құрылыс компаниялары қатысты.

Елорданың сәулеткерлік тұжырымдамасын жасау барысында Елбасының Батыс пен Шығыстың мәдени дәстүрлері үйлесім тапқан ерекше еуразиялық стиль қалыптастыру идеясы негізге алынды. Астаналық бас жоспардың авторы белгілі жапон сәулеткері Кисе Курокава болды.

«Бәйтерек» кешені жаңа елорданың басты символына, оның өзіндік бойтұмарына айналды. Өзге де бірегей сәулеткерлік ғимараттар қатарына «Бейбітшілік және келісім» сарайын, әлемдегі ең биік шатыр үлгісіндегі ғимарат – «Хан Шатыр» сауда-ойын-сауық орталығын, «Думан» орталығын, «Астана опера» мемлекеттік опера және балет театрын, Орталық Азиядағы ірі мешіт – «Әзірет Сұлтан» мешітін т.б. атауға болады.

Жаңа спорттық нысандар арасында 30 мың көрерменге арналған «Астана-Арена» жабық стадионы; 2011 жылы әлемде

үздік деп танылған, 10 мың орынға арналған «Сарыарқа» бірегей велотрегі бар. Тағы бір маңызды спорттық кешен – ең жоғары халықаралық стандарттарға сай келетін «Алау» мұз айдыны.

Қазақстанның елордасы елдің барлық өңірлеріндегі талапкерлер үшін тартымды орталыққа айналды. Мұнда отандық білім беру ісінің жетекшілері – Назарбаев Университеті, Л.Гумилев атындағы Еуразиялық ұлттық университеті, Қазақ ұлттық өнер университеті, Қазақ агротехникалық университеті, Астана медициналық университеті орналасқан.

Бүгінде астанамыз халықаралық маңызы бар іс-шаралар өтетін Еуразия кеңістігінің орталығына айналды. Елордада Әлемдік және дәстүрлі діндер көшбасшыларының съездері, форумдар, конгрестер мен маңызды халықаралық жиындар тұрақты түрде өтіп келеді. 2011 жылдың басында республиканың елордасы VII Қысқы Азия ойындарының қатысушылары мен қонақтарын қабылдады. 2017 жылы елордада «ЭКСПО-2017» халықаралық көрмесі өтті.

(ҚР Президентінің ресми сайтынан)

3. Оқылым материалын негізге алып, «Еркін микрофон» әдісімен бір-біріңнен сұхбат алыңдар. Сұхбаттағы маңызды сұрақтар мен ұтымды жауаптарды «Т кестесіне» жазыңдар.

Маңызды сұрақтар	Ұтымды жауаптар

4. Оқылым мәтіндегі жай сөйлемдерді өзара байланыстырып, салалас, сабақтас және аралас құрмалас сөйлемдер құрастырып жазыңдар.

Салалас құрмалас	Сабақтас құрмалас	Аралас құрмалас

- 1998 жылы ЮНЕСКО-ның шешімімен Астана қаласына «Бейбітшілік қаласы» деген атақ беріліп, медальмен марапатталды. Бразилияда өткен дүниежүзілік байқауда әлем бойынша 12 жас қаланың ішінен Астана жоғары атақты иеленді.

- Қазақстанның астанасы – Азия елдерінің ішіндегі солтүстікте орналасқан қала, әлемдегі суық астаналардың қатарында. Ұлан-Батыр қаласынан жылырақ, ал Оттавадан суық.
- 2019 жылы 20 наурызда Қазақстанның жаңа Президенті Қасым-Жомарт Тоқаев қаланың атын Қазақстан Республикасының тұңғыш Президенті Н.Назарбаевтың құрметіне Нұр-Сұлтан деп өзгерту туралы бұйрыққа қол қойды.
- Әлемдегі екі елдің астанасы Солтүстік Мұзды мұхит бассейнінде орналасқан: Моңғолия астанасы Ұлан-Батыр қаласы – Енисей, ал Нұр-Сұлтан қаласы Есіл өзенінде орналасқан.
- Қала төрт ауданнан: «Алматы», «Сарыарқа», «Есіл» және «Байқоңыр» аудандарынан тұрады.

5. Оқылым мәтіні және «Артық болмас білгенің» айдарымен берілген ақпаратты пайдаланып, түрлі рөлде (Президент, сәулетші, қала тұрғыны т.б.) «РАФТ» кестесін толтырыңдар.

Рөл	Аудитория	Форма (пішін)	Тақырып

6. Қосымша ресурстарды (ғаламтор, энциклопедия, газет-журналдар, ғылыми еңбектер) пайдаланып, елорда туралы шығармашылық жұмыс орындаңдар.

1. Презентация дайындаңдар;
2. Арнау өлең немесе мақала жазыңдар.

§6.

Есіл жағасындағы арман қала

1. Суреттегі елорданың келбетіне қарап, «арман қала» деп аталу себептерін түсіндіріңдер.

2. Өлеңді оқыңдар. Құрылымы мен рәсімделуі бойынша жанрлық ерекшелігін, тілдік құралдары арқылы стилін анықтаңдар.

Астана

Астанам! Ару қалам, асқақ ордам,
Қалың жұрт, қазағыма қақпа болған.
Ту ұстап, тұлпар мінген бабаларым,
Бермеген ел намысын жатқа қолдан.

Бозоғым, бозбеткейлім, баққа оранған,
Тарихтың қойнауынан тапқан олжам.
Баянды бақытымның бастауындай,
Айналдың астанаға аппақ арман...

Жар болып Жаббар Ие жалғыз ғана,
Ғасырға аяқ бастық ал біз жаңа.
Сұрланып сырт айналған суық көздер
Қарайды әлі саған сәл қызғана.

Көш келді Қараөткелге өр тұлғалы,
Кеңесін ерлерімнің ел тыңдады.
Тұлғасы бой көтерді Хан Кененің
Жарасып жарқ-жүрқ еткен ер-тұрманы.

Ертеңің ұлтын сүйген ұлыңа сын,
Қашанда еркіндіктің құны басым.
Керіліп кербез далам көсіледі,
Сезініп бостандықтың шұғыласын!

Сан ғасыр армандаған Алаш бабам,
Жалғанды жалт қаратты жаңа астанам.
Бірлікті байрақ етіп болашаққа,
Барайын, уа, Жаратқан, жол аш маған!
(Қалқаман Сарин)

3. Тыңдалым мәтінінің мазмұны бойынша берілген сұрақтарға бол-
жаммен жауап беріңдер. Аудиожазбадан (07. mp3) Е.Шаймерде-
новтің «Арман қала – Астана» өлеңін тыңдап, жауаптарыңды
түпнұсқамен салыстырыңдар.

1. Ақын ел астанасының ғажайып ғимараттарын неге теңейді?
2. Туған жердің төріне ту тіккен елдің көңіл күйі қандай?
3. Ақын елордаға байланысты қандай эпитет, теңеулер қолданған?
4. Елорданың ел үшін маңыздылығын қандай сөздермен берген?

4. Үш топқа бөлініп, тапсырмаларды орындаңдар.
1-топ. Оқылым және тыңдалым материалдары бойынша «Инсерт» әдісімен ойларыңды түйіндендер.

Білемін	Мен үшін түсініксіз	Мен үшін жаңа ақпарат	Мені таңғалдырды

2-топ. «Үш қадамды сұхбат» әдісімен Қазақстанның елордасы туралы білетін ақпараттарыңмен бөлісіңдер.

3-топ. Оқылым және тыңдалым материалдары бойынша алған мәліметтеріңді «Венн диаграммасы» әдісімен салыстырыңдар.

Елбасының қанатты сөздері

- Жаңа астана – ежелгі қазақ жерінің төрі.
- Астана – Отанымыздың жүрегі, тәуелсіздігіміздің тірегі.
- Жаңа астана – тәуелсіз Қазақстан үшін жарқын келешектің нышаны.
- Астана келбеті – ұлт келбеті.

5. «Ғибратты сөз» айдарымен берілген қанатты сөздерді пайдаланып, «Арман қала» тақырыбында шығармашылық жұмыс жазыңдар. Жолдастарыңмен алмасып, бір-біріңнің жұмыстарыңа логикалық түзетулер енгізіңдер. Азатжолдар мен бөліктерге бөліп, қайта өңдеңдер.

6. Қалқаман Сариннің «Астана» өлеңінен үзінді алып, құрмалас сөйлем құрастырып жазыңдар. Құрмаластың қай түрі екенін ажыратыңдар.

Мәтіндегі сөйлем	Құрмалас сөйлем
<i>Жар болып Жаббар Ие жалғыз ғана, Ғасырға аяқ бастық ал біз жаңа. Сұрланып сырт айналған суық көздер Қарайды әлі саған сәл қызғана.</i>	<i>Еліміз жаңа ғасырға қадам басты, осы сәтте сырт көздің бізге қызғанышпен қарайтыны – шындық. (салалас құрмалас сөйлем)</i>

7. Екі тапсырманың бірін орындаңдар.

1. Қазақстанның астаналары туралы ізденіп, құрмалас сөйлемдерді қатыстырып, салыстырмалы әссе жазыңдар.
2. «Төрт сөйлем» әдісімен Нұр-Сұлтан қаласы туралы білетін ақпараттарыңды қорытындылаңдар.

1. Пікір.
2. Дәлел.
3. Мысал.
4. Қорытынды.

§7.

Болашақтың энергиясы

1. Халықаралық ЭКСПО көрмелерінің өткізілуі жөнінде қандай мәліметтер білесіңдер?
2. Мәтінді түсініп оқындар. Ондағы деректерді дәлел ретінде қолданып, «ЭКСПО» көрмесін сипаттаңдар.

«ЭКСПО-2017» көрмесі

«ЭКСПО-2017» халықаралық мамандандырылған көрмесін Астанада өткізу – Қазақстанның негізгі ірі жобаларының бірі. Мұндай ауқымды шараны еліміздің астанасында ұйымдастыру туралы бастама Мемлекет басшысына тиесілі.

2011 жылғы 10 маусымда Париждегі Халықаралық көрмелер бюросының Бас хатшысы Винсенте Гонсалес Лоссерталеске ресми түрде Қазақстан Республикасының өтінімі тапсырылды. 2012 жылғы 12 маусымда осы ұйымның Бас Ассамблеясының 151-отырысында Астананың ресми презентациясы болып өтті. Жиынның басында делегаттарға Қазақстан Президентінің арнайы бейнеүндеуі жолданды. Елбасы өз сөзінде жобаның табысты жүзеге асырылуы үшін бар күш-жігерін жұмсайтынына кепілдік берді.

Астана ұсынған көрменің тақырыбы «Болашақтың энергиясы» деп аталды, ол баламалы энергия көздеріне және «жасыл» технологияға арналды.

2012 жылғы 22 қарашада ХКБ-ге мүше 161 елдің өкілдерінің жасырын дауыс беру барысында Астана жеңіске жетіп, «ЭКСПО-2017» халықаралық мамандандырылған көрмесі өтетін орын ретінде таңдалды. Астананың өтінімін 103 ел қолдады. «ЭКСПО-2017» ТМД елдерінде өтетін алғашқы көрме болды.

Астанадағы бүкіләлемдік көрме 3 айға дейін жалғасты. Оған әлемнің 100-ге жуық елі және 10 халықаралық ұйым қатысты.

2014 жылғы сәуірде Президент «ЭКСПО-2017» көрме кешені құрылысын бастап берді. Кешен құрамында 4 мың пәтер, жаңа мейманхана, Конгресс-холл және университеттен орталыққа дейін ұласатын жабық қала салынды. Көрме аймағында ұлттық, тақырыптық павильондар, ойын-сауық және

қызмет көрсету нысандары орналасты. Көрме кешенінің жалпы ауданы – 174 гектар.

ЭКСПО көрмесі кезінде Қазақстанның астанасы әлемнің түкпір-түкпірінен келген түрлі мәдениеттердің үндесетін орнына айналды. Көрменің аумағында күн сайын концерттер және өзге де ойын-сауық іс-шаралары өтті.

Көрме өткеннен кейін «ЭКСПО-2017» базасында ерекше мәртебеге ие «Астана» қаржы орталығы құрылды.

Қазақстан 1997 жылдан бастап Халықаралық көрмелер бюросына мүше ел болып саналады және ЭКСПО көрмелеріне 2005 жылдан бастап қатысып келеді.

(ҚР Президентінің ресми сайтынан)

3. Оқылым мәтінінен бірнеше жай сөйлем мен құрмалас сөйлемді анықтап жазып, ерекшеліктерін түсіндіріңдер.

Жай сөйлем	Құрмалас сөйлем	Ерекшеліктері

4. Оқылым материалы бойынша автордың негізгі ойын сақтай отырып, перифраз тәсілдері арқылы тезис жазыңдар.

ЭСКПО-ны II Елизаветаның бабасы ойлап тапқан

Ең алғаш ЭКСПО өткізу туралы идеяның авторы Ұлы-британияның қазіргі ханымының арғы атасы Альберт ханзада еді. Алғашқы Бүкіләлемдік көрме Лондонда 1851 жылдың 1 мамырында Гайд саябағында ашылған. 20 аптаның ішінде оған 6 млн адам келген (сол кезде Лондонда 3 млн адам тұрған болатын).

«Ең үздік сәулет өнері жобасы» байқауында Хрусталь сарай салуды ұсынған Джозеф Пакстонның жобасы жеңіске жеткен. Пакстон кәсіби архитектор емес, жылыжайда гүл өсіретін бағбан болған. Сарай бір мезгілде 14 000 адамды қабылдай алатын еді.

Алғашқы көрмеде сол кезде әлемде өндірілген заттардың барлығын көруге болатын. Құрал-жабдықтар бөлімі ең үлкен әсер қалдырған: бу қозғалтқыштары, стерео-фотосуреттер, американдық Чарльз Гудиер ойлап тапқан ысытылған резеңке, қойытылған сүт, консервіленген азық-түлік, мүгедектерге арналған протездер, шыны көздер, стоматологиялық

креслолар, «веналық» деп аталатын орындықтар және басқа да заттар. Көрмеден түскен пайда қомақты болған: шамамен, 186 000 фунт стерлинг. Осы ақша бірнеше музейдің құрылысына, солардың ішінде әйгілі Виктория мен Альберттің музейінің бой көтеруіне жұмсалған.

Телефон және қызанақ кетчубы

1874 жылы ЭКСПО көрмелеріне, ақыры, Америка қосылды (Филадельфия қаласы). Алғашқы рет көрме бір ғимаратта емес, бірнеше павильонда өтті. Олар бесеу болды: басты павильон, өнер павильоны, құрал-жабдықтар залы, бағбандық сарай және ауылшаруашылық залы. Көрме ішінде теміржол көлігін қолдану нағыз ноу-хау болды. Дәл сол Филадельфияда алғашқы рет Александр Грэм Беллдің телефоны, Томас Альва Эдисонның телеграфы, Ремингтонның жазу машинасы және «Хайнц» қызанақ кетчубы көрермендер назарына ұсынылды.

5. «Артық болмас білгенің» айдарымен берілген деректерден құрмалас сөйлемнің түрлеріне мысалдар келтіріп жазыңдар.

6. Екі топқа бөлініп, тапсырмаларды орындаңдар.

1-топ. Оқылым мәтіні негізінде «ЭКСПО-2017» көрмесі – тұрақты дамудың биік үлгісі» тақырыбында постер қорғандар.

2-топ. «Болашақтың энергиясы» тақырыбында жинақы мәтін жазып, жұптарыңның жұмысымен салыстырыңдар. Түзетулер енгізіп, қайта редакциялаңдар.

7. «Терминдер арқылы болжау» әдісімен «ЭКСПО-2017» көрмесіне қатысты мәліметтерді сипаттап, әңгіме құрастырыңдар.

1-қадам: тақырыпқа қатысты 4–5 сөз таңдап алу;

2-қадам: сол сөздерді қатыстырып, әңгіме құрастыру.

§8.

«ЭКСПО-2017» – Қазақстанның мақтанышы

- 1. 2017 жылы елордада өткен «ЭКСПО-2017: болашақтың энергиясы» тақырыбында өткізілген халықаралық көрменің еліміз үшін маңызы қандай болды? Көрмеде өнертапқыштардың сендерді таңдандырған қандай өнертабыстары болды?
- 2. Мәтінді мұқият оқып, алынған дереккөзіне сілтеме жасандар. Өздерің білетін мәліметтермен салыстырып, ББҮ кестесін толтырыңдар.

Білемін	Білгім келеді	Үйрендім

«ЭКСПО-2017» көрмесі және Қазақстан

Біздің планетамыз және ондағы адамзат өмірі үнемі өзгеріп отырады. Әр дәуірдің өз қиындықтары, әр ғасырдың өз құндылықтары және әр қоғамның өзіне тән өзекті мәселелері бар. ХХІ ғасырда табиғат ресурстарының кең көлемде игерілуі және адамдардың мұқтажына жұмсалуды, сондай-ақ отын-энергетика саласындағы антропогендік әрекеттер бұрын-соңды болмаған экологиялық мәселелер мен табиғат апаттарын туғызуда. Дүниежүзілік жиында шикізатты қарқынды өндірудің, өңдеудің нәтижесінде отын қорының азайып бара жатқаны туралы айтып, баламалы қуат көздерін тұтыну үрдісіне өту жайлы бірегей идея мен тың ой салған бірден-бір мемлекет – біздің еліміз, яғни Қазақстан. «Жасыл планетаны» құру мақсатында «ЭКСПО-2017: болашақтың қуаты» деген жаңа жобаны ұсынды.

Ғасырға жуық тарихы бар ауқымды көрме Қазақстан үшін қандай мүмкіндіктерге жол ашады?

Әлемдік маңызы бар іс-шараға дайындық барысында ұйымдастырушы мемлекеттің алдында үлкен мақсат, жауапкершілік және міндеттер тұрады. Көрменің ойдағыдай өтуі үшін елімізде барлық жағдай жасалды. Оған дәлел ретінде қалалардың инфрақұрылымының жақсарып, әлеуметтік

қызмет көрсету саласының жетілгенін келтіруге болады. Жалпы, тарихи сараптамаға сенсек, ЭКСПО көрмесі дүниежүзіндегі туристік тартылымы жоғары іс-шаралардың біріне кіреді екен. Туристердің көңілінен шығу үшін астанамызда бірнеше жыл ішінде модерн стиліндегі ғимараттар мен павильондар бой түзеді.

Индустриализацияның негізгі символы болып табылатын халықаралық көрменің елімізге берері зор. Табиғи кеніштердің сарқылып, экологияның ластануы дабыл қағатын деңгейге жеткен сәтте тек адамдар ғана бұл процесті тоқтата алады. Мұндай ғаламат бастамалар келешекте табиғатқа зиян келтірмейтін қуат көздерін тұтынуға жол ашады және экологиялық мәселелердің шешімін тауып, қоршаған орта қауіпсіздігін қамтамасыз етудің бастамасы болады.

3. Суретке қарап, «Тамаша идеялар» әдісімен «ЭКСПО-2017» көрмесі туралы пікір алмасыңдар, ой түйінін жасаңдар. Ақпараттарды өмірлік мәселелермен байланыстырыңдар.

4. Екі топқа бөлініп, тапсырмаларды орындаңдар.

1-топ. Оқылым мәтініндегі негізгі мәліметтерді «Көршіңе әңгімелеп бер» әдісімен баяндап, талқылаңдар.

2-топ. Оқылым мәтініндегі тірек сөзді анықтап, халықаралық көрме туралы ойларыңды топтастырыңдар.

5. Ғаламтор желісінен алынған сөйлемдерге логикалық, стильдік түзетулер енгізіп, редакциялаңдар.

1. Көрме өткізу үшін арнайы салынған, кейін Хрусталь сарайы атауына ие болған 1912 жылы Лондон Гайд-паркінде бірінші Дүниежүзілік көрме өткізілген сәттен бастап 161 жыл өтті.

2. Бас Ассамблеяда құпия дауыс беру нәтижесінде Қазақстанның астанасы мейлінше көп дауыс жинап, Бельгияның Льеж қаласын жеңіп, «ЕХРО-2017» өткізу орны болып анықталды.

3. Жерінде табиғи байлықтың мол қоры бола тұра, Қазақстан баламалы энергетика мәселесін қозғауы тегін емес.

4. ЭКСПО өткізу кезінде Астанада әлемнің түкпір-түкпірінен әртүрлі мәдениет орталары шырқалады. Көрме аумағында күн сайын концерттер, ұлттық күндер және басқа да ойын-сауық шаралары өткізілетін болады.

5. Көрменің арқасында мемлекетке түсетін инвестиция мен дивиденттер мөлшерінің және оны көруге келетін қонақтар саны көп боларына сенімдімін. Демек, Астанада өтетін көрме қоғамның табиғат пен келешекке деген көзқарасын өзгертіп, ЭКСПО-ның басты мақсаты – жаһандық мәселелерді шешіп, халықаралық қатынастарды нығайтуға септігін тигізеді.

6. ЭКСПО-ға қатысу туралы шешім үкіметтер тарапында қабылданады, ал оған қатысушылардың саны 195 құрайды. ЭКСПО-ға қатысушылар саны 40–45 млн адамды құрайды.

6. «ЭКСПО-2017» халықаралық көрмесі – халқымыздың ұлы мұраты» тақырыбында шығармашылық жұмыстың бір түрін (эссе, әңгіме, мақала, репортаж, хроника, хат) жазыңдар.

7. Құрмалас сөйлемнің түрлерін қолданып, халықаралық көрмелер тарихына шолу жасаңдар.

IV

БӨЛІМ

АДАМ ҚҰҚЫҒЫ МЕН БОСТАНДЫҒЫ

СИНТАКСИС

Бөлімді оқып-білу арқылы сендер:

- Қазақстан Республикасы Конституциясының жекелеген баптарымен танысып, өзекті мәселелерін талқылайсыңдар;
- адам құқықтары мен бостандықтарына қатысты тақырыптар негізінде орта көлемді монолог дайындайсыңдар, күрделі жоспар құрасыңдар және аргументті эссе жазасыңдар;
- салалас құрмалас сөйлемдердің мағыналық түрлерін ажыратуға дағдыланып, түрлендіруді үйренесіңдер;
- шығармашылық бағыттағы тапсырмалармен жұмыс істейсіңдер.

Конституция – Қазақстанның тұрақтылығы мен өркендеуінің негізі.

(Н.Назарбаев)

§1.

Азаттықтың Ата Заңы

1. Тәуелсіз Қазақстанда қабылданған Конституциялар жайында қандай мәліметтер білесіңдер?
2. Аудиожазбадан (08. mp3) «Ата Заң – мемлекеттің негізі» тақырыбында алынған үзіндіні тыңдаңдар. Мәтіндегі айтылған ойға өз көзқарастарыңды білдіріп, сыни тұрғыдан баға беріңдер.
3. Тыңдалым мәтініндегі мәліметтерді негізге алып, сұхбаттасыңдар. Қоғамдық-саяси, ғылыми, коммуникативтік жағдаятқа сай тиісті сөздер мен фразаларды таңдап, орта көлемді монолог дайындаңдар.
4. Өлеңді мәнерлеп оқып, тақырыбын, құрылымын, тілдік ерекшелігін тыңдалым мәтінімен салыстыра талдаңдар.

Азат елдің ар-намысы – Ата Заң

Еліне арналатын тілегі шын,
 Ей, ұлым, Отанымның түлегісің!
 Іргесін туған елдің тіреп тұрған
 Қадірін Ата Заңның білемісің?!
 Ешкім де мін таға алмас елдігіме!
 Дауласып жармаспайды белдігіме.
 Бойында Ата Заңның өріліп тұр
 Даламның кеңдігі де, теңдігі де!
 Бағынған өз заңына жұмыр ғалам,
 Сондықтан Күннен Жерім суынбаған.
 Қоғамның сан саласын реттейтін
 Әрбір заң Ата Заңнан туындаған.
 Бастайтын болашаққа бақ кемеңі,
 Осы жол халықтың да нақ сенері!
 «Халқыма адалмын!» деп Ата Заңға
 Елбасы қолын қойып Ант береді.
 Болғанмен бұл өмірде айлаң күшті,
 Ел үшін кім тындырар қайран істі?!
 Еліңнің дамуы мен дағдарысы
 Ол дағы Ата Заңға байланысты!
 Нұр шашқан жас ұрпақтың ұғымына,

Тікелей әсер еткен ғұмырына,
 Айналды Ата Заңым мызғымайтын
 Тәуелсіз мемлекеттің тұғырына!
 Әр бабы, әр тармағы жойылмайды,
 Шектеу де және тегін қойылмайды!
 Келісімшарт жасасқан барлық шет ел
 Қазақтың Ата Заңын мойындайды!
 Өмірден әділдік пен бақ табатын,
 Құқығым қорғалды деп шаттанатын,
 Өзіндей жас өркендер келеді өсіп
 «Бұл біздің – Ата Заң» деп мақтанатын!
 Өркендеп өз қолына алған ісі,
 Биікке қазағымның самға, құсы!
 Халық боп қадір тұтып, қастерлеген
 Ата Заң – азат елдің ар-намысы!
 (Айбатыр Сейтақ)

Салалас құрмалас сөйлем

Салалас құрмалас сөйлем – құрамындағы жай сөйлемдердің баяндауыштары тиянақты тұлғада келіп, бір-бірімен өзара тең дәрежеде байланысқан құрмалас сөйлемнің түрі.

Салалас құрмаластың құрамындағы жай сөйлемдер екі түрлі жолмен байланысады:

1. Дауыс ырғағы (интонация) арқылы іргелесе байланысады. Мысалы: *Айтпақ ойы екеу: бірі – Арманның ұсынысына даярлаған жауабы, екіншісі – көптен ойында жүрген інісінің жұмысына қатысты сауал.*
2. Салалас құрмаластың құрамындағы жай сөйлемдер бір-бірімен жалғаулық шылаулар арқылы байланысады. Мысалы: *Одан арғыны Игілік айтқан жоқ және қасындағылары сұрай алған да жоқ.*
 Салалас құрмалас сөйлем 6-ға бөлінеді:
 - 1) ыңғайлас салалас құрмалас сөйлем;
 - 2) қарсылықты салалас құрмалас сөйлем;
 - 3) түсіндірмелі салалас құрмалас сөйлем;
 - 4) себеп-салдар салалас құрмалас сөйлем;
 - 5) талғаулы салалас құрмалас сөйлем;
 - 6) кезекті салалас құрмалас сөйлем.

- 5.** Оқылым мәтіні бойынша топтық тапсырмаларды орындаңдар.
- 1-топ.** Өлеңдегі салалас құрмалас сөйлемдердің түрлерін ажыратып, жасалу жолдарын түсіндіріңдер.
- 2-топ.** Өлеңдегі жай және құрмалас сөйлемдердің ерекшеліктерін түсіндіріңдер.
- 3-топ.** Алғашқы және соңғы шумақтарын салалас құрмалас сөйлемдер түрінде жазып, түпнұсқамен салыстырыңдар.

- Алғашқы ҚазАКСР Конституциясы 1926 жылы 18 ақпанда қабылданып, басқару нысанын, мемлекеттік құрылысты, саяси режимді, мемлекеттік билік органдарының құрылымын бекітті.
- 1937 жылдың 26 наурызында қабылданған Қазақ КСР Конституциясы 11 бөлім мен 125 баптан тұрды. Онда: «Қазақ КСР-і өзінің егемендік құқықтарын толық сақтай отырып, мемлекеттік билікті өздігінен жүзеге асырады», – делінген.
- Тәуелсіз Қазақстанның алғашқы Конституциясы 1993 жылы 28 қаңтарда Қазақстан Жоғарғы Кеңесінің ІХ сессиясында қабылданды. Ол кіріспеден, 4 бөлім, 21 тарау және 131 баптан тұрды.
- 1995 жылы 30 тамызда бүкілхалықтық референдум өтті, нәтижесінде Қазақстанның жаңа Конституциясы қабылданды. Жаңа Конституцияға адам дүниеге келген сәттен оның ажырамас құқықтарына қатысты нормалар енді.

- 6.** Оқылым және тыңдалым материалдары негізінде «Ата Заңда да-ламның кеңдігі өріліп тұр» тақырыбында шағын мәтін (сөз саны – 100) жазыңдар. Жұптасып, бір-біріңнің жазған мәтіндеріңді азатжолдарға бөліп, ақпарат пен идеяны жүйелеп, логикалық түзетулер енгізіп, редакциялаңдар.

- 7.** Артық болмас білгенің» айдарымен берілген мәліметтерді одан әрі өрбітіп, құрмалас сөйлемдер арқылы хронологиялық репортаж дайындаңдар.

§2.

Азаматтардың құқықтары мен бостандығы

1. Сұрақтарға жауап беріп, ойларыңмен бөлісіңдер.

1. Адам құқықтары мен бостандығы туралы қандай мәліметтер білесіңдер?
2. Тарихқа көз жүгіртіңдер. Қазақ хандары мен билері адам құқықтары мен бостандығына байланысты қандай заңдар шығарған?

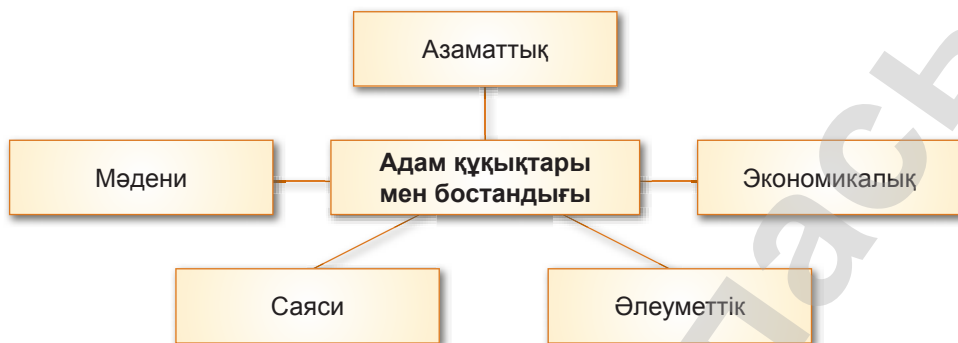
2. Мәтінді сызбадағы мәліметпен толықтырып оқыңдар. Мәтінде көтерілген мәселеге оқырманның қарым-қатынасын анықтауға арналған талқылау сұрақтарын құрастырыңдар.

Адам құқықтары мен бостандығы (АҚБ) – жеке тұлғаның әлем қауымдастығы мойындап, халықаралық-құқықтық құжаттарда бекітілген, әлеуметтік және құқықтық тұрғыдан қамтамасыз етілген, ешкім шек қоймайтын немесе тыйым сала алмайтын құқықтары мен бостандығы. Адамның қандай да бір игіліктерді иеленуін қамтамасыз ететін, өз еркімен іс-әрекет жасауына мүмкіндік беретін мемлекет пен бұқара арақатынасының негізгі принциптері АҚБ-ға жатады.

Адамзат қоғамында бұл мәселеге ежелден баса назар аударылған. Мысалы, Аристотель адам құқықтарын «табиғи» және «шартты» деп екіге бөледі. Ол адамның табиғи құқықтарын мемлекет орнатқан шартты құқықтардан жоғары қояды.

Орта ғасырда өмір сүрген либерализм өкілдері – Т.Гоббс, Дж.Локк, Ш.Монтескье, Ж.Руссо, И.Кант, Т.Джефферсон, Т.Пейн және т.б. ойшылдар адам құқықтары мен бостандығына баса назар аударды. Қағидалардың ең маңыздылары ретінде олар адамдардың еркін, қауіпсіз өмір сүруге, жекеменшік иеленуге тең құқықтарының болуын, халық биліктің негізгі иесі екендігін, биліктің тармақталуын, биліктің халық мүддесіне қызмет етуі керектігін атап көрсетті.

Жүзеге асырылу ортасына қарай АҚБ бірнеше топқа жіктеледі.

Саяси және азаматтық құқықтардың қазіргі тұжырымдары БҰҰ Бас Ассамблеясының Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясында (1948 жыл 10 желтоқсан) баяндалған. Қазақстан Республикасының Ата Заңы бойынша былай түсіндіріледі:

1. Қазақстан Республикасында Конституцияға сәйкес адам құқықтары мен бостандықтары танылады және оларға кепілдік беріледі;

2. Адам құқықтары мен бостандықтары әркімге тумысынан жазылған, олар абсолютті деп танылады, олардан ешкім айыра алмайды, заңдар мен өзге де нормативтік-құқықтық актілердің мазмұны мен қолданылуы осыған қарай анықталады.

(«Саяси түсіндірме сөздіктен»)

Ыңғайлас салалас

Құрамындағы жай сөйлемдер білдіретін ой өзара мезгілдес, бағыттас, ыңғайлас мәндегі қарым-қатынаста айтылатын салаластың түрі ыңғайлас салалас құрмалас сөйлем деп аталады.

Ыңғайлас салалас сөйлемнің құрамындағы жай сөйлемдер бір-бірімен жалғаулықты да, жалғаулықсыз да байланыса береді. Мысалы: *Қазір қара бие де қартайды, Қайыптың өзі де ел ағасы болды. Ол төмен түсіп еді, жол екіге бөлінді.*

Ыңғайлас салалас үтірмен ажыратылады. Ыңғайластық қатынастағы жалғаулық шылаулар мыналар: *және, да, де, та, те, әрі.*

3. Оқылым мәтініндегі негізгі ойды сақтай отырып, перифраз тәсілдері арқылы аннотация немесе тезис (100–150 сөз) жазыңдар.

Жер бетінде қанша мемлекет болса, сонша заң мен дәстүр бар. Олардың ұқсастықтары мен айырмашылықтары да жетерлік. Бірі қызық болып жатса, енді біреулері ессіздік болып көрінеді.

Солардың кейбіріне тоқталайық.

- АҚШ-тың Аляска штатында аюды атуға болады, бірақ оны оятуға, онымен суретке түсуге болмайды.
- Венецияда көне ғимараттарды сақтау мақсатында көгершіндерді тамақтандыруға болмайды.
- Данияда өлең айта алмайтын адамдар караокеге бара алмайды.
- Францияда үй жануарларына «Наполеон» деген есім беруге тыйым салынған.
- Үндістанда пілдің көлеңкесінде ұйықтауға болмайды.
- Аустралияда адамдардың қауіпсіздігі үшін өлген китке 100 метрге дейін жақындауға рұқсат етілмейді. Себебі оның маңында акулалар жүруі мүмкін.

4. Оқылым мәтінін немесе «Артық болмас білгенің» айдарымен берілген қызықты мәліметтерді пайдаланып, бірнеше ыңғайлас салалас құрмалас сөйлем құрастырып жазыңдар.

Мәтіндегі сөйлем	Ыңғайлас салалас

5. Дүниежүзі елдерінің бәрінде адам құқықтары сақтала ма? «Иә» немесе «жоқ» деген екі пікірдің бірін жақтап, ойталқы өткізіңдер.

6. Ойталқыдағы пікірлеріңді қорытындылап, 5 құрмалас сөйлем құрастырыңдар.

7. «Сен өз құқығыңды білесің бе?» тақырыбында шолу түрінде шағын мақала жазыңдар.

§3.

Адам құқығы – мемлекеттің басты қуаты

1. Сендердің ойларыңша, М.Әуезовтің «Оқыған азамат» әңгімесінде қандай оқиға айтылуы мүмкін?
2. Мәтінді оқып, өткен сабақтағы оқылым мәтінімен салыстыра талдаңдар. Кестені толтырыңдар.

«Азаматтардың құқықтары мен бостандықтары» мәтіні	«Оқыған азамат» мәтіні
Тақырыбы	
Стилі	
Тілдік ерекшелігі мен құрылымы	

Оқыған азамат

Сонымен, Жұмағұл мен Қадидша іске кірісті. Бұлар әр жерге барып сұрастырып, ізденіп жүріп, аяғында оқу бөлімінің жанында жас баланың қамын жейтін кеңсені тауып алып, соған арыз кіргізді. Кеңсе қызметкерін жаңылдырып, тез иландыру үшін Жұмағұл бір жайды көптіріп, екінші жайды шөмейте сөйлеп, есебін тауып жүр. Ақыры бұл кеңсе Қадидшаның арызын қарастырып, аяғында Мақсұттан қалған дүние-мүліктің бәрі «жас баласы – Жәмилаға ауысады, содан басқа ие жоқ, ол ержеткенше «опекун» Жұмағұл болады» деп бұйрық берді...

Кемпір бұл сөзді естігенде, басына Мақсұттың өлімімен тең қабат қаза келгендей болып, аузы күбірлеп жалбарынып, жағасын ұстады. Баласы өлгеннен бері қарай бір күн болмаса, бір күн көремін-ау деген зорлық, жетімдік жаңа ғана көз алдына бетпе-бет келгендей болды... Кемпір бар қуатын жиып алып:

– Мен баламнан, арғы ата-бабамнан қалған мүлікті тұған емес, туысқан емес, дұспан болып отырған Жұмағұлға неге беремін? Менің балам жоқ болса да, ағайыным бар, Жұмағұл сияқты жатқа кеткенше, соларға кетсін! Ырзалығыммен бір сабақ жіп бермеймін. Қурап қалған сорлы кемпірге зорлық қылмақ болыпсыңдар ғой, көптіктеріңді істей беріңдер! – деп, Дүйсенді үйіне қайырды. Бірақ Қадидшаның ұлықтан әкеп отырған бұйрығын естіген соң және өзінің көмексіз

жалғызығын ойлаған сайын, кемпір есінен адаса бастады. Көріне зорлық-қиянатты сезіп тұрса да, не амал қыларын білмеді. Аяғында Құдайға жылап-жалбарынып, «аһ» ұрып отырғанда, есіне баласының бұрынғы жолдасы Мейірхан түсті. Сол күні қасына ақсақ бауырын ертіп алып, кемпір Мейірханға келді, жылады. Бәрін айтты. Қадишаның қалған есесі жоқ, Жұмағұлға тиерде төркінінен әкелген барлық мүлкін алып кеткенін де түгел айтты. Баласының достығы үшін жалбарынып, Мейірханнан ақ ісіне көмек сұрады. «Зорлықтан қорға!» деп тілек қылды. Мейірхан дағдылы көңілшектігі ұстап, кемпірдің сөзіне ергендей болды. Зорлыққа ара түсуге уәде қылып, ертең Жұмағұлмен де, басқалармен де сөйлеспекші болды. Кемпір жетімсіреген көңіліне болымсыз сүйеу алғандай болып, үйіне қайтты.

Ертеңіне Мейірхан Жұмағұлға жолығып:

– Шіркін, адамшылық қарызы деген бар емес пе? «Оқыған» деген атың қайда?! Пысық жігіт болдың, тегін қатын алдың, үйінен әкелген мүлкін алдың. Өзің де кедей емессің, қатыныңның төркіні – қаланың үлкен байы. Кішкентай қыздың шығынын көтере алмайын дедің бе? Неменесіне өлгелі отырған кемпірді жылатып, кешегі жолдасың – Мақсұттың аруағын күңіреңттің? – деді.

Жұмағұл бұл сөздің бәрін Мейірханның іштарлықпен, қызғаншақтықпен айтып тұрған сөзі деп санап:

– Бұл жұмысты істеп жүрген – мен емес, Қадиша. Мен оны тоқтата алмаймын. Және мұндай болымсыз жұмыс үшін арам дейтін болсаң – айтып қой, сені біз сынайтын да кезек келер! – деп қыр көрсетті.

«Оқыған азамат», «жаңа адам» дегені тек оқыған бай, арыс дүниеқоңыз екенін жаңа ұққан Мейірхан қатты шырығып:

– Байыған сайын араның ашылып, жұтпақсың ба зарлыны?! Қақаларсың әлі-ақ!.. – деп салды.

Мейірханның сөзі Жұмағұлға қонған жоқ. Ол «заң бойынша» іс қылатын болды. Мейірхан сүлдері құрып, жолдасынан түршігіп, түңіліп қала берді. Бұл әңгіменің артынан Жұмағұл, Ақтайлар сол күні-ақ «Мейірхан қызғаншақтық қылып жүр» деп, сөзге таңа бастады.

Кемпір Жұмағұлдың ниетін естіген соң, бір-екі күннің ішінде күйікті ойдың салмағынан езіліп, бөлекше ауруға

ұрынды. Есі ауып қалып, шатасып сандырақтайтын әдет пайда болды.

Сол күні кешке кемпірдің «дүниені бермеймін» деген сөзін естіген Жұмағұл қолындағы бұйрық қағазды милицияға алып барып, содан үш солдат алып, Мақсұттың үйіндегі нәрселерді алуға кемпірдікіне келді.

Кемпірдің шатынап, бұзылып отырған көзі мылтық ұстап келіп тұрған солдаттарға түскенде, орнынан жылдам тұрып, ақырын тәлтіректеп барып, әлі кеткен қолдарымен төсектің басынан ұстап:

– Бермеймін... Өлтір... Өлтіріп кет... Мақсұт... құтқар! – деп, сылқ етіп шалқасынан жығылып қалды. Жұмағұлдар төрге шығып, бұның қасына келгенде, кемпір бойы сіресіп, көзі жұмылып, жақтары тістесіп, үзіліп барады екен. Тағы бірер секунд өткенде, демі бітіп, үзілді.

Жұмағұл, Қадишаның мұраты орнына келді...

(Мұхтар Әуезовтің «Оқыған азамат» әңгімесінен)

3. Мұхтар Әуезовтің «Оқыған азамат» әңгімесінде адам құқықтары бұзылған ба? Ойларыңды ортаға салып, пікірлесіңдер. Қоғамдық-саяси, ғылыми, коммуникативтік жағдаятқа сай тиісті сөздер мен фразаларды таңдап, орта көлемді монолог дайындаңдар.

4. Сұхбаттағы тұжырымдарыңды «ПСМТ формуласы» әдісімен жазыңдар. Жұптасып, бір-біріңнің мәтіндеріндегі ақпаратты дұрыс жүйелеп, логикалық түзетулер енгізіп, редакциялаңдар.

1-сөйлем: «Менің ойымша, ...».

2-сөйлем: «Себебі мен оны былай түсіндіремін...».

3-сөйлем: «Оны мен мына фактілермен, мысалдармен дәлелдей аламын: ...».

Соңғы сөйлем: «Осыған байланысты мынадай қорытындыға келдім: ...».

1. Қазақстан Республикасының азаматтары заңды түрде алған қандай да болсын мүлкін жекеменшігінде ұстай алады.
2. Меншік, оның ішінде мұрагерлік құқығына заңмен кепілдік беріледі.

3. Соттың шешімінсіз ешкімді де өз мүлкінен айыруға болмайды. Заңмен көзделген ерекше жағдайларда мемлекет мұқтажы үшін мүліктен күштеп айыру оның құны тең бағамен өтелген кезде жүргізілуі мүмкін.
4. Әркімнің кәсіпкерлік қызмет еркіндігіне, өз мүлкін кез келген заңды кәсіпкерлік қызмет үшін еркін пайдалануға құқығы бар. Монополистік қызмет заңмен реттеледі әрі шектеледі. Жосықсыз бәсекеге тыйым салынады.
(Қазақстан Республикасының Конституциясы, 26-бап)

5. Оқылым мәтіні мен «Артық болмас білгенің» айдарымен берілген материалдағы мәліметтер негізінде жалғаулықты және жалғаулықсыз ыңғайлас салалас құрмалас сөйлемдер құрастырып жазыңдар.

6. Тест сұрақтарына жауап беріңдер.

1. Оқылым және «Артық болмас білгенің» мәтіндеріне ортақ тақырып қайсы?
 - A) Адам құқығының бұзылуы
 - B) Оқыған азаматтардың әрекеті
 - C) Меншік, мұрагерлік құқығы
 - D) XX ғасыр басындағы жағдай
 - E) Жер мәселесі
2. Оқылым мәтінінің стилі қандай?
 - A) Ресми-іскерлік стиль
 - B) Көркем әдебиет стилі
 - C) Ғылыми стиль
 - D) Публицистикалық стиль
 - E) Ауызекі сөйлеу стилі
3. «Артық болмас білгенің» мәтінінің стилі қандай?
 - A) Ресми-іскерлік стиль
 - B) Көркем әдебиет стилі
 - C) Ғылыми стиль
 - D) Публицистикалық стиль
 - E) Ауызекі сөйлеу стилі

7. Көркем әдебиеттен адам құқықтары мен бостандықтарына байланысты мысалдар тауып, презентация дайындаңдар.

§4.

Әйел құқығы

1. XIX ғасырдағы қазақ әйелінің басында қандай бостандықтар болды? XX–XXI ғасырлардағы әйел құқығымен салыстырыңдар.

2. «Түртіп оқу» әдісімен мәтінді оқып, негізгі ойды анықтаңдар. Мәтінде көтерілген мәселеге оқырманның қарым-қатынасын анықтауға арналған талқылау сұрақтарын құрастырыңдар.

XIX ғасырдағы қазақ әйелінің тағдыры

Жесір әйелдің ерінен қалған мал-мүлікке еншілестік жайы тіпті сөз етуді көтермейді екен... Қазақ рулары еркек нәсілін қуалай құрылады. Бір үйдің еркек кіндіктісі өліп таусылса, ол үй сонымен өзі де жоғалады. Ол үйде он қыз қалса да, есепке алынбайды. Сондай апатқа ұшырай қалса, ауыл да солай, рудың өзі солай жоғалады, бітеді. Әйел үй иесіне саналмайды. Бесікте жатқан ұлы болса, өне, мал-мүліктің иесі – сол. Еркек баласыз қалған жесір әйелге енші берсе, ол – ағайынның қайырымдылығы. Дұрысына келгенде, ондай әйелге әмеңгерлік қана пана бола алады...

Еркектер жағы түгел осы ыңғайда болған соң, жиналыстың шын бастығы Леознер Ұлпанға қарады:

– Сіз не айтар едіңіз, Акнар Артыкбаевна?

Есенемен азды-көпті кеңесіп келген Ұлпан іркілген жоқ.

– Мен мұндай жиында сөйлеп көрген емеспін... Не айтсам да, қалай айтсам да ұзын-ырғасы Есенеидің сөзі. Қазақ біреудің жүйрік атына қызықса да, құда бола салады. Болыс-би сайлауларының тұсында ондаған байлар құда болысып қалады. Өлі тумаған балаларды атастырып, аманат-құда болатындары да бар. Әйел тағдыры осыдан басталмай ма?

Есенеидің бірінші тапсырғаны – балалар ержетіп, бірін-бірі көріп, ұнатса ғана құдалық басталатын болсын. Қазақ қызы бетін жасырмайды. Көшпелі елдер жылда араласып отырады... көрісіп, білісу қиын емес. Қазақта «қыз көру» деген жөн-жосық бар еді ғой. Соны әдет-ғұрпымызға айналдырайық.

Екінші, әмеңгерліктің қай түрі болса да жойылғаны дұрыс болар еді. Сіздер әмеңгерлікке ұшыраған әйелдің бақытты

болған біреуін айта аласыздар ма? Жоқ, атай алмайсыз! Мен ондайдың отпен кіріп, күлмен шығатын күң болған жүзін атай аламын. Еснейдің өз елінде де толып жатыр.

Ерінен қалған мал-мүлікке әйелі еншілес емес дегендеріңіз – үлкен жәбір. Оның ар жағында қазақтың рулары еркек нәсілін қуалай құрылады деген ой жатыр. Солай емес пе? Олай болса, жалпы Керейдің он екі болыс болып отырған үлкен бір тармағы Абақ-Керей деп аталады. Абақ – әйел аты. Ондаған руларды бастаған әйелдің аты. Жиырма болысқа жақындаған Қаракесек руларының ұраны «Қарқабат» екен. Біржан сал Сарамен айтысқанда сол Қарқабатқа сыйынады екен ғой. Бөріңіздің құлағыңызда бар сөз – «Сал Біржан салды айқайға Қарқабаттап» демей ме? Сол Қарқабат – әйел! Айбике, Нұрбике, Сүйімбике, Қызбике, Бике, Күңгөне деп әйел атымен аталатын ондаған елдер бар. Бөрі де ең кемі бір руды бастаған әйел аты. Осы бес болыс Керейдің талай руы осы әйелдердің аттарымен аталмай ма? Қуандық, Сүйіндік, Қаржас деген үш баласына енші бөліп беретін шешесі емес пе?!

Қадірлі болыс-билер, көре-тұра обал-озбырлыққа бармаңыздар. Жесір қалған әйел үй иесі болып қала берсін. Әйел үй иесі болып саналмайды деп қорқытып, әмеңгеріне қоса салу пышақкесті тоқталатын болсын! Біздің үйдің ойы – осы. Біздің үй облыстық төтенше съезге шақырыла қалса, осы ойымен барады, – деді Ұлпан...

Мәжіліс тағы екі күнге созылып барып әрең аяқталды. Билер Еснейдің көңілін сұраған болып, Ұлпан ойларын жұқартқылары келіп еді, Еснейдің мойны бұрылмады. «Мен Ұлпанға шылбыр-тізгінімді біржола беріп қойған адаммын. Мен түгіл, бүкіл Сибанның сөзін ұстайтын – сол кісі. Осыған көздерің үйрене берсін», – деді де, басқа сөз айтпады.

Мәжілісті аяқтап келгенде, Тұрлыбек пен Леознердің сүйемелдеуі арқылы Ұлпанның екі ұсынысы амалсыз қабылданды.

1. Жесір қалған әйел кімге тиемін десе де, өз еркінде болсын.
2. Жесір әйел ерінен қалған мал-мүліктің үштен екісіне өзі ие, үштен бірі ерінің ағайын-туғандарына берілсін.

Бұдан көп жыл кейін өткен болыс-билердің облыстық төтенше съезінде де бұл екі ұсыныс өзгертілмей алынды.

(Ғабит Мүсіреповтің «Ұлпан» романынан)

Себеп-салдар салалас

Құрамындағы жай сөйлемдердің бірі екіншісінде айтылған ойдың болу себебін білдіретін салаластың түрі – себеп-салдар салалас құрмалас.

Жай сөйлемдердің бірі себеп мәнді, екіншісі салдар мәнді болып, орындары ауысып та келе береді.

Себеп мәнді жай сөйлем	Жалғаулық шылау	Салдар мәнді жай сөйлем
<i>Ержан қаламымды қиылып сұрап алды,</i>	<i>сондықтан (сол себепті)</i>	<i>естігенімді қарындашпен түсіруге мәжбүр болдым.</i>

Салдар мәнді жай сөйлем	Жалғаулық шылау	Себеп мәнді жай сөйлем
<i>Олар уәделі жерге кешігіп жетті,</i>	<i>өйткені (себебі)</i>	<i>көлік таппай қатты қиналыпты.</i>

Себеп-салдар салалас құрмаластың құрамындағы жай сөйлемдер бір-бірімен жалғаулық шылаулар (сондықтан, сол себепті, себебі, өйткені, неге десеңіз) арқылы да; жалғаулықсыз, іргелес тұрып та байланысады. Мысалы: *Бұл шаруа келінге тапсырылды: ол жер жағдайын жақсы біледі. Көлік жүре алмайтын тар жол екен, біз амалсыздан ауылға жаяу тарттық.*

Қазақ хандығындағы әйелдер құқығы қандай болған?

Әйелді ренжіткен адам одан кешірім сұрауы тиіс, сұрамаған жағдайда арсыздығы үшін айып салынған. Сондай-ақ ер азаматқа жақын туысымен, өз руының қызымен некелесуіне қатаң тыйым салынған. Ол үшін өлім жазасына кесіліп отырған немесе сол рудың талқысына берілген.

«Жеті Жарғы» заңында күйеуі әйелімен еш себепсіз ажырасатын болса, онда балалар шешесінің қамқорлығына берілетіндігі айтылған. Жесір қалған әйел қайтыс болған күйеуінің ағасына не інісіне әмеңгерлік жолмен әйелдікке берілген. Марқұмның балалары мен мал-мүлкі де бауырының жауапкершілігіне өтеді. Егер жесір әйел әмеңгерлік жолмен күйеуге шыққысы келмесе, онда балалары балиғатқа жеткенше, мал-мүлік, балаларына өзі бас-көз болады. Жесір әйелге мұраның сегізден бірі тиесілі болған.

- 3. Оқылым және «Артық болмас білгенің» айдарымен берілген материалдар бойынша анықталған ұқсастықтар мен айырмашылықтарды «Т кестесі» әдісімен көрсетіндер.

Әйел құқығына қатысты ұқсастықтары	Әйел құқығына қатысты айырмашылықтары

- 4. Сөйлемдерді толықтырып, себеп-салдар салалас құрмалас сөйлем құрастырыңдар. Жалғаулықты және жалғаулықсыз түрлерінің ерекшеліктерін түсіндіріңдер. Себеп мәнді және салдар мәнді сөйлемдерді ажыратыңдар.

1. Мәжілісте Ұлпанның екі ұсынысы да амалсыз қабылданды, себебі...
2. Ұлпан әмеңгерліктің жойылғанын қалайды: ...
3. ..., сол себепті әйел адамның атымен аталатын ру, ауыл атаулары көп болған.
4. Әйелді ренжіткен адамға айып салынған, себебі...
5. ..., өлім жазасына кесілген немесе сол рудың талқысына берілген.
6. Балаларды жас кезінен атастыру дұрыс емес, сондықтан...

- 5. Оқылым мәтініндегі мәліметтерді пайдаланып, жақтайтын немесе даттайтын топтар ретінде ойталқы ұйымдастырыңдар.

- 6. Ойталқыдағы пікірлеріңді дәлелдеп, аргументті эссе жазыңдар. Сөз саны – 120–150.

- 7. Қосымша ресурстар (ғаламтор, бұқаралық ақпарат құралдары) бойынша қазақ әйелінің бүгінгі таңдағы құқықтарын анықтап, өз пікірлеріңді «Төрт сөйлем» әдісімен түйіндеңдер.

- Пікір.
- Дәлел.
- Мысал.
- Қорытынды.

§5.

Бала құқығы – басты құндылық

- 1. Сендердің ойларыңша, біздің елімізде балалар мен жасөспірімдердің құқықтарын қорғайтын арнайы ұйымдар бар ма? Олар өз жұмысын қандай нормативтік құқықтық құжаттар бойынша жүргізеді?
- 2. Мәтінді оқындар, тақырыбын, қызметін, құрылымын және тілдік ерекшеліктерін өткен сабақтағы оқылым мәтінімен салыстыра талдаңдар.

«Бала құқығы туралы Конвенция» мәтіні	«XIX ғасырдағы қазақ әйелінің тағдыры» мәтіні
Тақырыбы	
Стилі	
Тілдік ерекшелігі мен құрылымы	
Қызметі	

Бала құқығы туралы Конвенция

Конвенция – 0-ден 18 жасқа дейінгі барлық балаға қатысты халықаралық заң. Бұл құжат 1989 жылы 20 қарашада қабылданды. Біздің елімізде 1994 жылы 11 қарашада заңдық күшіне енді.

1-бап. 18 жасқа дейінгі балалар Конвенцияда ұсынылған барлық құқықты қолдана алады.

2-бап. Баланың, оның ата-анасының немесе қамқоршысының нәсіліне, түр-түсіне, жынысына, тіліне, дініне, саяси немесе өзге де сенім-нанымдарына, ұлттық, этникалық немесе әлеуметтік шығу тегіне, мүліктік жағдайына, денсаулығына немесе өзге де жағдайларына қарамастан, әрбір баланың осы Конвенциямен көзделген құқықтары құрметтеледі және қамтамасыз етіледі.

3-бап. Балаларды әлеуметтік қамсыздандыру мәселелерімен айналысатын мемлекеттік немесе жеке мекемелер, соттар, өкімшілік немесе заң шығарушы органдар балаларға

қатысты қолданылатын іс-әрекеттерінің бәрінде бірінші кезекте баланың мүддесін қамтамасыз етуге көңіл бөледі.

4-бап. Қатысушы мемлекеттер осы Конвенцияда көрсетілген заң шығарушы, әкімшілік және басқа да құқықтарды жүзеге асыруды қамтамасыз етеді. Ал экономикалық, әлеуметтік және мәдени құқықтарға қатысты шараларды мүмкіндігінше қолда бар ресурстарын пайдалана отырып, қажет болған жағдайда халықаралық ынтымақтастық шеңберінде іске асырады.

5-бап. Қатысушы мемлекеттер ата-аналардың, кейбір жергілікті салт-дәстүр бойынша кеңейтілген отбасылар мен қауымдастық мүшелерінің, қамқоршылары мен балаға жауапты тұлғалардың құқықтары мен міндеттерін құрметтейді. Осы Конвенцияда көрсетілген құқықтарды жүзеге асыруда балаға даму қабілеттеріне сәйкес дұрыс бағыт беріп, басшылық жасауына жағдай жасайды.

6-бап. Қатысушы мемлекеттер әрбір баланың өмір сүруге деген ажырамас құқығын мойындайды. Олар баланың аман болуын және денсаулығының мықты болып өсуін барынша қамтамасыз етеді.

7-бап. Бала туған бетте тіркеуге алынады, осы сәттен бастап өзіне есім және азаматтық алуға құқығы бар, сондай-ақ мүмкіндігінше өзінің ата-анасын білуге және олардың қамқорлығына ие болуға құқылы.

8-бап. Заңда қарастырылғандай, қатысушы мемлекеттер баланың жеке басының даралығын, атап айтсақ, азаматтығын, есімін және отбасылық қарым-қатынасын сақтау құқығын құрметтейді. Оған заңсыз араласуға жол бермейді.

9-бап. Қатысушы мемлекеттер баланың еркінен тыс ата-анасынан айырылмауын қамтамасыз етеді. Бұған құзырлы органдардың сот шешіміне сәйкес баланың мүддесі үшін оны ата-анасынан айыру қажет екендігін анықтаған жағдайлар жатпайды. Мұндай анықтама ата-анасы балаға қатыгездік танытқанда не оған қамқорлық жасамағанда, болмаса ата-анасы бөлек тұратын, сол себепті баланың тұрып жатқан жеріне қатысты шешім қабылдау қажет болғанда беріледі.

10-бап. Ата-анасы әртүрлі мемлекетте өмір сүріп жатқан бала тұрақты негізде ата-анасының екеуімен де жеке қарым-қатынас және тікелей байланыс орнатуға құқылы.

11-бап. Қатысушы мемлекеттер балалардың шетелге заңсыз жөнелтілуіне және қайтарылмауына қарсы күрес үшін шараларын қабылдайды.

12-бап. Қатысушы мемлекеттер өз көзқарасын жеткізуге қабілетті баланың өзіне қатысты барлық мәселе бойынша ой-пікірлерін еркін білдіру құқығын қамтамасыз етеді. Бұл ретте баланың жасына және өсіп-жетілуіне сәйкес оның ой-пікіріне тиісті назар аударылады.

13-бап. Бала өз пікірін еркін білдіруге құқылы: бұл құқыққа ауызша, жазбаша басылымдар мен көркемөнер шығармаларынан не болмаса баланың өз таңдауы бойынша басқа да құралдардың көмегімен әртүрлі ақпарат пен идеяны іздеу, алу және беру еркіндігі кіреді.

14-бап. Қатысушы мемлекеттер баланың ойлау, ар-ұждан және дін бостандығына деген құқығын құрметтейді.

(Республикалық құқықтық ақпарат орталығының мәліметтерінен)

3. Берілген сызба бойынша «Бала құқығы – маңызды мәселе» тақырыбында мәтін жазыңдар. Жұптасып, бір-біріңнің жазба жұмыстарыңдағы ақпараттарды дұрыс жүйелеп, логикалық және стильдік түзетулер енгізіп, редакциялаңдар.

4. Аудиожазбадан (09. mp3) «Ювеналды әділет – көмелетке толмағандар құқықтарын қорғау кепілі» мәтінін тыңдап, қоғамдық-саяси, ғылыми, коммуникативтік жағдаятқа сай тиісті сөздер мен фразаларды таңдап, орта көлемді монолог дайындаңдар.

5. Сызбаларды негізге алып, тақырып бойынша себеп-салдар салалас құрмаластың жалғаулықты және жалғаулықсыз түрлеріне сөйлем құрастырыңдар, жасалу жолдары мен тыныс белгілеріне түсінік беріңдер.

Себеп мәнді жай сөйлем	Жалғаулық шылау	Салдар мәнді жай сөйлем

Салдар мәнді жай сөйлем	Жалғаулық шылау	Себеп мәнді жай сөйлем

Себеп мәнді жай сөйлем	Салдар мәнді жай сөйлем

Салдар мәнді жай сөйлем	Себеп мәнді жай сөйлем

6. Бала құқығын қорғаумен айналысатын халықаралық және қазақстандық ұйымдардың атқарып жатқан жұмыстары туралы ізденіп, презентация дайындаңдар.

7. Ыңғайлас және себеп-салдар салалас құрмалас сөйлемдерді қолданып, «Бала құқықтарын қорғау туралы Конвенция» жөнінде мақала жазыңдар.

§6.

Бала құқықтарының қорғалуы

1. Сендердің ойларыңша, елімізде ата-анасынан айырылған жетім балалардың құқықтары қалай қорғалады?
2. Аудиожазбадан (10. mp3) «Балаларды қорғау күні» тақырыбындағы мәтінді тыңдап, жағдаятын (қоғамдық-саяси, ғылыми, коммуникативтік) анықтаңдар. Сөздер мен сөз тіркестерін таңдап алып, орта көлемді монолог дайындаңдар.
3. Мәтінді оқып, тақырыбын, құрылымын, тілдік ерекшелігін тыңдалым мәтінімен салыстыра талдаңдар.

Бала Қасымның тағдыры

...Бірақ күндер өтті. Қасым жетім болды. Жетімдік бұған өзінің барлық суық пішінін емін-еркін танытты. Қатал тағдыр мықты қолымен қатты ұстады.

Әжесі өткен соң «жақынымын» деп, жаны ашыған ие болып шығып, Иса деген ағайыны Қасымды қолына алды. Қасымның әке-шешесінен отыз шақты қой, он шақты қара қалып еді. Исаға Қасымның малын берерде жұрт: «Жетімнің малына қиянат қылма! Өзін адам қыл, күт, асыра, жылатпа!» – деп тапсырған болып беріп еді.

Исаның балалары көп, малы жоққа жақын кедей болатын. Ұрысқақ долы қатыны Қадидша мен Иса Қасымды алғаш қолына кіргізіп алысымен, малды өз малындай баурай бастады. Олар Қасыммен бірге келген малдың санын азсынып, әрқайсысының түсін атап: «Әне бір көк саулық пен қарабас қойды соғымға жібереміз, қасқа сиырды сатып, үй ішіне, бала-шағаға саудагерден бұл аламыз», – деп ашық кеңесіп жатты...

Қасымның көңіліне жетімдік, әлсіздік қайғысы зіл қара тастай орнап қалды. Аз заман өткенде бұрынғы толық ажарлы бала аппақ болып қуарып жүдеп, ылғи қабағы түйіліп, қайғы сызымен түксиіп алды. Жалғыздық, сорлылық кебін барлық пішінімен білдіретін болып еді.

...Қасымның малы ұстала бастады. Көк саулықтың мойнынан құшақтап жабысқан жолында Иса мен Қадишадан қабат таяқ жеді. Жылаған сайын тамақ бермейтін болды. Олардың балалары бірінен-бірі ерке болып шығып, Қасым қағаберісте қалатын болды. Қасымға таласа-тармаса күн көру керек болды. Малы ұсталғалы басында қайғыртып жылатып, кішкене сорлы жетімнің ішіне у болып жиналып жүрсе де, әрі-беріден соң ол қайғы бір бөлек қалды. Енді Қасым тамақты да жөндеп іше алмайтын болды. Жыламаса, әке-шешесі бар балалардан кезек тимейді. Оның үстіне олардың ересегінен таяқ та жей бастады. Қасымға бұдан соңғы бір қайғы – қозы бағу шықты. Аздан соң өзге балалар «тілазар, көпір, бармайды» деген атпен құтылып кететін болып, Иса мен Қадишаның бейілді қабағына ырза болатын күйге келген Қасым тезек теретін болды. Малдан кешке келіп сүрініп-жығылғанда болмаса, Қасымға бостандық, еркіншілік жоқ еді. Кейде Иса өз балаларын: «Олардың малы жоқ, малдың иесі – Қасым», – деп қойып, олардың еріншектігіне өзі құрық беріп, Қасымның бейшаралығын ашық арамдықпен қақпай қылып та қояды. Бұл халдің барлығы сорлы жетім көңілінде күннен-күнге арылмастай у болып жиналды. Қасым енді барлық өзіне қарсы арналған арамдық, өгейлік мінезді қабақтан, жарты сөзден ұғатын болды. Күз күніндей жабырқап жүдеп, қабағы қатқан қайғыда...

Үнемі аштық, күтімсіздік, ауыр жұмыс қосылып, ойын шатастыра берді. Әжесі өлген соң, көңілінде тіршілігіне сүйсінгендей бір күн болған жоқ. Кішкентай Қасымның түсі де, көңілі де қартайып, жүдеп барады. Бұл уақытта Қадишаның қолы үйреніп алған таяғы күннен-күнге: «Жетім ит!», «Жаман неме!» – деп көзге шұқып, жиі-жиі тие бастады.

Бүгінгі Қасым жалғыз келе жатқан түннің алдында таңертеңнен кешке шейін Иса мен Қадиша бұны үйіне жолатпай, ауылдан қуып жүріп сабап еді. Ақырғы рет кеш алдында күні бойы жылаумен үздігіп әлі біткен Қасым жетімдіктің барлық сорлылығына бойсұнған пішінімен Исаның үйін жағалап

келе жатыр еді. Жаутаңдаған көзімен жылы шырай іздеп келе жатқанда, алдында бұрынғыдай зәрленіп тұрған Исаны көрді. Иса бұған «сен қарсы келдің» деген зілмен тағы да ұрмақшы болып қарсы жүгірді. Сол уақытта Қасым жаны күйіп шыдай алмай, жылап жүріп сөйлеп:

– Мені мұндай сорлы қылғандай не жазып едім?.. Жазығым – қуарып қалған жетімдігім бе? – деп, жерде жатқан үлкен тасты ала салып, төніп келіп қалған Исаны тізесінен періп кеп жіберіп, далаға қарай қаша жөнеліп еді.

Иса аузына келгенін айтып боқтап, аяғы мертiгiп «бақ» етiп отырып қалды. Қасым сол бетiмен тас лақтырып қуған балаларға жеткізбей, үлкен тауға қарай жөнеліп кеткен.

Ауылға енді қайта барса аямайтынын біліп, зарлай еңіреп, әжесі мен атасының атын атап шақырып келе жатқанда, бұрыннан ойлап жүрген бір көмескі ниеті есіне түсті, ол ниеті – қыстау маңында әке-шешелерінің зиратына бармақшы еді...

Тау асатын жолда жалғыз келе жатқан зар еңіреген жетім бала Қасымды алып келе жатқан хал – осы...

(Мұхтар Әуезовтің «Жетім» әңгімесінен)

4. Қазақстан Республикасындағы балалар мен жасөспірімдердің құқықтарына қатысты пікірталас жүргізiндер. Анықталған түйiндi ойларыңды «Еркін микрофон» әдiсiмен баяндаңдар.

Қарсылықты салалас

Құрамындағы жай сөйлемдердің біріндегі ой мен оқиға екінші сыңарындағы ой мен оқиғаға қарама-қарсы болып келетін салаластың түрі қарсылықты салалас деп аталады.

Қарсылықты салалас құрамалас сөйлемдер жалғаулықтар арқылы да, іргелес тұрып та байланысады.

Жалғаулықсыз, дауыс ырғағы арқылы іргелес тұрып байланысуы	Жалғаулықты байланыс (бірақ, алайда, дегенмен, әйтсе де, сонда да, әйткенмен, сөйткенмен, сөйтсе де, десе де)
<i>Біз ыңғай бермеп едік, – Әлендер қоғадай жапырылды.</i>	<i>Алыстан әлдекімнің дауысы естілгендей болды, бірақ қай жақтан естілгенін шамалай алмадым.</i>

Қарсылықты салалас құрмалас сөйлемнің құрамындағы баяндауыштар антоним сөздерден немесе болымды-болымсыз формадағы сөздерден жасалады.

Қарсылықты салаластың жалғаулық шылаулар қатысқан түрінде қолданылатын тыныс белгісі – үтір, ал жалғаулық түсіріліп айтылған жағдайда алдыңғы сөйлемнен кейін үтірден соң жалғаулық орнына сызықша қойылады. Мысалы: *Жоспарланған шара уақытында өтті, – күткен нәтижеге қол жеткізе алмадық.*

- 5. Оқылым мәтінін пайдаланып, жалғаулықты және жалғаулықсыз қарсылықты салалас сөйлемдер жазыңдар.

Жалғаулықты қарсылықты салалас	Жалғаулықсыз қарсылықты салалас

- 6. Оқылым және тыңдалым материалдарында көтерілген мәселелерді қорытындылап, «Балаларды қорғау – болашаққа бағдар жасайтын маңызды мәселе» тақырыбында мәтін жазыңдар. Сөз саны – 80–100. Жұптасып, бір-біріңнің жазған мәтіндеріңе түзетулер енгізіп, редакциялаңдар.

- 7. Өз мәтіндеріңдегі жай сөйлемдерден қарсылықты салалас құрмалас сөйлем құрастырыңдар.

Мәтіндегі сөйлем	Қарсылықты салалас

- 8. «Егемен ел аясындағы менің құқықтарым» тақырыбында аргументті эссе жазыңдар. Сөз саны – 150–160.

§7.

Туған жерге туың тік

1. Шет жердегі қандастарымыздың туған жерге оралуы заңмен қорғалған ба?
2. Мәтіндегі негізгі ойды анықтаңдар. Мәтінде көтерілген мәселеге оқырманның қарым-қатынасын анықтауға бағытталған талқылау сұрақтарын құрастырыңдар.

Атамекенін аңсаған жанның тағдыры

...Төлеутай жетіге толып, мектепке барғаны бұл үшін үлкен мереке болып еді. Екі арқардың етін қазанға бір-ақ салып, маңайын шақырып той жасады. Иленген тау ешкінің терісінен немересіне әп-әдемі сумка жасап берді. Қашан үйреніскенше, мектепке өзі ертіп апарып жүрді.

Немересінің тілі қандай қызық. Зерек, әр нәрсені білуге құмар-ды. Қарттың есіне мына бір оқиға түсті. Бір жолы Төлеутайды таяу жердегі Қарасуға үйрек атуға ертіп барған. Көктемгі құс келетін уақыт. Сол маңдағы шұқанақ көлдер мен Қарасуда шүрегей үйректер жыртылып айырылады. Шал бара салып екі үйрек атып алды.

Бір заматта қанаттары сартылдап, су жағасына жіпке тізген моншақтай бір топ қаз келіп қонды. Жол бастаушы көсемі қамшы салым бәрінің алдында жүр.

– Ата, мына қазды атайықшы, – деді Төлеутай қуанып. – Атшы анау алдында жүрген үлкенін.

– Жоқ, балам, бұл қаздарды атуға болмайды, – деді қарт басын шайқап. – Бұлар да жолаушы ғой, алысқа кетіп барады. Жолынан қалдырмайық.

– Алысқа дейсің бе? Қайда барады сонда? – деді Төлеутай таңырқап.

– Туған жеріне кетіп барады...

– Туған жері қайда?

– Алыста, сонау таудың ар жағында, – деп қарт, қазір өзі жатқан асуды нұсқап еді сонда.

Бала «түсіндім, онда атуға болмайды екен» дегендей, өзіне жараспайтын бір естиярлықпен ойланып қалған. Ақылы көп, зерек еді-ау, айналайын.

Әлгі қаздар бой жазып, суға қанып алды да, кешікпей аспанға көтерілді... Бұлардың төбесінен тағы бір айналды да, солтүстік қайдасың деп тартып берді. Қарт немересімен екеуі қаздар тобы көзден ғайып болып, аспан тұңғыығына сіңіп кеткенше кірпік қақпай қарап тұрды...

Сол немересінен қарт қапыда айырылды. Соңғы бірнеше жыл ұдайымен бұл өлкені жыландай жайлаған ашаршылық бұлардың қара лашығына ене алмай-ақ келіп еді. Маңайдағы ел аштықтан ісініп, көнек ауруына шалдығып, жаппай қирап жатқанда, бұлардың өзегі тала қоймаған. Қарт көрі сүйегін сүйретіп, аң, құс атып әкеліп, аузыменен жем тасыған қарлығаштай немересін сақтап қалуға бар жанын салған. Көлденең кеселге килікпесе, Төлеутайын апаттан аман алып та қалатын еді. Бірақ амал қанша, Құдай оған жеткізбеді ғой.

Бір күні атып алған қояны мен кекілігін арқалап, үйіне келгені сол еді, мұны екі полицей тосып отыр екен. Ай-шайға қаратпай, шалдың қол-аяғын байлады да, арбаға отырғызып қалаға алып кетті. Мектепке кеткен немересіне де мойын бұрғызған жоқ. Тергеусіз, сұраусыз апарып түрмеге қамап тастады. Бір айдай жауапсыз жатып қалды. Өзіне қандай айып тағылғанын да білмеді. Тек тергеуге әкелгенде ғана ұқты мәнжайды.

Бұған екі түрлі қылмыс таңылған көрінеді. Біріншісі – «Аң аулағанды сылтау қылып, үнемі тау арасында жүреді екенсің. Бірнеше рет шекара бойына да жақын барып қайтыпсың. Сондағы мақсатың не?» Екіншісі – «Сенде тығулы жатқан мылтық бар. Соны өкіметке тапсыруың керек».

Қандауырдай қадалған осы екі сұраққа жауап таба алмай, қарт түрмеде бір жыл жатты. Тек қыс өтіп, келесі көктемде ғана мұны қапастан босатты. Мылтығын тартып алып, аң аулауға тыйым салды да, бақылау астында ауыр жұмыс істеуге жіберді.

Алдында қандай қасірет күтіп тұрғанын бұл ауылға келгенде бір-ақ білді. Өткен қыста да ақ сүйек жұт болып, малдан тігерге тұяқ қалмаған. Адам шығыны да аз емес. Тірілердің қатары селдіреп, жотадағы зираттың қарасы молая түсіпті.

Қарт сол зираттың шет жағындағы кішкентай жас топырақты құшақтап, бір тәулік ессіз жатты. Өзі жоқта жалғыз жұбанышы – Төлеутайы аштыққа төзбей, қыршынынан қиылыпты.

Жасы жетпіске келсе де, қайраты қайтпаған қарт сол күннен бастап күрт төмендеп кетті... Мына жарық дүниенің бұл үшін пәлендей қызығы, мән-мағынасы қалмаған еді.

Жатса-тұрса көзіне өлім елестеді. Есіне сонау алыста қалған туған жері түсе берді. Түсінде сол ғажайып өлкеде жүретін болды. Шал ендігі қалған аз өмірін бір игілікті іске жұмсауға бел байлады. Ол – қырық жыл бойы көкірек түпкірінде жатқан осынау сапар болатын.

(Қабдеш Жұмаділовтің «Қаздар қайтып барады» әңгімесінен)

- 3. Қабдеш Жұмаділовтің «Қаздар қайтып барады» әңгімесінен алынған үзіндіден негізгі ойды білдіретін сөйлемдерді теріп жазып, «Қосжазба күнделігі» әдісімен түсіндіріңдер.

Негізгі ойды білдіретін сөйлем	Менің пікірім

- 4. Мәтіндегі құрмалас сөйлемдерді анықтап, салаластарды мағыналық түрлеріне қарай талдаңдар.
- 5. Эссе құрылымы мен даму желісін сақтап, өз ойларыңды дәлелдеп, «Туған жерге туыңды тік» тақырыбында аргументті эссе жазыңдар. Сөз саны – 80–100.
- 6. «Әрбір азамат өз туған жерінде өмір сүруге құқылы». Осы пікірді негізге алып, жалғаулықты және жалғаулықсыз қарсылықты салалас құрмалас сөйлемдер құрастырып жазыңдар.
- 7. Салалас құрмалас сөйлемнің мағыналық түрлерін қолдана отырып, «Егемен ел азаматтарының құқықтары» тақырыбында қысқаша ғылыми-зерттеу жұмысын жазыңдар.

V

БӨЛІМ

ОТБАСЫ ЖӘНЕ ДЕМОГРАФИЯЛЫҚ ӨЗГЕРІС

СИНТАКСИС

Бөлімді оқып-білу арқылы сендер:

- Қазақстан Республикасының демографиялық жағдайы туралы;
- әлемдегі демографиялық өзгерістер жайлы;
- түсіндірмелі салалас, талғаулы салалас, кезектес салалас сөйлемдердің жасалу жолдарымен танысасындар.

**Біз жас ұлтпыз. Еліміздегі орташа жас – 35.
Бұл біздің адамдық әлеуетімізді сақтауға,
әлемде өзіміздің орнығымызға зор
мүмкіндік береді.**

(Н.Назарбаев)

§1.

Отбасы – ұлт құндылығы

- 1. Суреттен қандай ой түйдіңдер?

- 2. Мәтінді түсініп оқындар. Тілдік құралдары арқылы стилін анықтаңдар. Шешендік сөз үлгілері бар ма?

Егемендіктің алғашқы жылдарында Ата Заңға арнайы бап енгізіліп, «неке және отбасының, ана, әке болудың және балалықтың мемлекет қорғауында болатыны» айқындалды. Осы арқылы тәуелсіздік жылдарында отбасылық-демографиялық саясат мемлекет дамуының стратегиялық бағыты ретінде бекітіліп, бұл саладағы келелі мәселелер кезең-кезеңімен түпкілікті шешімін тауып келеді.

Ширек ғасырда Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың бәсекеге қабілетті ұлт, әл-ауқаты артқан отбасы, білімді ұрпақ қалыптастыруға бағытталған сындарлы саясаты отбасылық саясатты жетілдіруге, ана мен баланы мемлекеттік қолдау бойынша бағдарламалық құжаттардың қабылдануына, осы бағытта тұтастай жүйенің құрылуына жол ашты. Осылардың қатарында Қазақстан Республикасында 2006–2016 жылдарға

арналған Гендерлік теңдік стратегиясының қабылдануын, Отбасы күнінің белгіленуін, Балалы отбасыларды әлеуметтік қолдаудың ұлттық моделінің қалыптасуын, «Мерейлі отбасы» ұлттық байқауының өткізілуін және басқа да нақты шараларды алға тартуға болады. Бұл игілікті істер нәтижесінде әрбір босағасы берік отбасы Отанымыздың баянды болашағының берік негізі ретінде орнықтырылды.

...Осының бәрі отбасының адам баласының өмірге жолдама алатын кәусар бастауы, арқасүйер алтын діндегі екенін, Қазақстан қоғамында отбасының мәртебелік мәні қашанда терең екенін көрсетеді. Өйткені «Мәңгілік Елдің» іргесін берік, керегесін кең, шаңырағын биік ететін ұлттың басты құндылығы өрелі ұрпақ, ұлағатты отбасы екені ақиқат.

(Гүлшара Әбдіқалықова)

3. Еліміздің ең басты ұлттық құндылықтары туралы өз пікірлеріңді ортаға салыңдар. Отбасыны ұлт құндылығы деп танудың себебі неде деп ойлайсыңдар?

Түсіндірмелі салалас құрмалас

Түсіндірмелі салалас құрмалас сөйлемнің алғашқы сөйлемінде айтылған іс-әрекет, оқиға желісінің мәні кейінгі сөйлемде сараланып, түсіндіріліп, ашылып отырады. Түсіндірмелі салалас құрмалас сөйлемнің бөліктері жалғаулықсыз байланысады.

Түсіндірмелі салалас құрмалас сөйлемнің жай сөйлемдерінің аражігіне қойылатын тыныс белгілері: сызықша, қос нүкте.

Түсіндірмелі салалас құрмалас сөйлемнің бірінші бөлігінің баяндауышы ретінде *сол, мына, мынау, мынадай* сияқты сілтеу есімдіктері қолданылса, олардан кейін көбінесе қос нүкте қойылады; ал *соншама, соншалық, сондай* сияқты сілтеу есімдіктері мен сілтеу мәнді сөздер қызмет етіп, екі жай сөйлемді құрмаластырып тұрса, мұндай баяндауыштардан соң сызықша қойылады.

Мысалдар:

Ректорат мына мәселені еске салады: ол – студенттерді ерте бастан ғылыми еңбек жазуға төселдіру (С.Шаймерденов). Қуанғаны соншалық – орнынан атып тұрып, құшақтай алды. Оның не айтып тұрғанын ұқтым: қаржыдан қысылып тұр екен ғой. Саған ашып айтарым сол: мен осында қаламын (Ә.Әбішев).

- 4. Оқылым мәтіндегі негізгі ойды танытатын 3 сөз бен 3 сөйлем жазып, отбасы құндылықтарын сипаттаңдар.
- 5. Түсіндірмелі салалас құрмалас сөйлемдердің тыныс белгілерін қойып, себебін түсіндіріңдер.

Бұл трубалардың жуандығы сондай Бейсен сияқты төпелтек адамдар ішінде жүгіріп жүрерлік.

Бұның жақсы ырым от жағыпсың, шай қайнатыпсың, дастарқан жайыпсың.

Ғылымға берілгендігі сондай қолынан кітабы түспейді, үнемі оқиды да жүреді.

Мұның түпкі себебі мынау романда ұнамсыз кейіпкер мүлде жоқ.

Сіздерге айтар тілегім сол мені ұшқыштың оқуына жіберіңіздер.

- 6. Оқылым мәтіндегі сөйлемдерді түсіндірмелі салалас құрмалас сөйлемге айналдыруға бола ма? Байқап көріңдер.

Мәтіндегі сөйлем	Түсіндірмелі салалас

- 7. «РАФТ стратегиясы» бойынша ұстаздың, көпбалалы ананың, өкімнің т.б. рөліне еніп, «Отбасы күніне» орай халыққа арнау сөз жазыңдар. Түсіндірмелі салалас құрмалас сөйлемдерді қатыстырыңдар.

Рөл	Аудитория	Форма (пішін)	Тақырып

- 8. Ойларыңды дәлелдеп, «Отбасы – ұлт байлығы» тақырыбында қоғамда қалыптасқан жағдайлар негізінде ойтолғау жазыңдар.

§2.

Демография деген не?

1. Мәтінді мұқият оқып, қай стильде жазылғанын анықтаңдар. Мәтіндегі ақпаратты сызба, кесте, диаграмма түрінде түсіндіріңдер.

Демография (грек. *демос* – «халық») – белгілі бір халықтың, ұлттың, ұлыстың, этникалық топтың санын, құрамы мен құрылымын, аумаққа бөлінуін, өсу не кему динамикасын қоғамдық-тарихи жағдайлармен байланыстырып зерттейтін әлеуметтік ғылым саласы.

Демография ғылымының негізін салушы – ағылшын ғалымы Дж.Граунт. Ол алғаш рет Лондондағы тіркелген адам өлімінің бірнеше жылдық жазбалары негізінде халық арасындағы өлудің көрсеткішін жасауға және оның заңдылықтарын анықтауға талпыныс жасаған.

Демография – адам популяциясын оның көлемі мен құрылымына сәйкес, яғни жынысы, жасы, отбасылық жағдайы және этникалық шығу тегі бойынша, сондай-ақ осы популяцияны туу, өлу және көші-қон коэффициенттеріндегі өзгеруі тұрғысынан статистикалық зерттеу.

Демографиядағы ең басты мәселе – халықтың ұдайы өзгеруін, өсу мөлшерін, дамуын анықтау. Халықтың ұдайы өзгерісі ұрпақ алмасу, туу мен өлу, яғни табиғи жағдай арқылы жүзеге асады. Белгілі бір аймақтағы халықтың өсу мөлшерінің өзгеруі адамдардың басқа жерлерден көшіп келуі (иммиграция) мен олардың бөтен аймақтарға қоныс аударуына (эмиграция), яғни халықтың көшіп-қону қозғалысына да байланысты.

Демографияда халықтың және оның бөліктерінің өзгеруі тек сан жағынан ғана емес, сонымен қатар сапалық тұрғыдан да қарастырылады. Мысалы, белгілі бір жастағы адамдардың санының өзгеруімен қатар олардың тұлғалық дамып-жетілуі, денсаулығындағы өзгерістері де назарға алынады.

Демографиялық процестер қоғамда қалыптасқан белгілі бір әлеуметтік қарым-қатынастарға негізделеді. Сондықтан халықты зерттеуде демография мынадай ғылымдармен тығыз байланыста болады: саясат, экономика, медицина, математика, этнография т.б. Олардың зерттеу әдістері мен

тәжірибелерін, материалдарын пайдалана отырып, демография өз тарапынан да өзге ғылымдарға қажетті деректер береді.

Қазақстандағы демографиялық процестерді тарихи-әлеуметтік тұрғыдан қарастырған алғашқы зерттеулер қатарында М.Шоқайдың шетел баспасөзінде, М.Тынышбаевтың 1924 жылы «Сана» журналының 2–3-сандарында жарияланған деректерін т.б. статистикалық еңбектерді атауға болады. Республикада бүгінгі таңдағы кәсіби демографтар М.Б.Тәтімов, Ұ.М.Ысқақов, Ә.Б.Ғали, М.Сембин, Е.Мұсабеков, С.Қарасаев, А.Елемесова, Н.Ермекова, А.Әлжанова т.б. еңбектерінде қазақ халқының, жалпы Қазақстан халқының өсу, даму заңдылықтары зерттелді.

(«Орысша-қазақша түсіндірме сөздіктен»)

2. Ойтүрткі сұрақтарына жауап беріңдер. Ақпараттарды өмірлік мәселелермен байланыстырыңдар.

1. Адамдар санының өсуі немесе кемуінің қоғамдық маңызы бар ма?
2. Демография ғылымының қоғам үшін маңыздылығы қандай деп ойлайсыңдар?
3. Демография ғылымын алмастыратын ғылым салалары бар ма? Өз ойларыңмен бөлісіңдер.
4. Ағылшын ғалымы Дж.Граунт алғашқы демографиялық зерттеулерді қандай мақсатта жасады?

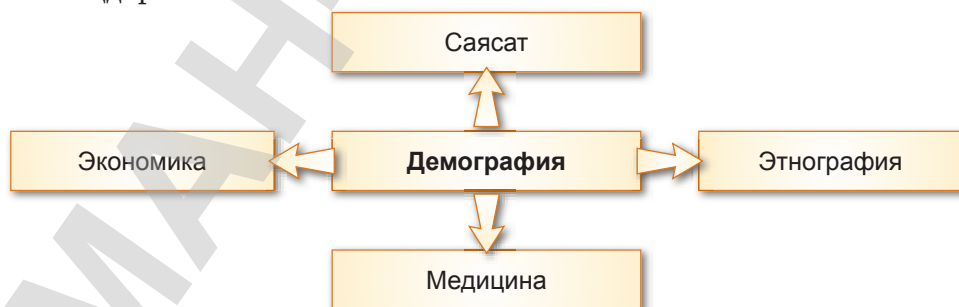

3. Берілген сөйлемдердің салаластың қай түріне жататынын анықтаңдар.

Берілген сөйлемдер	Салаластың қай түрі?
Халықты зерттеуде демография басқа ғылымдармен тығыз байланыста болады және демография өз тарапынан өзге ғылымдарға қажетті деректер береді.	
Демография халықтың және оның бөліктерінің өзгеруін тек сан жағынан ғана қарастырмайды, сонымен қатар сапалық тұрғыдан да қарастырады.	

Берілген сөйлемдер	Салаластың қай түрі?
Олардың зерттеу әдістері мен тәжірибелерін пайдаланады және демография өз тарапынан өзге ғылымдарға қажетті деректер береді.	
Қазақстандағы демографиялық процестерді тарихи-әлеуметтік тұрғыдан қарастырған алғашқы зерттеулер сақталған: М.Шоқайдың шетел баспасөзінде, М.Тынышбаевтың «Сана» журналының 2–3-сандарында жарияланған деректерін т.б. статистикалық еңбектерді атауға болады.	
XX ғасырдағы халық санының жылдам артуын «демографиялық жарылыс» деп атайды, себебі осы кезде әлемде адам саны күрт өсті.	
Халықтың материалдық жағдайының жақсаруына байланысты дүниежүзі халқы жылдам қарқынмен өсе бастады, дегенмен 1980 жылдардың ортасына қарай халық санының өсуі баяулай бастады.	

- 4. Өздерің өскен ауыл не қаладағы халық санын білесіңдер ме? Бұрынғы және соңғы мәліметтерді пайдаланып, диаграмма сызыңдар.
- 5. Түсіндірмелі салаластарды қатыстырып, демография ғылымының басқа ғылымдармен байланысу себептері туралы шағын мәтін жазыңдар.

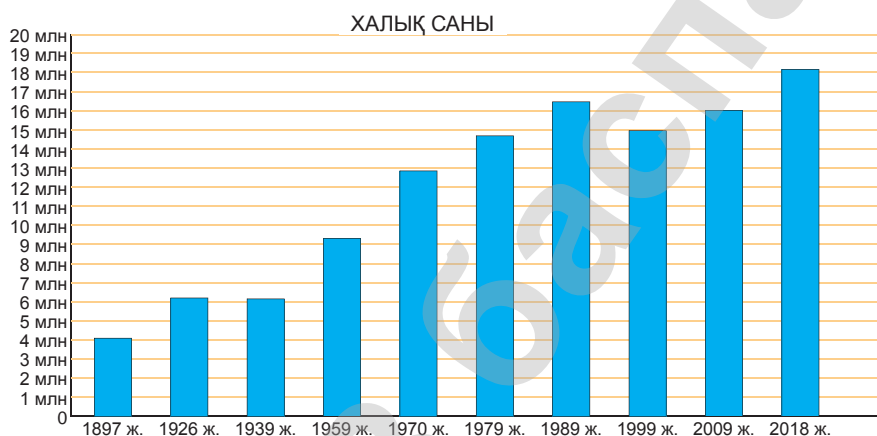
- 6. Қазіргі әлемдік статистиканы ескере отырып, «Халық санының өсуі қоғам дамуының көрсеткіші бола ма?» деген тақырыпта эссе жазыңдар. Сөз саны – 150.

§3.

Қазақстан Республикасының демографиялық жағдайы

1. ҚР Статистика агенттігінен алынған көрсеткішке назар аударыңдар. Берілген мәлімет арқылы еліміздің демографиялық ахуалына баға беріңдер.

2. Мәтінді оқып, қолданылған тілдік құралдары арқылы стилін анықтаңдар.

1990 жылға дейін Қазақстан халқының демографиялық жағдайы тұрғындар санының ұдайы қарқынды өсуімен, қалада тұрушылар үлесінің шұғыл артуымен, ұлттық құрамының қарқынды араласуымен, халық тығыздығының біркелкі болмауымен сипатталды. 1990 жылдан кейінгі кезеңде славян, герман тектес тұрғындардың тарихи Отанына қоныс аударуы көбейіп, республика халқы едәуір азайды, қазақ және басқа түркі тектес халықтардың үлесі артты. Сондай-ақ нарықтық қатынастарға байланысты ішкі көші-қонның әсерімен қала тұрғындарының саны өсе бастады.

1917 жылға дейін Қазақстан қалаларында жалпы халықтың 9,7% -і тұрды. Соғысқа дейінгі жылдарда қала халқының өсуіне Қазақстанның минералдық шикізат қорларын игеру, ірі теміржол құрылыстарын салу факторлары әсер етті.

1939 жылы қала халқы 3,3 есе өсіп, қалалық елді мекендер саны 81-ге жетті. Соғыс жылдарында жаңадан 28 қалалық елді мекен пайда болды.

Жер аумағы үлкен болғанымен, Қазақстан халық сирек қоныстанған елге жатады. Оның аумағының 1 км²-қа 5,4 адамнан келеді. Тұрғындар үшін табиғат жағдайы неғұрлым қолайлы өңірлер – Түркістан, Жамбыл, Алматы облыстары (Алматы қаласын қоса алғанда). Мұнда республика тұрғындарының 37,8% -і орналасқан. Салыстырмалы түрде тұрғындары көп келесі аймақтар – Қостанай, Солтүстік Қазақстан, Ақмола және Павлодар облыстары. Мұнда ел тұрғындарының 24,8% -і орналасқан. Шығыс Қазақстанда республика тұрғындарының 10,2% -і тұрады. Орталық Қазақстанда (Қарағанды облысы) республика тұрғындарының 9,4% -і орналасқан. Маңғыстау, Атырау, Батыс Қазақстан, Ақтөбе және Қызылорда облыстарында бүкіл тұрғындардың 17,7% -і орналасқан.

(ҚР Статистика агенттігі)

3. Оқылым мәтініндегі деректерден салалас құрмалас сөйлемдер құрастырып жазыңдар.

4. Сұрақтарға жауап беру арқылы сұхбат құрыңдар.

1. Қала халқы санының артуына қандай факторлар әсер етуі мүмкін?
2. Түркістан облысы мен Алматы облысында халық санының көп болу себебі неліктен? Ойларыңды дәлелдендер.
3. Өздерің тұратын аймақтың демографиялық жағдайына баға беріңдер. Халық санының өсуі байқала ма?
4. Тарихи мәліметтерге сүйене отырып, демографиялық жағдайымызға баға беріңдер. Демографиялық ахуалдың жақсаруына әсер ететін факторларды анықтаңдар.

5. Берілген диаграмма мен оқылым мәтініндегі мәліметтердің сәйкестігіне назар аударыңдар. Статистикалық мәліметтердің өзгеру себептерін анықтап жазыңдар.

Диаграммадағы мәлімет	Оқылым мәтініндегі мәлімет	Халық санының өсуіне, кемуіне әсер етуші факторлар

6. Мәтіндегі жай сөйлемдерден салалас құрмалас сөйлемдер құрастырып жазыңдар.

1897 жылы бүкілресейлік халық санағының мәліметі бойынша, қазіргі Қазақстан аумағындағы халықтың 80%-ін қазақтар, 12%-ін славян тектес халықтар құраған. 1897–1913 жылдар аралығында мұндағы халық саны қоныс аударған орыс, украин, беларусь, татар, ұйғыр, дүнген т.б. шет жұрттықтар есебінен 1 264,0 мың адамға көбейген.

Кеңестік дәуірде, әсіресе 1930 жылдан кейін елімізге сырт өлкеден халық толассыз келумен болды. 1937 жылы алғашқылардың бірі болып Қиыр Шығыстағы корейлер көшірілді. Олар, негізінен, Қазақстанның оңтүстік-шығыс және оңтүстік аудандарына қоныстандырылды. 1937–1944 жылдары тұтас ұлттарды атажұртынан Қазақстан аумағына күштеп көшіру науқаны жүргізілді.

7. Мәтін құрылымын сақтай отырып, кестеде берілген мәліметтердің (stat.gov.kz) маңызды тұстары мен үрдістерін анықтап жазыңдар.

Қазақстан Республикасындағы халық саны (2018 жыл)	
Барлығы	18 115 337
Ақмола облысы	738 942
Ақтөбе облысы	857 711
Алматы облысы	2 017 277
Атырау облысы	620 684
Батыс Қазақстан облысы	547 497
Жамбыл облысы	1 117 220
Қарағанды облысы	900 415
Қостанай облысы	875 616
Қызылорда облысы	783 156
Маңғыстау облысы	660 317
Түркістан облысы	2 929 196
Павлодар облысы	851 278
Солтүстік Қазақстан облысы	558 584
Шығыс Қазақстан облысы	1 383 745
Нұр-Сұлтан қаласы	998 175
Алматы қаласы	1 801 993

§4.

Қазақстанның демографиялық саясаты

1. Сұрақтар төңірегінде өз ойларыңмен бөлісіңдер.

1. «Елдің басты қазынасы – халық» деген оймен келісесіңдер ме? Неліктен?
2. Халық санының өсуі немесе кемуі мемлекеттің бақылауында болуы мүмкін бе? Әлде оған әсер ететін басқа факторлар бар ма? Ойларыңды дәлелдеңдер.
3. Мемлекеттің демографиялық саясаты қандай болуы мүмкін? Барлық мемлекет бірдей демографиялық саясат ұстана ма?

2. Мәтінді мұқият оқып, мәтіннің жазылу стилін анықтаңдар. Мәтінде қолданылған тілдік құралдарға назар аударыңдар.

Қазақстан Республикасының Президенті Н.Назарбаев 2012 жылы 14 желтоқсандағы «Қазақстан-2050» Стратегиясы: қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Жолдауында ХХІ ғасырдың жаһандық он сын-қатері қатарында жаһандық демографиялық теңгерімсіздікті атайды.

«Жаһандық демографиялық теңгерімсіздік күн өткен сайын күшейе түсуде. Жалпыәлемдік тренд – адамзаттың қартаюуы. Туудың азаюуы және адамзаттың қартаюуы көптеген елде еңбек нарығындағы мәселелерге, атап айтқанда, еңбек ресурстарының жетіспеушілігіне әкеледі.

Біз Қазақстанда жекелеген өңірлердегі заңсыз еңбек мигранттары жергілікті еңбек нарықтарын тұрақсыздыққа әкелген көші-қон қысымымен бетпе-бет келіп отырмыз. Таяу болашақта кері процеспен – елдің шегінен тыс жерлерден бізге келетін еңбек иммиграциясымен бетпе-бет келуіміз әбден мүмкін.

Біз жас ұлтпыз. Еліміздегі орташа жас – 35. Бұл біздің адамдық әлеуетімізді сақтауға, әлемде дұрыс орнығуымызға зор мүмкіндік береді. Бүгінгі күні алға жылжуға бізде жақсы негіз бар. Елімізде әрбір іздеген адам табуына болатын жұмыс бар. Оның үстіне біздің жұмыс істеп, өзімізді асырауға мүмкіндігіміз бар. Бұл – біздің үлкен жетістігіміз.

Мен сіздерді жалпыға ортақ еңбек қоғамына бастап келемін, онда жұмыссыздар жай ғана жәрдемақы алушылар емес, олар жаңа кәсіптерді меңгеретін болады, мүгедектер жасампаздық қызметпен белсенді түрде айналыса алады, ал корпорациялар мен компаниялар олардың еңбегі үшін лайықты жағдай жасай алады.

Біздің жастарымыз оқуға, жаңа ғылым-білімді игеруге, жаңа машықтар алуға, білім мен технологияны күнделікті өмірде шебер де тиімді пайдалануға тиіс. Біз бұл үшін барлық мүмкіндікті жасап, ең қолайлы жағдайлармен қамтамасыз етуіміз керек».

(*Нұрсұлтан Назарбаевтың
Қазақстан халқына Жолдауынан*)

3. Ақпараттарды өмірлік мәселелермен байланыстыра отырып, сұрақтарға жауап беріңдер.
1. Елбасының алаңдауының басты себебі неде?
 2. Сендердің ойларыңша, ұлттың қартаюы елдің дамуына кедергі келтіре ме? Әлде оның салдары басқа болуы мүмкін бе?
 3. Қазақстандағы орташа жас 50 жас болғанда, қалыптасқан жағдай қалай өзгеруі мүмкін? Ойларыңды дәлелдендер.

Талғаулы салалас құрмаластар

Талғаулы салаластың құрамындағы жай сөйлемдер бір-біріне тәуелсіз, дербес әрекеттерді баяндайды да, сол әрекеттердің тек біреуі ғана жүзеге асатынын білдіреді. Жай сөйлемдер салаласа және тек жалғаулық шылаулар арқылы байланысады, араларына үтір қойылады. Сөйлемге талғаулық мағына беретін жалғаулықтар: *не, немесе, я, яки, болмаса, әйтпесе, әлде*.

Мысалы: *Бұл істің шындығын не көзімен көрген айтар, не құлағымен естіген айтар (Б.Майлин). Бірге барғанымыз дұрыс-ау, болмаса өзім бара беремін (Ә.Нұршайықов).*

Ескерту: Екі жай сөйлемнің арасында *немесе* шылауы бір рет келсе, онда сөйлемдер арасына үтір қойылмайды.

Мысалы: *Өзі кетіп құтылды ма екен немесе ағасының ықпалы болып па (Б.Майлин)? Сөз бен қылық суық көңілді жылытады немесе жылы көңілді суытады (Ф.Мұстафин).*

- 4. Талғаулықты салалас құрмаластарды толықтырып жазыңдар. Өздерің де тақырыпқа қатысты бірнеше сөйлем құрастырыңдар.
1. Елдегі жас сәбилерге мемлекеттік қолдау көрсету керек немесе
 2. Не шетелдегі қандастарымызды елге қайтарудың жаңа жобаларын жүзеге асыру қажет, не
 3. Қазақстанда демографиялық ахуалды жақсарту үшін я табиғи өсімді көтеру қажет, я
- 5. Кестедегі демографиялық болжамға назар аударыңдар. Болашақтағы демографиялық ахуалдың проценттік көрсеткішін шығарып көріңдер. Мәтін құрылымын сақтап, маңызды тұстары мен үрдістерді жазыңдар.

Жылдар	Халық саны
2017	17 962 170
2018	18 182 015
2019	18 393 708
2020	18 596 568
2021	18 790 610
2022	18 976 379
2023	19 154 791
2024	19 327 060
2025	19 494 551

*(Экономикалық зерттеулер институты
жинақтаған мәліметтерден)*

- 6. Берілген ақпаратты мұқият оқып шығыңдар. Өз сыныптарыңдағы қыздар мен ер балалардың санын анықтаңдар. Кішігірім әлеуметтік зерттеу жасап, үлгіге сәйкес болжам жасап көріңдер.

Қазіргі таңда еліміздегі әйелдер – 51,8%, ал ерлер 48,2% -ті құрайды. Ал 2030 жылы еркектер санының 1 млн 727 мың адамға артуы күтілуде. Олар 9 млн 827 мың адамды құрайды (48,38%). 2030 жылы әйелдердің саны 10 млн 486 мың адамды құрап (51,62%), еркектер санынан 659 мың адамға басым болады деген болжам бар.

7. Тест сұрақтарына жауап беріңдер.

1. Оқылым мәтінінің тақырыбы қандай?
 - A) Елбасы Жолдауында айтылған жаһандық мәселелер
 - B) Жаһандық қауіпке айналған демографиялық теңгерімсіздік
 - C) Қазақстан үшін демографиялық қауіп жоқ
 - D) Халықты жұмыспен қамтамасыз ету
 - E) Жастардың оқуына, еңбек етуіне мүмкіндік жасау
2. Мәтіндегі тірек сөздерді табыңдар.
 - A) Жастар, корпорациялар, компаниялар
 - B) Білім мен технология
 - C) Демографиялық теңгерімсіздік, жалпыға ортақ еңбек
 - D) Орташа жас, мүмкіндіктер
 - E) Жұмыссыздар, жәрдемақы алушылар
3. Қазақстан халқына адамдық әлеуетін сақтауға, әлемде дұрыс орнығуына мүмкіндік беретін фактор туралы қай бөлімде айтылады?
 - A) 1
 - B) 2
 - C) 3
 - D) 4
 - E) 5 пен 6

8. Мәтін құрылымын сақтай отырып, кестедегі деректерді салыстырып, маңызды тұстары мен үрдістерді (тенденция) анықтап жазыңдар. Алдағы бес жылға болжам жасаңдар.

Көрсеткіштер	Өлшем бірлігі	2011 жыл	2012 жыл	2013 жыл	2014 жыл	2015 жыл
Халық саны	мың адам	16 417	16 511	16 758	17 010	17 248
Күтілетін өмір сүру ұзақтығы	жас	69,1	69,2	69,5	69,8	70,1

§5.

Демографиялық ахуалы нашар мемлекеттер

1. Сұрақтарға жауап беріп, ойларыңды ортаға салыңдар.

1. Еуропаны неліктен «Көрі құрлық» деп атаймыз? Пікірлеріңді ұсыныңдар.
2. Қай кезде елдің демографиялық ахуалы нашар болуы мүмкін?

2. Мәтінді түсініп оқып, стилін анықтаңдар.

Қалыптасқан жағдайды өзгерту мүмкін бе?

2014 жылдың 1 қаңтарындағы есеп бойынша, Жер ғаламшарындағы адам саны 7,2 миллиардқа жетіп отыр.

Ғаламшар тұрғындарының санын көбейтуге ең көп атсалысқан – Үндістан. Халық саны 15,6 миллионға көбейген. Үндістан осылайша өсу жөнінен Пәкістанды, Нигерияны және Эфиопияны артқа қалдырды.

Халық саны жөнінен әрдайым көп бастап келе жатқан Қытай және Үндістан 2028 жылы 1,45 миллиард адамға жетіп, теңеседі. Содан кейін қытайлықтар азайып, үнділер көбейе түседі деген болжамдар жиі айтылып жүр. Қазіргі таңда Үндістан мемлекеті халық саны жағынан әлемде екінші орында тұр. Нақтырақ айтсақ, Үндістандағы жалпы халық саны – 1,21 миллиард адам. Бұл Жер планетасының 17% -ін құрайды. Осыдан тұп-тура 60 жыл бұрын, Ұлыбритания бодандығынан босап, өз тәуелсіздігін жариялаған жылдары, Үндістанның халық саны 350 миллион адамды көрсеткен екен. Алпыс жыл ішінде үндістандық азаматтардың саны үш есеге өскен.

Ал Жер тұрғындарының қартаю үрдісі бірнеше жыл бойы бірқалыпта болады, 2100 жылы 60 жастағы адамдардың саны 3 миллиардқа жетеді деп күтілуде.

Еуроодақ сарапшыларының пайымдауынша, 2013 жылы 507 миллионды құраған көрі құрлықтағы халық саны 2050 жылға қарай бар-жоғы 526 миллионға дейін ғана өсіп, 5% -ке артады. Алайда осыдан кейін кеми бастайды: 2060 жылы 523 миллион адамды құрамақ.

XXI ғасырдың ортасында халық саны 15% -ке қысқаратын елдердің қатарында Украина, Ресей, Беларусь, Болгария, Куба, Румыния бар.

Кезектес салалас құрмалас сөйлем

Кезектес салалас құрмалас сөйлем – синтаксистік бөліктерінде баяндалатын іс-әрекеттің бірінен соң бірі кезектесіп іске асатындығын білдіретін құрмалас сөйлем.

Кезектес салалас сөйлем тек жалғаулықтар арқылы байланысады. Кезектес салалас сөйлемді жасауға қатысатын жалғаулықтар: *біресе, бірде, кейде*.

Мысалы: *Қазан аспаның астында от кейде жылтылдайды, кейде қызыл жалын лапылдайды (М.Әуезов). Біресе Хамит Күдірені алып ұрады, біресе Күдіре Хамитті алып ұрады (С.Сейфуллин). Кейде мен шабыттана өлең оқимын, кейде олар асқақтата ән айтады (О.Бодықов).*

-
3. Кезектес салалас құрмаластарды толықтырып жазыңдар. Өздерің де тақырыпқа қатысты бірнеше сөйлем құрастырыңдар.
 1. Демографиялық саясат туралы хабарды біресе газеттен оқиды, біресе
 2. Дүниежүзі елдерінің демографиялық ахуалы туралы бірде жаңалықтарда айтылады, бірде
 3. Халық санының өсу деңгейі кейде жоғары көрсеткішті көрсетеді, кейде

-
4. Оқылым мәтініндегі жай сөйлемдерді салалас құрмалас сөйлемге айналдыруға бола ма? Байқап көріңдер.

Үлгі:

Алпыс жыл ішінде үндістандық азаматтардың саны үш есеге өсті, сол себепті Үндістан қазір халық саны жөнінен әлемде екінші орын алады.

-
5. Төмендегі сұрақтарға жауап бере отырып, сұхбат құрыңдар. Сұхбаттағы негізгі ойды анықтаңдар.
 1. Әлем үшін қайсысы қауіптірек: халық санының өсуі ме, әлде халық санының азаюы ма? Ойларыңды дәлелдеңдер.

2. Демографиялық дағдарыс орын алған Еуропаның дамыған елдеріндегі ахуалды өзгерту үшін қандай жағдайлар жасау қажет деп ойлайсыңдар?
3. Таяу Шығыс пен Африка елдерінен келген босқындарды қабылдау арқылы Еуропа елдерінің демографиялық ахуалы түзеледі деп ойлайсыңдар ма?
4. Қазақстанның ұстанып отырған демографиялық саясатына қандай баға бересіңдер? Біздің елімізде демографиялық дағдарыс орын алуы мүмкін бе?

6. Кестедегі мәліметтерді негізге алып, мақсатты аудиторияның қызығушылығын ынталандыру үшін әртүрлі жанрда (сұхбат, мақала, баяндама) мәтіндер құрастырыңдар.

2006 жыл – Азия	Азиядағы халық саны 4 млрд адамға дейін жетті
2009 жыл – Африка	Аймақтағы халық саны 1 млрд адамға дейін жетті
2010 жыл – Жапония	Халық санының қысқаруы басталды
2017 жыл – Мексика	Жапонияны әлемдегі тұрғындары көп 10 елдің қатарынан ығыстырып, ондыққа кірді
2017 жыл – Дүниежүзі	Халық санының қысқаруы 28 елде байқалады

7. Демографиялық жағдайы нашар мемлекеттің (дамыған Еуропа немесе өлім-жітім көп Африка елдерінің бірі) басшысы ретінде елдегі жағдайды түзету мақсатында халыққа арнап публицистикалық стильде үндеу жазыңдар. Сөз саны – 120–150.

§6.

Әлемдегі демографиялық өзгерістер

1. Мәтінді оқыңдар, ондағы мәліметтерді сызба не диаграмма түрінде бейнелеп, түпнұсқамен салыстырыңдар.

БҰҰ экономикалық және әлеуметтік мәселелер жөніндегі департамент хатшылығының халықтарды зерттеу бөлімінің болжамы бойынша, ағымдағы сәтте (2017 ортасында) әлемдегі халық саны 7 миллиард 550 миллион адамды құраған және соңғы 12 жылда 1 миллиард адамға артқан. Әлем халқының 60%-тен астам бөлігі Азияда (4,5 миллиард), 17%-і Африкада (1,3 миллиард), 10%-і Еуропада (742 миллион), 9%-і Оңтүстік Америкада (646 миллион) және 6%-і Солтүстік Америкада (361 миллион), сондай-ақ Мұхит аралдарында (41 миллион) өмір сүруде. Әлемдегі халық саны үлесі жөнінен Қытай (1,4 миллиард) мен Үндістан (1,3 миллиард) – 19% және 18% -ті иеленетін ең ірі екі мемлекет.

15 жасқа дейінгі балалар әлем халқының 4/1-ін (26%), 60 және одан жоғары жастағылар шамамен 8/1-ін (13%) құрайды. Сәйкесінше, әлем халқының жартысынан көбі 15-тен 59 жасқа дейінгі жастағы ересектерге сәйкес келеді (61%). Егер де әлем халқын жасы бойынша жіктейтін болсақ, онда жартысы 30 жастан төмен, ал қалған жартысы 30-дан жоғары жастағыларға келеді.

Бүгінде әлем халқының саны, аз қарқынмен болса да, бұрынғыға қарағанда арта түсуде. Он жыл бұрын Жердегі халықтың орташа санына жыл сайын 1,24% қосылып отырды. Алайда бүгінде өсу қарқыны 1,1% -ке дейін қысқарды, ол жыл сайын 83 миллион адамға артып отыр дегенді аңғартады. Алдағы он үш жылда халық санының 1 миллиардқа дейін артуы ықтималдығы күтілуде, яғни 2030 жылы 9,8 миллиардқа, ал 2050 жылы 11,2 миллиардқа артуы мүмкін дегенді білдіреді.

2050 жылғы өсу қарқыны артатын аймақ ретінде Африка болжанып отыр. Оның үлесі 2 миллиард адамға дейін, дәлірек айтсақ, 1,3 миллиард артады деп күтілуде. Азия осы ретте өсу қарқыны жөнінен екінші орындағы құрлық болса, мұнда 2050 жылға қарай халық саны 750 миллион адамға артады деп болжануда. Еуропаның халық саны 2050 жылға қарай

2017 жылмен салыстырғанда 26–27 миллионға қысқарады деп болжануда.

(Еңбек ресурстарын дамыту орталығы жинақтаған мәліметтерден)

2. Төмендегі сұрақтарға жауап беріңдер.

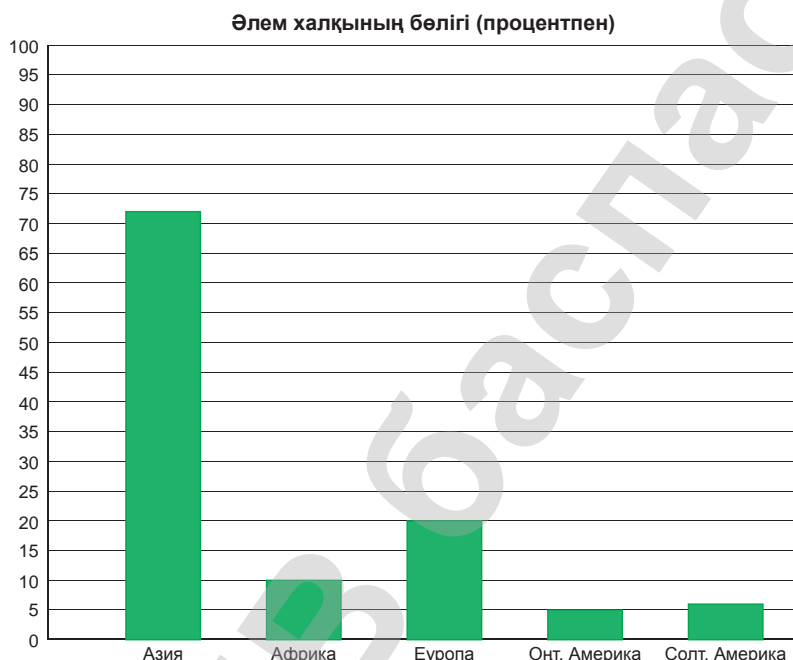
1. Еуропада халық санының қысқару себебі неде деп ойлайсыңдар?
2. 2050 жылға жасалған болжамдар қандай факторларға сүйене отырып жасалуы мүмкін?
3. Өздерің тұратын аймақтың 2050 жылғы демографиялық жағдайын қалай елестетесіңдер? Ойларыңмен бөлісіңдер.

3. Кестедегі халық санының өсу деңгейінің әр 20–30 жылда өзгеру үрдістері туралы 10 сөйлем жазыңдар. Салалас құрмалас сөйлемдерді қатыстырыңдар.

4. Диаграммада берілген мәліметті оқылым мәтініндегі мәліметтермен салыстырыңдар. Ақпараттарды өмірлік мәселелермен байланыстырыңдар.

5. Оқылым мәтінінде кездесетін салалас құрмалас сөйлемдерді тауып, түрін, жасалу жолын ажыратыңдар.

6. «Әлем халқы санының өсуі қуаныш па, өкініш пе?» тақырыбында сыныптастарыңмен 2 топқа бөлініп, пікірталастырыңдар.

1. Секунд сайын әлем халқының саны 4 адамға өсіп отырады.
2. Минут сайын Жердегі адам саны 250 адамға толығады.
3. 2100 жылы 60 жастағы адамдардың саны 3,1 миллиардқа жетеді деп күтілуде.

7. Газет-журналдардан немесе ғаламтордан әлем демографиясына қатысты 10 қызықты дерек тауып, жазыңдар.

§7.

Қазақстандағы отбасы күні

1. Төмендегі суретке назар аударып, сұрақтарға жауап беріңдер.

1. Отбасы күні мерекесін тойлап көрдіңдер ме? Отбасы күнін тойлау қаншалықты маңызды деп ойлайсыңдар?
2. «Отбасы – шағын мемлекет» деген тұжырымға көзқарастарың қандай?
3. Егер мүмкіндік болса, қандай отбасылық мерекені тойлауды енгізер едіңдер? Себебін түсіндіріңдер.

2. Мәтіннің стилін анықтап, стильдік ерекшеліктерін танытатын тілдік құралдарды көрсетіңдер.

Отбасы күні

Қазақстан Республикасы Президентінің 2013 жылғы 1 наурыздағы № 511 Жарлығымен қыркүйектің екінші жексенбісі «Отбасы күні» деп бекітілген.

Бірінші кезекте, Отбасы күнін Қазақстанда мерекелеу неке мен отбасы институтын, сонымен қатар қоғамда имандылықты және руханилықты нығайтуға негізделген.

Бүгінде демографиялық саясаттың әуелгі факторы ретінде отбасылық құндылықтарды халық санасына сіңіру – басты мемлекеттік міндеттердің бірі.

Өткізіліп отырған мемлекеттік әлеуметтік саясат қазақстандық отбасының оң имиджін насихаттау арқылы өскелең ұрпақты отансүйгіштікке, патриотизмге тәрбиелеу мәселелеріне зор назар аударады. Бұдан басқа отбасы, әке, ана мен баланы қорғауды қамтамасыз етеді немесе мемлекеттің демографиялық дамуы үшін жағдай жасауға жұмыс жүргізіледі.

Конституцияның 27-бабына сәйкес неке мен отбасы, ана мен әке және бала мемлекеттің қорғауында болады. Статистикалық мәліметтер бойынша еліміздің 5 миллионнан астам халқын балалар құрайды. Бұдан соңғы жылдары туған балалар санының тұрақты өсу үрдісі байқалады. Мысалы, 10 жыл бұрын республика бойынша 250 мыңнан астам бала дүниеге келіп, 2009 жылы 360 мыңдай, ал 2013 жылы туған нәрестелердің саны 400 мыңнан асты.

Отбасы күнін мерекелеу отбасында адамгершілік пен рухани дамуды, қоғамда ерлі-зайыптылықтың маңызды жауапкершілігін мойындауды нығайтуға көмектеседі.

Отанға деген махаббат отбасынан басталады. Туған шаңырағында алған тәрбие – бұл жалпы біздің денсаулығымыз бен келешегіміздің кепілі.

(ҚР Әділет министрлігінің ресми сайтынан)

3. Аудиожазбадан (11. mp3) қоғам қайраткері Зейнеп Ахметованың отбасы тәрбиесі туралы айтқан пікірін тыңдап, мәтіннің мақсаты арқылы негізгі ойды анықтаңдар.

4. Тыңдалым мәтінінде құрмаластың қай түрі (салалас құрмалас, сабақтас құрмалас, аралас құрмалас) жиірек кездескеніне назар аударып, ойларыңды мысалдармен дәлелдендер.

5. Жай сөйлемдерден салалас құрмалас сөйлемдер құрастырыңдар.

Жер шары халқы жылдам өсуде. Әр секунд сайын екі-үш бала дүниеге келеді. Дамушы елдерде халық саны күрт өсті.

Дамыған елдерде табиғи өсім төмен. Табиғи өсім жоғары елдерде жұмыссыздық орын алады. Дамушы елдер халық санының өсуін тежеуге бағытталған саясат ұстанып отыр. Еуропа елдерінде демографиялық дағдарыс байқалады. Осыған байланысты «ұлттың қартаюы» орын алған. Дүниежүзінде халықтың өмір сүру жасының ұзақтығы жылдан жылға өсуде. Дамыған елдерде орташа жас ұзақтығы – 74 жас.

6. Отбасы құндылықтарына нелерді жатқызасындар? Оқылым және тыңдалым мәтіндерін негізге алып, сұхбаттасындар. Ақпараттарды өмірлік мәселелермен байланыстырындар.

Бала тәрбиесі – басты байлығың,
Кешіксең, көретінің – қайғы-мұң.

(Абай)

Адам ата-анадан туғанда есті болмайды: естіп, көріп, ұстап, татып ескерсе, дүниедегі жақсы, жаманды таниды дағы, сондайдан білгені, көргені көп болған адам білімді болады. Естілердің айтқан сөздерін ескеріп жүрген кісі өзі де есті болады. Әрбір естілік жеке өзі іске жарамайды. Сол естілерден естіп, білген жақсы нәрселерді ескерсе, жаман дегеннен сақтанса, сонда іске жарайды, сонда адам десе болады.

(Абай)

Адамның адамшылығы ақыл, ғылым, жақсы ата, жақсы ана, жақсы құрбы, жақсы ұстаздан болады.

(Абай)

Баланы ұлша тәрбиелесең – ұл, құлша тәрбиелесең – құл болмақшы.

(А.Байтұрсынұлы)

Ата-ана баланы тәрбиелегенде дәл өзіндей етіп тәрбиелеуге тырыспау керек, олар баланы өзінен күшті етіп тәрбиелеуі тиіс. Өйткені олардың заманы ата-анасының өмір сүріп отырған заманына қарағанда анағұрлым күрделі, талабы жоғары болатынын ұмытпаған жөн.

(М.Жұмабаев)

Отбасында адам бойындағы асыл қасиеттер жарқырай көрініп, қалыптасады. Отанға деген ыстық сезім жақындарына, туған-туысқандарына деген сүйіспеншіліктен басталады.

(Н.Назарбаев)

Баланың мінез-құлқы ата-анасының жағымды іс-әрекетінен үлгі алу барысында қалыптасады.

(И.Павлов)

7. Оқылым және тыңдалым материалдары негізінде мақсатты аудиторияның қызығушылығын ынталандыру үшін әртүрлі жанрда (сұхбат, мақала, баяндама) мәтіндер құрастырындар.

8. Жоғарыдағы ғибратты сөздерді қатыстырып, отбасыңа арнап Отбасы күнімен құттықтау немесе сырласу хатын жазындар. Хаттың көлемі 120 сөзден кем болмауы және мәтінде салалас құрмалас сөйлемнің барлық түрі кездесуі тиіс.

VI

БӨЛІМ

БИОТЕХНОЛОГИЯ ЖӘНЕ ГЕНДІК ИНЖЕНЕРИЯ КЕЛЕШЕГІ

СИНТАКСИС

Бөлімді оқып-білу арқылы сендер:

- биотехнология тарихы туралы оқып-білесіңдер;
- қазіргі заман талабы – гендік инженериямен танысасыңдар;
- атақты биотехнологтер жайлы мәлімет аласыңдар;
- шартты және қарсылықты бағыныңқы сабақтас құрмалас сөйлемдермен танысып, талдайсыңдар.

**Бүгінде әлем Төртінші революция дәуіріне,
техникалық, экономикалық және әлеуметтік
салалардағы терең және қарқынды
өзгерістер кезеңіне қадам басып келеді.**

(Н.Назарбаев)

§1.

Биотехнология – XXI ғасыр сұранысы

1. Мәтінді мұқият оқыңдар. Мәтіннің тілдік құралдарына талдау жасай отырып, стилін анықтаңдар.

Биотехнология тарихы

Биотехнология дегеніміз – биологиялық организмдердің қатысуымен жүретін процестерді адамның мақсатына сай өзгерту арқылы өндірісте пайдалану.

«Биотехнология» деген терминді алғаш рет 1919 жылы венгр ғалымы К.Эреки енгізді.

Қазіргі биотехнологияның басты мақсаты – өсімдіктердің жаңа сорттарын, жануарлардың асыл тұқымын шығару. Оны адам өміріне қажетті заттар өндіру үшін биологиялық нысандар мен процестерге негізделген жаңа ғылымның және өндірістің сапасы деп қарауға болады.

Қазіргі биотехнологияның мынадай негізгі бағыттары бар:

- микробиологиялық өндіріс;
- жасушалық инженерия;
- гендік инженерия.

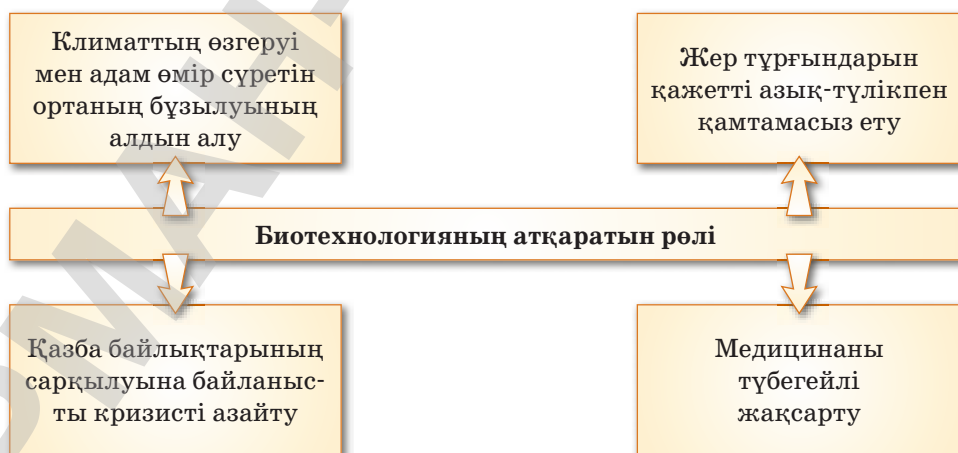
Биотехнологияның биологиялық әдістерін қоршаған ортаны ластанудан тазарту үшін қолданады. Ластанған суларды микроорганизмдердің көмегімен тазартады. Үлкен қалалардың, өндіріс орындарының шығарған зиянды қалдықтары бактериялардың көмегімен залалсыздандырылады. Металл қалдықтарымен (уран, мыс, кобальт т.б.) ластанған суларды тазарту үшін, улы заттарды өз жасушаларына жинайтын бактериялардың түрлерін пайдаланылады. Демек, биотехнология экологиялық мәселелерді шешуге қатысады.

Үндістанда, Қытайда, Филиппинде үйлерді жылытуға және тамақ дайындауда биогаз – метан мен көмірқышқыл газдың қоспасын пайдаланады. Ол үшін арнаулы контейнерлерге малдың қиын, қант өндірісінің, ауылшаруашылығы заттарының қалдықтарын жинап, оларға бактерияның арнайы себіндісін қосады. Осы қоспадан биогаз алады.

Биотехнологияның даму дәрежесі жөнінен АҚШ-тан кейінгі орынды Жапония алады. Бұл ел биоиндустрияның дәстүрлі салаларында ең жаңа биотехнологиялық әдістерді қолдану жағынан АҚШ-тан артта қалып отыр. Келесі биотехнологияның қарқынды дамуы Батыс Еуропа елдерінде байқалады. Болашақта бұл елдер осы саладағы қызметтерін үйлестіре отырып, биотехнологиялық өнімдер нарығына айтарлықтай ықпал етуі әбден мүмкін.

(wikipedia.org/wiki)

- 2.** Биология мен технологияны не байланыстыруу мүмкін? Биотехнология ғылымының дүниеге келуіне не себеп болды деп ойлауыңдар?
- 3.** Екі пікірдің бірін дәлелдеп, биотехнологияның адамзат өміріндегі атқаратын рөлі туралы ойталқы өткізіңдер.
1. Биотехнология адамзаттың жаһандық мәселелерін шеше алады.
 2. Биотехнология ғылымынсыз-ақ адамзат өзінің жаһандық мәселелерін шеше алады.
- 4.** Сызбадағы мәліметтерді оқылым мәтініндегі ақпаратпен салыстырып, «Биотехнология заман талабы ма?» деген сұраққа өз ойларыңды дәлелдеу арқылы аргументті эссе жазыңдар.

Сабақтас құрмалас сөйлем

Сабақтас құрмалас сөйлем – құрамындағы жай сөйлемдері бір-бірімен сабақтаса байланысқан құрмаластың түрі. Құрамындағы алғашқы жай сөйлемінің баяндауышы тиянақсыз тұлғада келіп, екіншісіне бағына байланысады. Мағынасына қарай 6 түрге бөлінеді:

- 1) шартты бағыныңқы сабақтас құрмалас сөйлем;
- 2) қарсылықты бағыныңқы сабақтас құрмалас сөйлем;
- 3) мезгіл бағыныңқы сабақтас құрмалас сөйлем;
- 4) себеп бағыныңқы сабақтас құрмалас сөйлем;
- 5) қимыл-сын бағыныңқы сабақтас құрмалас сөйлем;
- 6) мақсат бағыныңқы сабақтас құрмалас сөйлем.

Шартты бағыныңқы сабақтас құрмалас сөйлем

Бағыныңқы сөйлемі басыңқы сөйлемдегі ойдың болу-болмау шартын білдіретін сабақтастың түрі шартты бағыныңқы сабақтас құрмалас сөйлем деп аталады.

Бағыныңқы сөйлемінің баяндауыштары мынадай тұлғалардан жасалады:

1. Етістіктің шартты рай түрінен болады: *Осындай қалың жұрт батысқа қарай ағылып бара жатса, сол көптің бірі боп біз қандай оп-оңай араласып кетер едік.*
2. Болымсыз етістіктің -й тұлғалы көсемше түрінен болады: *Қазақ білімге бет бұрмай, ел алға жылжымас.*
3. Жатыс септік тұлғасындағы есімшеден болады: *Қара теке Әзімбай болғанда, осы текенің әкесі – сары теке қатар тұр еді.*

5. Ғаламтор, энциклопедия, газет-журналдар мен оқулықтарды пайдалана отырып, оқылым мәтінін толықтырыңдар.

6. Шартты бағыныңқы сабақтас құрмалас сөйлемдерді қолдана отырып, төмендегі сұрақтарға жауап жазыңдар.

1. Биотехнология ғылымы сенің қызығушылығыңды қай кезде тудыруы мүмкін?
2. Адамдардың биотехнология ғылымына деген сұранысы төмендеуі мүмкін бе?

7. Биотехнология ғылымына үлес қосқан ғалымдардың өмір жолын зерттеп, мақала жазыңдар.

§2.

Гендік инженерия – заман талабы

1. Суреттерге мұқият қараңдар. Не байқадыңдар?

2. Сұхбатты «Пікірлер желісі» әдісімен оқыңдар. Мәтіннің жоғарыдағы суретпен қандай байланысы бар? Академиктің пікірімен келісесіңдер ме? Өз ойларыңды ортаға салыңдар.

*Төрегелді Шарманов академик,
Қазақ тағамтану академиясының
президенті:*

– Мен гендік модификацияланған өнімді бір кісідей-ақ зерттеп келемін. Тағамды гендік өзгерту арқылы көбейтуді алдымен америкалық ғалымдар 50-жылдары ашқанын жұртшылық жақсы біледі. Содан бері әлемде трансгендік өнімдер туралы неше түрлі пікір айтылып жүр. Бірақ ешқайсысы нақты ғылыми тұжырымдалған жоқ. Сондықтан оның қаупі бар деп алдын ала байбалам салудың керегі жоқ. Тосқауыл саламыз деп те басты қатырудың қажеті шамалы. Қазір АҚШ, Жапония, Қытай, Корея сияқты елдердің бәрі гендік өзгеріске ұшыраған жаңа өнімдерді қаптатап шығарып жатыр. Бұл өнімдер жылдан жылға көбеймесе, азаймайды. Қайсыбіреулер: «Гендік модификацияланған азық-түлік ісік ауруларын туғызады, ағзаны зақымдайды, генді бұзады, иммунитетті төмендетеді», – деп жүр. Мұның бәріне сене беруге

болмайды. Адамның гені тамаққа бола бұзыла салатындай оңай нәрсе емес. Оның бірнеше қабат қорғаныс күші бар. Ағзаның генетикалық кодын бұзу үшін радиация мен химиялық жойқын күш керек. Сондықтан қауіп тамақта емес. Қайта құрылымы, пішіні өзгерген тамақтың құрамы әртүрлі дәрумендермен байытылып, нәрлілігі арта түседі. Кезінде жануарлардың асылтұқымын, өсімдіктердің ерекше сорттарын, пайдалы микроорганизмдердің штамдарын жаңартып шығаратын селекция әдісі пайда болған кезде күллі дүниежүзі дүрлігіп, оған қарсы тұрды. Бүгінде оның пайдасының көп екеніне көз жеткіздік. Сондықтан тағамды молайтуға мүмкіндік жасап отырған технологияның шыққанына қуану керек.

(*Сұхбаттасқан Қымбат Тоқтамұрат*)

3. Академиктің «гендік модификацияланған өнімдер адам өміріне қауіпсіз» деген пікіріне қалай қарайсындар?

Қарсылықты бағыныңқы сабақтас құрмалас сөйлем

Басыңқы сөйлемдегі ой бағыныңқыда айтылған ойға немесе бағыныңқыдағы ой басыңқыдағы ойға қарсы қойылатын сабақтастың түрі қарсылықты бағыныңқы сабақтас құрмалас сөйлем деп аталады.

Бағыныңқы сөйлемінің баяндауыштары мынадай тұлғалардан жасалады:

1. Шартты райлы етістікке *да, де* шылауы тіркесінен болады: *Қанша тырысса да, тобығы орнына келмеді.*
2. Болымсыз тұлғадағы етістіктің шартты райынан болады: *Мотор үні өшті демесең, екпіні басылмай тұр.*
3. Көмектес септік тұлғасындағы есімшеден болады: *Бұл атыраптың күні ыстық болғанмен, түні салқын.*
4. *-ша, -ше* тұлғалы есімшеден болады: *Мыңның түсін білгенше, бірдің атын біл.*
5. Көсемше тұлғалы күрделі етістіктен болып, көмекші етістік *тұра, тұрып* сөзі болады: *Дүкеннің жабық екенін біле тұрып, Рүстем соған беттеді.*
6. Шығыс септік тұлғасындағы болымсыз есімше түрінен болады: *Бетіме көз салмастан, жасқа ерік бергеніне таңғалдым.*

4. Аудиожазбадан (12. mp3) эколог-биолог Евгений Климовтің пікірін тыңдаңдар.

Мәтін бойынша жұмыстар:

1. Мәтіннің мақсатты аудиториясын анықтау.
2. Мәтіннің жанрын анықтау.
3. Мәтіннің көркемдегіш құралдарын анықтау.

5. Тыңдалым және оқылым мәтіндеріндегі екіжақты пікірдің біреуіне таңдау жасап, өз ойларыңды дәлелдеп, кестеге жазыңдар. Қарсылықты бағыныңқы сабақтас құрмалас сөйлемді пайдалануға тырысыңдар.

Тыңдалым мәтіндегі ой	Оқылым мәтіндегі ой	Менің пікірім

6. Оқылым мәтіндегі сөйлемдерді қарсылықты бағыныңқы сабақтас құрмалас сөйлемге түрлендіріп көріңдер. Жасалу жолын түсіндіріңдер.

Үлгі:

Кезінде селекция әдісіне күллі дүниежүзі қарсы тұрғанымен, бүгінде халық оның пайдасының көп екеніне көз жеткізді.

(Бағыныңқы сөйлемінің баяндауышы көмектес септік тұлғасындағы есімшеден болған).

7. Гендік инженерияға арналған иллюстрация дайындаңдар.

§3.

Биотехнология саласындағы жаңалықтар

- 1. Өзіңнің көшірмең (клон) болғанын қалар ма едің? Биотехнологияның шегі бар ма?
- 2. Екі мәтінді мұқият оқып, салыстыра талдаңдар.

А мәтіні	Ә мәтіні
	Тақырыбы
	Қызметі
	Идеясы
	Тілдік ерекшелігі мен құрылымы

А мәтіні

Қытай ғалымдары адам мүшелерін өсіріп шығарудың жаңа технологиясын сынақтан өткізіп, есту мүшелері кем балаларға көмектесті. Бұл зерттеу туралы «EBioMedicine» журналында жарияланған.

Пациенттер – микротия ауруымен туған бес бала: олардың құлақ қалқаны дұрыс дамымаған немесе құлақ қалқаны мүлдем жоқ. Әдетте мұндай жағдай құлақта жиі кездеседі. Ғалымдар пациенттердің сау құлағының пішінін негізге ала отырып, 3D-принтерлі төседе басып шығарып, оған пациенттің жасушаларын сеуіп тастаған. Жасушалар үш ай ішінде өсіп шыққан соң, құлақ қалқанын балаларға отырғызады.

Операциядан кейін екі жыл өткенде бес пациенттің төртеуінің отырғызылған құлақтарында шеміршек пайда бола бастады, ал үшеуінің құлақ қалқаны сау пішінге айналды, екі баланың құлағы біршама қисық болып қалады. Бірақ та мүшені қабылдамау бірде-бір балада байқалмады.

Адам мүшелерін өсіріп шығарудың бұл тәсілі айтарлықтай қымбат болғанымен, ғалымдар одан әрі дамытуды және оны қолданудың жаңа амал-тәсілдерін іздестіруді жоспарлап отыр. Олар: «Бұл жұмыс құлақ пен басқа да шеміршектен

тұратын мүшелерді ұлпалық инженерия негізінде қайта қалпына келтіруге қатысты амалдардың өте жақын арада медициналық практикаға енетінін айқын дәлелдеді», – дейді.

Ә мәтіні

Әдетте денесі қатты күйген адамның терісін қалпына келтіру ұзақ уақытқа созылады. Оның үстіне жарақатты таңатын медициналық жабдықтарды жиі ауыстыру қажет. Емдеу процесінің ұзаққа созылатындығы да сондықтан. Жасанды тері арқылы осы қиындықтардан құтылуға болады. Ғалымдар ең әуелі жануарларға тәжірибе жүргізген.

Қасым Мұқанов, ҚР БҒМ Ұлттық биотехнология орталығы бас директорының орынбасары:

– Жасанды тері жасау бойынша жүргізілген медициналық зерттеу жұмыстары оң нәтиже көрсетті. Бірнеше клетканың жасанды штамдарын (ағзаның таза дақылы) алып, клиникалық сынақтан өткізіп, әрі қарай медициналық тәжірибеде қолдануға болады. Алғашқы тәжірибені сәтті өткізген орталық мамандары енді клиникалық сынаққа дайындалып жатыр. Бұл жолы сынақ адамның өзіне жүргізілуі мүмкін. Ол үшін ерікті донордан немесе науқастың өзінен тері жасушалары алынады. Сосын оны арнайы зертханада қажетінше үлкейтіп, күйік шалған немесе басқа жарақаттың үстіне жабыстырады. Бұл ең әуелі зақымданған терінің жылдам қалпына келуіне көмектеседі. Астыңғы жараның беті қатқаннан кейін он шақты күннің ішінде жасанды тері өздігінен түсіп қалады.

Ерлан Раманқұлов, ҚР БҒМ Ұлттық биотехнология орталығының бас директоры:

– Біз дені сау ересек адамдардың тері жасушаларымен жұмыс істейміз. Сол қарапайым жасушаларды керегінше түрлендіріп, қажетімізге жарататын боламыз. Жасанды теріні науқас адамдарға нақты қашан пайдалануға болады? Ол үшін ғалымдар екі жылдай уақыт керек екенін айтады. Осындай ғылыми жұмысты тоқтатпай жүргізу үшін биылғы жылға қаражат жеткілікті. Ал енді Бүкіләлемдік денсаулық сақтау ұйымының талаптарына сәйкестендіру үшін келесі жылы қыруар қаржы керек.

- 3. Қарсылықты бағыныңқы сабақтас құрмаластарды толықтырып жазыңдар. Өздерің де тақырыпқа қатысты бірнеше сөйлем құрастырыңдар.

1. Жапония жаңа биотехнологиялық әдістерді қолдану жағынан әлемде алдыңғы қатарда болса да,

2. Гендік модификацияланған өнімдердің зияны жоқ десек те,

3. Әлемде трансгендік өнімдер туралы неше түрлі пікір айтылып жүргенімен,

4. Бұл өнімдер жылдан жылға көбеймесе,

5. Ғалымдар бұны халықты азық-түлікпен қамтасыз етудің негізгі жолы деп санағанымен,

- 4. Жинақталған материалдар негізінде көзделген мақсатқа сәйкес ауызша және жазбаша мәтіндер үшін күрделі жоспар құрыңдар.

I Кіріспе

II Негізгі бөлім

1.

2.

3.

III Қорытынды

- 5. Жасанды теріге байланысты әлемдік тәжірибелер туралы ізденіп, зерттеу жасаңдар.

- 6. Оқылым мәтіндеріндегі қозғалған мәселеге көзқарастарыңды білдіріп, сыныптастарыңмен пікір таластырыңдар.

- 7. «Биотехнология ғылымына қатысты жасалған тәжірибелер ақтала ма?» тақырыбында аргументті эссе жазыңдар. Сөз саны – 120–150.

§4.

Қазақстандағы биотехнология ғылымының дамуы

1. Суреттермен танысыңдар. Қазақстанда биотехнология ғылымы қандай деңгейде дамуда деп ойлайсыңдар? Пікірлеріңмен бөлісіңдер.

2. Мәтінді оқып, тақырыбын, қызметін, құрылымын, тілдік ерекшелігін талдаңдар.

Қазақстанда биотехнология саласы қарқынды дамып келеді. Мәселен, отандық ғалымдар биоүйлесімді желім әзірлеп шығарды. Оның қолданылу аясы – медицина мен биология. Биоүйлесімді желім қарапайым хирургиялық тігістерді алмастыруы мүмкін. Бұл жобамен Ұлттық биотехнология орталығының ғалымдары екі жылдан бері шұғылданып келеді. Мамандардың айтуынша, олар осыған ұқсас материалдардан жүз есе сапалы, төзімділігі жоғары материалға қол жеткізген.

Бүгінгі күні дүниежүзінде медициналық желім жасап шығарумен бар болғаны бірнеше ғана ғылыми топ айналысады. Қазақстандық ғалымдардың әзірлемелері импорттың орнын отандық өніммен алмастыруға және алдағы уақытта шетелдік нарыққа шығуға мүмкіндік береді.

Қазір Биотехнология орталығы басқа да бағыттар бойынша жұмыс жүргізуде. Айталық, ғалымдар ауылшаруашылығында гербицидке төтеп беретін бактериалды ген егілген мақтаның ерекше сортын жасап шығарды. Мұндай мақта сортын жетілдіру келешекте өнімділіктің артуына әкеледі.

Ұлттық биотехнология орталығы ғалымдары осы жетістіктермен шектелмек емес, өз әзірлемелерін жасауды одан әрі жалғастыра береді.

Ерлан Раманқұлов, Ұлттық биотехнология орталығының бас директоры:

– Бидайдың, картоптың жаңа сорттарын биотехнологиялық әдістердің көмегімен жасап шығарудамыз, олар топырақтың сортаңдануына, құрғақшылыққа, кейбір зиянкестерге төтеп бере алады. Біз өсімдіктер мен жануарлардың ауруларын айқындау мақсатында диагностикалар жасаймыз.

Медицина үшін диагностикалар әзірлейміз. Медицинада адам генетикасы саласында жүргізген зерттеулеріміз өте көп.

Елбасының Қазақстан халқына жыл сайынғы Жолдауында айтылған төртінші өнеркәсіптік революция, ғалымдардың пайымынша, биотехнологияның дамуынсыз мүмкін емес. Сондықтан да Орталықтың мамандары адам өмірін жақсартуға мүмкіндік беретін инновациялық шешімдерді одан әрі құрастыруға ниетті. Тағы да бір басты міндеттерінің бірі – осы саланы мол табысты бизнес көзіне айналдыру.

(Ұлттық биотехнология орталығы сайтынан)

3. Оқылым мәтіні негізінде екі дәйексөз жазып, «Қосжазба күнделігін» толтырыңдар.

Дәйексөз	Менің пікірім

4. Берілген сөйлемдерді салалас және сабақтас құрмалас сөйлемдерге айналдырып, мағыналық түрін ажыратыңдар.

Берілген сөйлемдер	Өз сөйлемдерің
Қазақстан ғылымындағы маңызды жетістіктердің бірі – 1993 жылы Ұлттық биотехнология орталығының құрылуы. Бұл орталық – фундаментальды зерттеулер жүргізетін базалық мекеме.	
Ұлттық биотехнология орталығы осы жетістіктермен шектелмек емес, ғалымдар өз әзірлемелерін одан әрі де жалғастыра бермек.	
Төртінші өнеркәсіптік революция биотехнологияның дамуынсыз мүмкін емес. Сондықтан да Орталықтың мамандары адам өмірін жақсартуға мүмкіндік беретін инновациялық шешімдерді одан әрі құрастыруға ниетті.	

Берілген сөйлемдер	Өз сөйлемдерің
Біз өсімдіктер мен жануарлардың ауруларын айқындау мақсатында диагностикалар жасаймыз. Біз медицина үшін диагностикалар өзірлейміз.	
Қазақстандық ғалымдардың өзірленімі импорттың орнын отандық өніммен алмастыруға және алдағы уақытта шетелдік нарыққа шығуға мүмкіндік береді.	
Биотехнологтің қызметін екі сөзбен айтып жеткізу мүмкін емес. Оның жұмысы медицинаны да, фармацевтиканы да, гендік инженерияны да қамтиды.	
Ұлттың салауаттылығы, елдің экономикалық және қорғаныс қабілеттілігі – маңызды мәселелер. Бұл мәселелерді шешуде биотехнология шешуші рөл атқарады.	

5. Ғаламтор мен газет-журналдарды пайдалана отырып, отандық биотехнология ғылымының қол жеткізген табыстары туралы зерттеу жүргізіңдер.

6. Жинақталған материалдар негізінде көзделген мақсатқа сәйкес ауызша және жазбаша мәтіндер үшін күрделі жоспар құрыңдар.

I Кіріспе

II Негізгі бөлім

1.

2.

3.

III Қорытынды

7. ҚР Ұлттық биотехнология орталығы туралы мәтіннің тезисін жазып келіңдер.

§5.

Атақты биотехнологтер

- 1. Биотехнология ғылымына үлес қосқан қандай ғалымдарды білесіңдер?
- 2. Мәтінді оқып, алдыңғы тақырыптағы оқылым мәтінімен салыстыра талдаңдар.

«Қазақстандағы биотехнология ғылымының дамуы» мәтіні	«Атақты биотехнологтер» мәтіні
Тақырыбы	
Қызметі	
Идеясы	
Тілдік ерекшелігі мен құрылымы	

Ізбасар Рахымбаев – биология ғылымдарының докторы, ҰҒА академигі, профессор. 1936 жылы Алматы облысында дүниеге келген. К.А.Тимирязев атындағы Мәскеу ауылшаруашылық институтын бітірген. 370-ке жуық ғылыми еңбегі, оның ішінде 7 монография, 9 оқу құралы, 21 оқулығы бар. Бидайдың 4 жаңа сортының, 2 күріш сортының авторы. Қазақстанда алғаш рет өсімдіктер биотехнологиясының негізін қалаған профессор. Ғалымдар І.Рахымбаевтың басшылығымен микрокөбейту әдісін пайдаланып, өсімдіктің 2400-ден астам түрін шығарды. Осындай жұмыстардың нәтижесінде сирек кездесетін және жойылып бара жатқан өсімдіктердің генофондысын сақтауға және көбейтуге, сәндік өсімдіктердің бірегей сорттарын тез арада көбейтуге мүмкіндік туды.

(Өсімдіктердің биологиясы және биотехнологиясы институты жинақтаған мәліметтерден)

- 3. Биотехнология және гендік инженерия ғылымында отандық ғалымдардың ашқан жаңалықтары туралы сұхбаттасыңдар. Қоғамдық-саяси, ғылыми, коммуникативтік жағдаятқа сай тиісті сөздер мен фразаларды таңдап, орта көлемді монолог дайындаңдар.
- 4. Жинақталған материалдар негізінде көзделген мақсатқа сәйкес ауызша және жазбаша мәтіндер үшін күрделі жоспар құрыңдар.

Мезгіл бағыныңқы сабақтас құрмалас сөйлем

Бағыныңқы сөйлемі басыңқы сөйлемдегі ойдың болу мезгілін білдіретін құрмаластың түрі – мезгіл бағыныңқы сабақтас құрмалас сөйлем.

Сұрақтары: *Қашан? Қашаннан бері? Қашанға шейін?*

Бағыныңқы сөйлемінің баяндауыштары мынадай тұлғалардан жасалады:

1. Жатыс септік тұлғаласындағы есімшеден болады: *Абай жолға шыққанда, оның бар ойы ауылына тезірек жету еді.*
2. Есімше тұлғалы етістік пен *кезде, күнде, шақта, уақытта* деген мезгіл мәнді сөздердің тіркесінен болады: *Жусан иісі мұрынға келген уақытта, біз міндетті түрде Аянды еске аламыз.*
3. Барыс және шығыс септік тұлғасындағы есімше мен *шейін, дейін, кейін, соң, бері, бұрын* шылауларының тіркесінен болады: *Сейіттің әке-шешесі өлгеннен кейін, Игілік жетім баланы өз қасына алдырған.*
4. *-ша, -ше* тұлғалы есімшеден болады: *Балалар беттерін ауылға бұрғанша, ойға таман түсіп келе жатқан қалың көш көрінді.*
5. Көсемшенің *-ғалы, -гелі, -қалы, -келі* тұлғасынан болады: *Біржан ауылға келгелі, Абай жанынан бір елі ажыраған емес.*
6. *-ысымен (-ісімен)* қосымшалы етістіктен болады: *Күн ұясына кірісімен, ауыл балалары Аяның жанына жиналамыз.*

5. Мезгіл бағыныңқы сабақтас құрмаластың жасалу жолдарына тақырыпқа қатысты бір мысалдан келтіріңдер. Жасалу жолын түсіндіріңдер.

Үлгі:

Биотехнология ғылымын дамыту заман талабы болып тұрған уақытта, біздің ғалымдар да аянбай еңбек етуде.

(Бағыныңқы сөйлемінің баяндауышы есімше тұлғалы етістік пен *кезде, күнде, шақта, уақытта* деген мезгіл мәнді сөздердің тіркесінен болған).

6. Қазақстандық биотехнолог ғалымдар туралы деректер жинаңдар, ондағы жай сөйлемдерді мезгіл бағыныңқы сабақтас құрмалас сөйлемге айналдырып, өңдеп көріңдер.

§6.

Әлеуметтік көзқарастар
қақтығысы

1. Мәтінді оқып, ондағы ақпараттарды «5-5-1» әдісімен түйіндендер. Мәтін мазмұнын ашатын 5 сөйлем алып, оны 5 сөзге қысқартыңдар, соңында 1 кілт сөзді атаңдар.

ГМО (гендік модификацияланған организмдер) – гендік инженерияның табысты жемісіне айналып отыр. Нақтырақ айтсақ, ГМО бір ағзаның геніне бөтен ағзаның генін енгізу арқылы пайда болады. Мысалы, шетелдерден тасымалданып шие мен қытай қиярына шошқаның гені қосылады екен. Америка 1983 жылы биологиялық қару жасау барысында ең алғашқы гендік модификацияланған өсімдіктерді өндірген. Сосын гендік модификация 1986 жылы өсімдіктерді үсіп кетуден сақтау үшін пайдаланылған. Бұл сол кездері ғылымдағы үлкен жетістіктердің бірі болатын. 1994 жылы тасымалдау кезінде бұзылмай сақталатын қызанақтар өндірілді.

ГМО-ның пайда болуының себебін ғалымдар жер шарында адам санының жыл санап жедел қарқынмен өсіп келе жатқанымен байланыстырады. Статистикаға көз жүгіртетін болсақ, 1800 жылы жер бетіндегі адам саны 1 миллиард, 1929 жылы 2 миллиард болса, соңғы 50 жылдың ішінде 7 миллиардқа дейін өскен. Ал 2050 жылға дейін 9,5–11 миллиард адамға көбейеді деген болжам бар. Жер шары осыншама адамды асырай алмауы мүмкін. Сондықтан да ғалымдар ГМО арқылы әлем тұрғындарын аштықтан аман алып қалудың жолын тапқан сыңайлы.

Шаруашылықта ГМО-ның пайдасы өте көп. Атап айтсақ, тағамның дәмділігі мен сапасы артады, тез пісіп, жетілуін жеделдетеді, құнарлылығы жоғарылайды, ұзақ уақыт сақтауға болады, құрт түсуден, зиянды ағзалардан сақтайды, ең бастысы, жаңаша өсіру технологиясы арқылы жаңа түр алуға болады. Дегенмен ГМО-ның зияны да көп деп ойлаймыз: аллергия ауруын туындатады, иммунитет әлсірейді, зат алмасу қызметі нашарлайды, қатерлі ісік ауруы пайда болуы мүмкін.

ГМО тағамдары адамды семіздікке ұрындырады. Дүниежүзілік Денсаулық сақтау ұйымының мәліметінше, әлемде 1,9 миллиард адам артық салмақтан арыла алмай келеді.

Гендік өзгеріске ұшырап, будандастыру арқылы алынған жануарлардың жаңа түрлерінен де ұрпақ өрбімейді. Мысалы, жылқы мен есектің буданынан алынған жануар өседі, жетіледі, бірақ ұрпақсыз.

Қазіргі таңда көптеген елдер гендік модификацияланған өнімдерден бас тарту туралы заңдар қабылдаған. Аустрия, Грекия, Польша, Швейцария, Венесуэла ГМО өнімдерінен мүлдем бас тартты. Алайда басқа батыс елдерінің тұрғындары ГМО-ны азық етуге мәжбүр. Өйткені экологиялық жағынан таза өнімдерді қарапайым халықтың қалтасы көтермейтін көрінеді. Қазақстанда жағдай өзгеріссіз күйінде. 2000 жылы биоқауіпсіздік туралы Картахен келісімі қабылданғаны мәлім. Бұл құжатта көптеген мемлекеттің ГМО өнімдеріне қатысты көзқарастары белгіленіп, 166 мемлекет қол қойған. Сол елдердің ішінде Қазақстан да бар. Құжатта көрсетілгендей өнімнің зияндылығы дәлелденген жағдайда кез келген гендік түрғыда өзгертілген өнім зиян деп танылады.

(Маржан Сәбет)

2. Оқылым мәтіні негізінде ГМО-ның оң және теріс жақтарын баяндайтын постер дайындап, сыныптастарыңмен 2 топқа бөлініп, қорғаңдар.

3. Эссе құрылымы мен даму желісін сақтап, ойталқыдағы екі пікірдің біреуіне таңдау жасап, өз ойларыңды дәлелдеп, аргументті эссе жазыңдар. Сөз саны – 80–100.

4. Өзің оқитын мектеп оқушылары, көршілерің немесе туған-туысқандарыңның ГМО өнімдерді қолданатын/қолданбайтындығын анықтап, статистикалық диаграмма құрыңдар.

5. Оқылым мәтінінен құрмалас сөйлемдерді тауып, қай түріне жататынын анықтаңдар.

6. Кестедегі сөйлемдерді сабақтас құрмаласқа айналдырыңдар.

Берілген сөйлемдер	Өз сөйлемдерің
Америка 1983 жылы биологиялық қару жасау барысында гендік модификацияланған өсімдіктерді өндірген. 1986 жылы гендік модификация өсімдіктерді үсіп кетуден сақтау үшін пайдаланылды.	
ГМО-ның шаруашылықтағы пайдасы өте көп. Мәселен, өнім тез піседі, тез жетіледі, ұзақ уақыт сақтауға болады, құрт түсуден, зиянды ағзалардан сақтайды.	
Жер шарында адам саны жыл санап жедел қарқынмен өсіп келеді, сол себепті ғалымдар оларды аштықтан аман алып қалудың жолдарын қарастыруда.	
Жер шары осыншама адамды асырай алмауы мүмкін, сондықтан да ГМО-ға қажеттілік пайда болды.	
2000 жылы биоқауіпсіздік туралы Картахен келісімі қабылданды. Бұл құжатқа 166 мемлекет қол қойған.	

7. Екі тапсырманың бірін орындаңдар.

1. Биотехнологиялық жолмен алынған бір өнімді «РАФТ» әдісімен таныстырыңдар.

Р – биотехнолог ғалым

А – ғалымдар мен тұтынушылар

Ф – ғылыми семинар

Т – жаңа биотехнологиялық өнімнің презентациясы

2. Биотехнология мен гендік инженерия ғылымының болашағы туралы мақала жазыңдар.

VII

БӨЛІМ

БҰҚАРАЛЫҚ АҚПАРАТ ҚҰРАЛДАРЫ

СИНТАКСИС

Бөлімді оқып-білу арқылы сендер:

- төртінші биліктің пайда болу тарихы туралы;
- әлемдік бұқаралық ақпарат құралдары жайлы;
- себеп бағыныңқы сабақтас құрмалас пен қимыл-сын бағыныңқы сабақтас құрмалас сөйлем туралы білесіңдер.

**Газет – халықтың көзі, құлағы һәм тілі.
(А.Байтұрсынұлы)**

§1.

Бұқаралық ақпарат құралдары – көпшілікке ақпаратты жеткізу құралдары

- ?** 1. Бұқаралық ақпарат құралдарының адам өмірінде атқаратын рөлі қандай? Суретке қарап, өз ойларыңмен бөлісіңдер.

- ?** 2. Мәтінді сызбадағы мәліметтермен қосып оқып, құрылымы мен рәсімделуі арқылы жанрлық ерекшелігін талдаңдар.

Бұқаралық ақпарат құралдары – баспа, дыбыс-бейне хабарлар мен материалдар, яғни бұқаралық ақпаратты мерзімді немесе үздіксіз таратудың нысаны.

Бұқаралық ақпарат құралының өнімі – мерзімді баспасөз басылымының жеке нөмірінің немесе дыбыс-бейне бағдарламасының таралымы немесе таралымының бір бөлігі, радио, теле, кинохроникалық бағдарламалардың жеке шығарылымы, ғаламтор ресурстарында орналастырылған ақпарат.

Бұқаралық ақпарат құралының өнімін тарату – мерзімді баспасөз басылымдарын сату (жазылу, жеткізу, үлестіру), радио, телебағдарламаларды эфирге шығару, кинохроникалық бағдарламаларды көрсету және ғаламтор ресурстарында ақпаратты орналастыру.

Бұқаралық ақпарат құралының редакциясы – бұқаралық ақпарат құралына материалдар жинауды, дайындауды және шығаруды жүзеге асыратын жеке тұлға не заңды тұлғаның құрылымдық бөлімшесі болып табылатын шығармашылық ұжым.

Желілік басылым – ақпараттық-коммуникациялық инфрақұрылым. Қазақстан Республикасының аумағында орналасқан, уәкілетті органда есепке қою рәсімінен өткен ғаламтор ресурсы.

Бас редактор (редактор) – бұқаралық ақпарат құралының редакциясын басқаратын және оны шығару мен таратуға, эфирге шығаруға өкілеттігі бар жеке тұлға.

Журналист – бұқаралық ақпарат құралының өкілі, еңбек қатынастары немесе өзге де шарттық қатынастар негізінде бұқаралық ақпарат құралы үшін материалдар жинау, оларды өңдеу және әзірлеу жөніндегі қызметті жүзеге асыратын жеке тұлға.

Таратушы – меншік иесімен, баспагермен шарт бойынша немесе өзге де заңды негізде бұқаралық ақпарат құралының өнімін таратуды жүзеге асыратын жеке немесе заңды тұлға.

(Республикалық құқықтық ақпарат орталығының мәліметтерінен)

3. Бұқаралық ақпарат құралдарының қоғамдағы маңызы қандай деп ойлайсыңдар? Қай бұқаралық ақпарат құралдарына көбірек жүгінесіңдер?

Себеп бағыныңқы сабақтас құрмалас сөйлем

Себеп бағыныңқы сабақтас құрмалас сөйлем – бағыныңқы сөйлем басыңқы сөйлемде айтылған ойдың себебін білдіретін сабақтастың түрі.

Сұрақтары: *Неліктен? Не себепті? Неге? Не деп?*

Бағыныңқы сөйлемінің баяндауыштары мынадай тұлғалардан жасалады:

1. Есімшенің өткен шақ формасына *-дық+тан (-дік+тен)* деген жұрнақ пен жалғаудың қосылуы арқылы жасалады: *Өзі кешкі кезекте істейтін болғандықтан, бүгін тынығып жатыр екен (Д.Исабеков).*
2. Есімшенің өткен шақ формасына *соң* шылауы тіркесуі арқылы жасалады: *Шаршап кеткен соң, екеуміз трактордың көлеңкесіне жатып дем алдық (Д.Исабеков).*
3. Көсемшенің *-й* жұрнағына біткен етістіктің болымсыз түрінен жасалады: *Араларына түсетін арашашы болмай, екеуі де әбден титықтап шаршады (М.Әуезов).*
4. Ашық райлы етістікке *деп* көмекші етістігінің тіркесуі арқылы жасалады: *Ер Төстік жалмауыздың қолында қалды деп, елі мүлде күдер үзіп қояды («Ер Төстік» ертегісі).*

4. Үш топқа бөлініп, тапсырмаларды орындаңдар.

1-топ. Оқылым мәтінінің тілдік құралдарын талдай отырып, стиль түрін ажыратыңдар.

Тілдік құралдар	Стиль түрі

2-топ. Оқылым мәтініндегі мәліметтерді негізге алып, себеп бағыныңқы сабақтас сөйлемдерге мысалдар жазыңдар.

Үлгі:

Бас редактор бұқаралық ақпарат құралының редакциясын басқаратын тұлға болғандықтан, оның материалды шығару мен таратуға, эфирге шығаруға өкілеттігі болады.

3-топ. Оқылым мәтініндегі ақпаратты пайдаланып, «БАҚ қызметі» тақырыбында постер құраңдар.

1840 жылы француз жазушысы Оноре де Бальзак баспасөзді «төртінші билік» деп атады. Билік институтында БАҚ-тың заңды билігі болмағанымен, оның саяси процес-тегі орнын жоққа шығара алмайсыз. Ал электронды ақпарат құралдары пайда болғалы, БАҚ бүгінгі қоғамды, саяси биліктік қатынастарды түбірімен түрлендіріп жіберді.

- Жауға қарсы жүздеген мың қол әскерден төрт газеттің ойсырата соққы беру мүмкіндігі зор (*Наполеон Бонапарт*).
- Газет – халықтың көзі, құлағы һәм тілі (*Ахмет Байтұрсынұлы*).
- Баспасөз – қоғамдық сананың жетекшісі (*Ги де Мопассан*).

5. Басыңқы сөйлемін ойдан жазып, себеп бағыныңқы сабақтас құрмалас сөйлемдерді аяқтаңдар.

Бағыныңқы сөйлем	Басыңқы сөйлем
Бұқаралық ақпарат құралдары азаматтарды жұмылдыруда үлкен рөл атқаратын болғандықтан,	
Адам ақпараттың басым бөлігін БАҚ арқылы алатын болған соң,	
Газет өз оқырмандарымен тікелей байланыс орната алмай,	
Халықты жұлдыздардың жеке өмірі қызықтырады деп,	

6. Екі тапсырманың бірін орындаңдар.

1. «Артық болмас білгенің» айдарында берілген әр сөйлемге өз дәлелдемелеріңді қосу арқылы оларды себеп бағыныңқы сабақтасқа айналдырыңдар.
2. «Ғибратты сөз» айдарында берілген қанатты сөздерді қатыстырып, төменгі сынып оқушыларын газет оқуға қызықтыратын үндеу жазыңдар. Себеп бағыныңқы сөйлемдердің болуын қадағалаңдар. Сөз саны – 100.

§2.

Төртінші биліктің пайда болу тарихы

1. Не себепті БАҚ-ты «төртінші билік» деп атаған? Оның қоғамда атқаратын қызметі қаншалықты маңызды?
2. «Газет пен радионың пайда болу тарихы» мәтінін (13. тр3) тыңдап, негізгі ойды анықтаңдар. Сұрақтарға жауап беріңдер.
 1. Ең алғашқы газеттер қандай материалдарға басылды және оларда қандай мәселелер жарияланды?
 2. Алғашқы құйма әріпті баспа станогін ойлап тапқан кім?
 3. Бүгінгі газеттерге ұқсас ең бірінші басылым қай жылы, қай елде шықты?
 4. Америка мен Ресейде шыққан алғашқы газеттер қалай аталды?
 5. Төмендегі ақпараттардың дұрыстығын тексеріңдер.

Гульельмо Маркони – Нобель сыйлығының иегері

Ганс Христиан Эрстед – Поповтың тәжірибесін жалғастырушы

Попов Александр Степанович – радио аппаратын ойлап тапқан ғалым

3. Ғаламтор желісінен алынған сөйлемдерге логикалық және стильдік түзетулер енгізіп, редакцияландар.

1. Қазіргі уақытта бұқаралық ақпарат құралдары көпқырлылығы билік пен жұртшылық арасындағы тиімді байланысты жүйелеуге, адамдардың нақты проблемаларын

пешуге мүмкіндік беретін әртүрлі ойлар мен көзқарастарды көрсететін өзіндік пікірталас алаңына айналды.

2. Облысымыздың ақпараттық кеңістігінде алпысқа жуық бұқаралық ақпарат құралдары белсенді түрде еңбек етуде.

3. Бұқаралық ақпарат құралдары адам өміріне терең еніп, онымен тығыз байланысқа түсті. Ол әр адамның өміріне дерліктей әсерін тигізеді.

4. БАҚ ішінде керексіз, жалған, тұтынушыны түзу жолдан бұзатын ақпарат жеткілікті. Бұл кішкентайлар мен жастарға үлкен қаупін тигізеді. Кішкентайлар мен жастар әлі толық жақсы мен жаманды ажырата алмайтынын әр адам біледі. Жастар керексіз ақпаратты қабылдап, жалған білім немесе дұрыс емес дүниетанымға ие болу қаупі бар.

Қимыл-сын бағыныңқы сабақтас құрмалас сөйлем

Қимыл-сын бағыныңқы сабақтас құрмалас сөйлем – бағыныңқы сөйлем басыңқы сөйлемдегі ойдың қалай орындалғанын білдіретін сабақтастың түрі.

Бағыныңқы сөйлемінің баяндауыштары мынадай тұлғалардан жасалады:

1. *-а, -е, -й және -ып, -іп, -п* тұлғалы көсемшеден болады: *Алыста жүрген немересін есінен шығармай, тілеуін тілеп отыратын. Бүкіл ауыл көңілденіп, думанды боп қалады.*
2. Есімше тұлғасына *-дай, -дей* жұрнағы жалғанып жасалады: *Балалары анасынан туғандай, түрлері бір келбетте.*
3. Есімше тұлғасына *күйі, күйінде, қалпы, қалпында, бетте* деген көмекші есімдердің тіркесуі арқылы жасалады: *Қоңырқай сопақша беті күреңденген күйі, бала жұмысына қайта кірісті.*
4. Болымсыз етістікке есімше жұрнағы, оған шығыс септік жалғауы жалғану арқылы жасалады: *Ол ештеңені уайымдамастан, бірден ұйқыға бас қойды.*

4. Тақырыпты негізге алып, қимыл-сын бағыныңқы сабақтас құрмалас сөйлемнің жасалу жолдарына мысалдар жазыңдар.

5. Өздеріңе ұнайтын газет, журнал, радио не телеарна тарихын зерттеп, презентация дайындаңдар. Сабақтас құрмалас сөйлемдерді пайдаланыңдар.

§3.

Бұқаралық ақпарат құралдарының түрлері

1. Күнделікті өмірде қай бұқаралық ақпарат құралын көбірек пайдаланасыздар? Неліктен? Ойларыңмен бөлісіңдер.
2. Мәтінді оқып, анықталған мәліметтерді кесте, диаграмма не сызба арқылы көрсетіңдер.

Қазақстандағы мерзімді басылымдар мен радиостанция

Газет – тұрақты атаумен кем дегенде айына бір рет үздіксіз шығатын басылым. Қазақ тіліндегі тұңғыш басылымдар – «Түркістан уәлаятының газеті» (1870–1882) мен «Дала уәлаятының газеті» (1888–1902). XX ғасырдың басында қазақ зиялылары ұлттық мүддені көздеп, бұқаралық сананы оятуға ұмтылған «Қазақ» (1913–1918), «Айқап» (1911–1915), «Серке» (1907) басылымдарын шығаруды қолға алды.

Қазіргі кезде қазақ тілінде 100-ге тарта газет шығарылады («Егемен Қазақстан», «Жас Алаш», «Қазақ әдебиеті», «Ана тілі» т.б.). Олар шартты түрде ресми, тәуелсіз, партиялық т.б.; таралым аумағына қарай орталық (республикалық), облыстық, қалалық, аудандық деп бөлінеді.

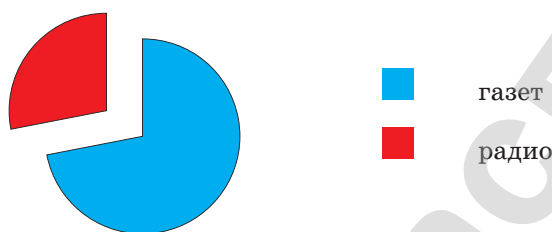
Радио – радиобайланыстың көмегімен әуе толқындары арқылы хабар тарататын бұқаралық ақпарат құралдарының бір түрі. Радионың негізгі жанрлары: ақпараттық, қоғамдық-саяси, көркем-публицистикалық жанрлар (радиоочерк, радиофельетон, радиокомпозиция) және көркем жанрлар (радиоинсценировка, радиопьеса және т.б.). Радио өз хабарларында әдеби және музыкалық шығармалардың трансляциясын да, радиоға арнайы дайындалған драмалық және опералық спектакльдерді де пайдаланады.

Қазақстанда 30-дан астам радиостанциялар бар. Оның ішінде Қазақстан тұрғындарына, ТМД елдерінде және шетелдерде тұратын қазақ тыңдармандарына хабар тарататын «Қазақ радиосының» алатын орны ерекше. Оның 60-тан астам қоғамдық-танымдық, 20-ға жуық музыкалық ойын-сауық бағдарламасы бар. Жедел ақпараттар (жаңалықтар, шолулар, репортаждар т.б.), қоғамдық-саяси, экономикалық,

ғылыми, білім беру, әдеби-драмалық, музыкалық, спорттық және басқа хабарлар таратылады.

3. Мәтінде берілген ақпарат пен диаграммадағы ақпаратты салыстыра отырып, маңызды тұстары мен үрдістерді анықтап жазыңдар. Мәтін құрылымын сақтаңдар.

4. Басыңқы сөйлемін ойдан жазып, қимыл-сын бағыныңқы сабақтас құрмалас сөйлемдерді аяқтаңдар.

Бағыныңқы сөйлем	Басыңқы сөйлем
Бальзак баспасөзді «төртінші билік» деп атап,	
Осы оқиғаны өз көзімен көргендей,	
Теледидар көріп отырған күйі,	
Жаңалықтарды аяғына дейін оқымастан,	

5. Қазіргі БАҚ түрлеріне байланысты өзіндік сыни пікірлер, көзқарастар, жаңа идеяларды қамтып, РАФТ стратегиясы бойынша рөлдік сұхбат құрыңдар.

Рөл – журналист
 Аудитория – сынып оқушылары
 Форма – сұхбат
 Тақырып – «Қазіргі БАҚ-тың дамуы»

6. Туған-туыстарың мен ата-анаңа, сыныптастарыңа сауалнама жүргізіп, олардың БАҚ-ты пайдалану статистикасын (проценттік көрсеткішін) диаграммаға түсіріңдер.

Теледидар көретіндер	Радио тыңдайтындар	Газет-журнал оқитындар	Ғаламтор қолданушылар

§4.

Әлемдік бұқаралық ақпарат құралдары

- 1. Әлемдік бұқаралық ақпарат құралдарын қаншалықты пайдаланасыздар?
- 2. «Әлемдік бұқаралық ақпарат құралдары» (14. тр3) мәтінін тыңдап, сұрақтарға жауап беріңдер. Мәтіндегі айтылған ойға өз көзқарастарыңды білдіріп, сыни тұрғыдан баға беріңдер.
1. Ақпарат тарату алаңы бойынша қай БАҚ түрі көш бастап тұр?
 2. Аталған БАҚ-тардың әлемдік деңгейде танымал болуының сыры неде? Ойларыңмен бөлісіңдер.
 3. Аты аталған арналар мен газеттерді пайдаланып көрдіңдер ме?
 4. Алдағы жиырма жылда аталмыш БАҚ-тардың ақпарат тарату деңгейі мен көлемі қандай болады деп ойлайсыңдар?
- 3. Тыңдалым мәтінін қайта тыңдап, кестедегі мәліметтермен салыстырып, толықтырулар енгізіңдер.

Джон Уолтер «Таймстің» негізін 1875 жылы қалады.
Ол кезде газет «The Times» деп аталған.
«Таймс» – АҚШ-тың күнделікті газеті.
CNN-нің негізін 1980 жылы Тед Тернер қалаған.
CNN әлемнің 28-ден астам елінде таралады.
BBC (British Broadcasting Corporation) – Ұлыбританияның радиохабар бірлестігі.

- 4. Мәтінді мұқият оқып шығып, жанрлық ерекшелігін анықтаңдар.

Роберт Эдвард (Тед) Тернер III – әлемдік медиаимперияның, яғни тәулік бойы хабар тарататын CNN жаңалықтар телеарнасының негізін қалаушы америкалық кәсіпкер.

Тед Тернер 1938 жылдың 19 қарашасында Охайо штатындағы Цинцинати қаласында дүниеге келген.

Кішкентай кезінде ата-анасы Теннесиге көшіп, Тед осы жерде ұзақ тұрды. Әкесі Эдтің «Turner Outdoor Advertising» атты шағын жарнама агенттігі болған. Әке мен баланың арасында түсініспеушіліктер жиі туындайтын. Соған қарамастан, жас кезінде әкесінен алған тәлімі бизнесте табысқа жету жолында көп көмектескен.

Тед Тернер бала кезінен тарихи тұлғалар туралы шығармаларды көп оқыды. Ол Александр Македонский, генерал Джордж Паттон және ғұндар қағаны Аттилаға еліктеді, соларды пір тұтты.

Тед Тернер 1980 жылы тәулік бойы жаңалықтар тарататын CNN (Cable News Network) арнасының негізін қалады. Көп ұзамай бұл арна Американың аясынан асып, бүкіл әлемді қамтиды. Ең кереметі, CNN тілшілері Жердің жасанды серігінің көмегімен елеулі оқиғалардың тура ортасынан тікелей репортаждар бере бастады. Өткен ғасырдың 80-жылдарының басында бұл нағыз революция еді.

Бүгінгі күні CNN – әлемнің барлық мемлекетінде, соның ішінде Қазақстанда да хабар тарататын алып медиаимперия. («Бизнестің 10 данышпаны» кітабынан)

5. Оқылым мәтінінен алынған ақпараттардан сабақтас құрмалас сөйлемдер құрастырып, жазыңдар. Мағыналық түрін ажыратыңдар.

Мәтіндегі сөйлем	Сабақтас құрмалас

6. Сыныптастарыңмен мектеп жаңалықтарына арналған газет дайындаңдар. Газеттің айдарларын өз қалауларыңмен таңдаңдар. Мәселен, «Мектеп жұлдыздары», «Спорт пен мәдениет» т.б.

7. Оқылым мәтініндегі мәліметтерді толықтырып, «Әлемдік медиаимперияның негізін қалаушы» тақырыбында кәсіби қызметке жету жолын қамтитын презентация дайындаңдар.

§5.

Қазақстан Республикасының телеарналары

1. Қай отандық телеарналарды көріп тамашалайсыңдар? «Qazaqstan» ұлттық арнасының қандай бағдарламаларын көресіндер?
2. Мәтіндегі ақпаратты кесте не сызба түрінде көрсетіндер.

Қазақстанда 30-дан аса телеарна көгілдір экраннан көрерменге өз жұмысын ұсынуда. Соның ішінде ұлттық телеарнаның алатын орны зор. «Қазақстан» Ұлттық телеарнасы – бірінші қазақстандық телеарна. 1958 жылдың 8 наурызында Алматыда «Қазақстан» қонақүйі маңында орналасқан теле-студия тұңғыш рет хабар таратты, желтоқсан айынан күнделікті 5 сағаттық хабар беріле бастады. Бұл ел тарихындағы елең еткізер айшықты жаңалық еді. Тұңғыш телеарна аз уақытта ұлттың үні, қоғамның айнасына айналды.

Еліміз тәуелсіздік алғаннан кейін Қазақ теледидарының тарихында жаңа кезең басталды. 1994 жылы 4 сәуірде Қазақстан Президентінің жарлығымен «Қазақстан теледидары мен радиосы» республикалық корпорациясы болып құрылды. 2002 жылдан «Қазақстан» Ұлттық телеарнасы деп аталды. Ұлттық арна 100% қазақ тілінде хабар тарататын еліміздегі ең алғашқы және жалғыз телеарна ретінде отандық телевизия тарихында алтын әріппен жазылды.

«Қазақстан» Ұлттық телеарнасы хабарларын 2003 жылдан бастап Қырғызстан, Өзбекстан, Ресейдің Қазақстанмен шекаралас 12 облысы мен Қытайдың Шыңжаң-Ұйғыр автономдық аудандарының тұрғындары көре бастады. Бұған қоса Қазақстанның түкпір-түкпірінде 14 филиалы жұмыс жасап жатыр.

«Қазақстан» Республикалық телерадиокорпорациясы АҚ құрамында «Қазақстан» Ұлттық арнасы, «Қазақ радиосы», «Шалқар», «Классик» радиолары бар. Балаларға арналған «Балапан», спортсүйер көрермендерге арналған «Қазспорт» телеарналарын іске қосты.

Телерадиокорпорация 60-тың асуына жаңаша түлеп, креативті түрде қадам басты. «Qazaqstan» Ұлттық телеарнасында

барлық филиалдарымен бірге ребрендинг (брендтің логотипін өзгерту) жүргізілді. Бұл – рухани жаңғырудың бастауы.

(Руслан Нұрланұлы)

3. Мүмкіндіктерің болса, «Qazaqstan» Ұлттық арнасының жұмысына қандай өзгерістер енгізер едіңдер?

Мақсат бағыныңқы сабақтас құрмалас сөйлем

Мақсат бағыныңқы сабақтас сөйлемнің бағыныңқысы басыңқыдағы іс-әрекеттің, ойдың мақсатын білдіреді.

Бағыныңқының баяндауыштары а) тұйық етістікке, кейде болжалды келер шақ есімшенің болымсыз түріне үшін шылауының тіркесуі арқылы (көру үшін, көрмес үшін.); ә) -мақ, -мек жұрнақты етістіктен кейін болып деген көмекші етістіктің (-мақ болып); б) етістіктің шартты, қалау және бұйрық райының III жағынан кейін дел көмекші етістіктігінің (айтсам деп, айтайын деп, айтсын деп) тіркесуі арқылы жасалады.

Мақсат бағыныңқы сабақтастың жай сөйлемдері үтір арқылы бөлінеді. Мысалдар: *Дәуіт ұшып кетпеу үшін, қарлығаш оның қанатын қырқып қояды. Адам мен ат жазым болып жүрмес үшін, тек айналма бәйгемен тынбаққа келісті. Ат тұяғының дүбірі естілмесін деп, бұлар ауылдың ық жағымен жүрді. Абай оңаша сөйлесейін деп, Мағаш, Әбіштерді осында шақыртқан. Абайлар Ойқұдықтағы ауылға жете қонбақ болып, аттарын шоқыта жөнелді. Білмегенін білсем деп, оқушылар ынтығар.*

4. Елімізде хабар тарататын қандай телеарналарды білесіңдер? Берілген тізімді жалғап, олардың рөлі туралы сұхбаттасыңдар. Айтылған ойға өз көзқарастарыңды білдіріп, сыни тұрғыдан баға беріңдер.

1. Qazaqstan
2. Balapan
3. Хабар
4. Qazsport
5. 24 kz
6. Astana TV
7. КТК

8. Жетінші арна
9. Kazakh TV
10. Еуразия бірінші арнасы
11. Мир
12. 31 канал
13. НТК
14. СТВ

- 5. Мақсат бағыныңқы сабақтас құрмаластың әрбір жасалу жолына тақырыпқа қатысты мысалдар келтіріңдер.

Үлгі:

Балалар бағдарламаларды, фильмдер мен мультфильмдерді қазақ тілінде көрсін деп, «Балапан» телеарнасы ашылды.

- 6. Орны алмасқан сөздерді дұрыс қою арқылы сөйлем құрап, тыныс белгісін қойыңдар. Сөйлем түрін ажыратыңдар.

1. алғаш / ақшаның / түскенін / ертіп / көру / оны / ол / үшін / келді / осында.
2. болымсыз / бола / нәрсеге / кетті / жазалауы / сайын / күн / өткен / жиілеп / балаларды / қатайып / мінезі.
3. қара / ашты / біліммен / ол / ошақтарын / боп / қазақ / сусындатпақ / білім / жерінде / халықты.
4. ма / қойды / қалар / тына / алдына / екен / деп / самауырда / Көпей / есік / сол / шаң.
5. оңбай / жерге / гүрс / ете / берді / көзі / Қайрат / жасаурап / сипалай / жамбасын / түскен.

- 7. Сыныптастарыңмен топтаса отырып, шағын телебағдарлама сценарийін құрыңдар. Бір-біріңнің жұмыстарыңа түзетулер енгізіп, редакциялаңдар.

Ұсынылатын телебағдарлама бағыттары:

1. Музыкалық бағдарлама
2. Жаңалықтар топтамасы
3. Ақпараттық бағдарлама
4. Зияткерлік бағдарлама
5. Әзіл бағдарламасы

- 8. Екі тапсырманың бірін орындаңдар.

1. «Қазақ телевизиясының тарландары» тақырыбында қазақ телевизиясының негізін қалаушы тұлғалардың өмірбаянын зерттеп, хронологиялық мәтін дайындаңдар.
2. Оқылым мәтінін үлгіге ала отырып, «Телеарна тарихы» тақырыбында қазақстандық бір телеарнаның тарихын зерттеп, мақала жазыңдар.

§6.

Дәстүрлі БАҚ пен жаңа медиаәлем

1. Сендер жаңалықты қайдан оқисыңдар? Газеттен бе, теледидардан ба, ғаламтордан ба? Қайсысының үлес салмағы басым?
2. Мәтінді оқып, жазылу стилін анықтаңдар.

Күні кешеге дейін телеарналар көрермендерді көбіне таңғы, кешкі жаңалықтарымен өзіне «баурап» келген еді. Бірақ соңғы жылдары телевизия мен газет «жаңалықтары» айналдырған бірнеше сағатта, кейде тіпті бірнеше минут ішінде «ескі де көне хабарға» айналып барады. Жаңалықтарды ақпарат агенттіктерінен, жеке сайттардан, кейде азаматтық журналистикаға баланып келе жатқан блог беттерінен де әп-сәтте оқып, тіпті бейнежазбасын қарап шығуға мүмкіндік бар. Яғни бүгінгі күннің жаңалығын кеште теледидардан қарап, оның ертесіне газет беттерінен оқитын күн келмеске кеткен жоқ па?!

Бүгінде Америка мен Еуропаның белді газет-журналдары қағаздық нұсқаларын қысқартып, онлайн режиміне өтіп жатыр. Америка газеттер қауымдастығының статистикалық ақпаратына сенсек, соңғы жылдары күнделікті басылымдардың таралымы өте жылдам түсіп барады. Мәселен, АҚШ-та тарайтын 395 күнделікті газет болса, оның ішіндегі ең ірісі әрі таралымы көп басылым – «USA Today» болып саналады. 2008 жылы 2 млн 113 мың таралымы болған газет айналдырған жарты жыл ішінде қағаздық нұсқадағы таралымының 7,5% -ке төмендегенін мойындаған. Содан болар, Батыс басылымдары онлайн режиміне көшіп, ғаламторға газеттік және сайттық нұсқаларын бірдей енгізуге атсалысып келеді. Газеттердің қағаздық нұсқасының азаюына «жасылдар» да мүдделі сияқты. Батыста табиғатты қорғау мәселесі өте өзекті болған соң, ағаш кесіп, қағаз шығару мәселесіне тек «жасылдар» ғана емес, қатардағы азаматтар да теріс қарайды.

Есесіне, жыл өткен сайын жаңалықтарды тікелей ғаламтор арқылы білетін азаматтар саны көбейіп келеді. Мәселен, 2002 жылы әлемдік жаңалықтарды ғаламтор арқылы оқып қарайтындар саны 1,1 млрд адам ғана болса, 2004 жылы

3,4 млрд адамнан асып түскен. Ал алдағы жылдары сандық медианың үлес салмағы 80% -тен асып түсуі мүмкін деген болжам бар.

(*Кәмшат Тасболат*)

- 3. Газеттер өз құндылығын жоғалтпау үшін қандай әрекеттер жасауы қажет деп ойлайсындар?
- 4. Басыңқы сөйлемін ойдан жазып, мақсат бағыныңқы сабақтас құрмалас сөйлемдерді аяқтаңдар.

Бағыныңқы сөйлем	Басыңқы сөйлем
Дәстүрлі БАҚ-ты бәсекеге қабілетті ету үшін,	
Жаңалықтар көрермендерге жылдам жетсін деп,	
Жаңа медианың артықшылығын байқау үшін,	
Соңғы жаңалықтарды оқымақ болып,	
Бәселестік орын алған заманда өз оқырмандарын көбейту үшін,	
Жаңалықтардан бейхабар қалмас үшін,	

- 5. Мақсатты аудиторияның (мысалы, жоғары сынып оқушыларының) қызығушылығын ынталандыру үшін әртүрлі жанрда (мақала, сұхбат, баяндама) «Бүгінгі медианың адамзатқа әсері» тақырыбында мәтін жазыңдар. Сөз саны – 100.
- 6. Қоғамда қызу талқыға түскен дәстүрлі БАҚ пен жаңа медиаәлемнің жетістігі мен кемшілігін ортаға салып, ойталқы өткізіндер. Кем дегенде 2 аргумент, аргументті нақтылайтын дәлелдер ұсыныңдар.
- 7. Ғаламтордан бір жаңалық мәтінін жазыңдар. Мәтінді азатжолдарға бөліп, автордың ойын (ақпарат, идея) дұрыс жүйелендер. Логикалық түзетулер енгізіп, редакциялаңдар.

VIII

БӨЛІМ

ӘЛЕМДЕГІ ҚАҚТЫҒЫСТАР ЖӘНЕ БЕЙБІТШІЛІК

СИНТАКСИС

Бөлімді оқып-білу арқылы сендер:

- әлемдегі саяси және әскери қақтығыстардың ошақтары жайлы;
- ұлтаралық қақтығыстардың себебі мен салдары жөнінде;
- діни қақтығыстардың шығу себебі мен салдары туралы;
- әлем тыныштығын сақтайтын халықаралық ұйымдар жайлы;
- еліміздің бейбітшілік пен ынтымақтастыққа қосқан үлесі жайлы;
- аралас құрмалас сөйлем туралы білесіңдер.

Тұрақты және қауіпсіз әлем – бұл азаматтарымыз бен балаларымыз үшін аса қажетті құндылық.

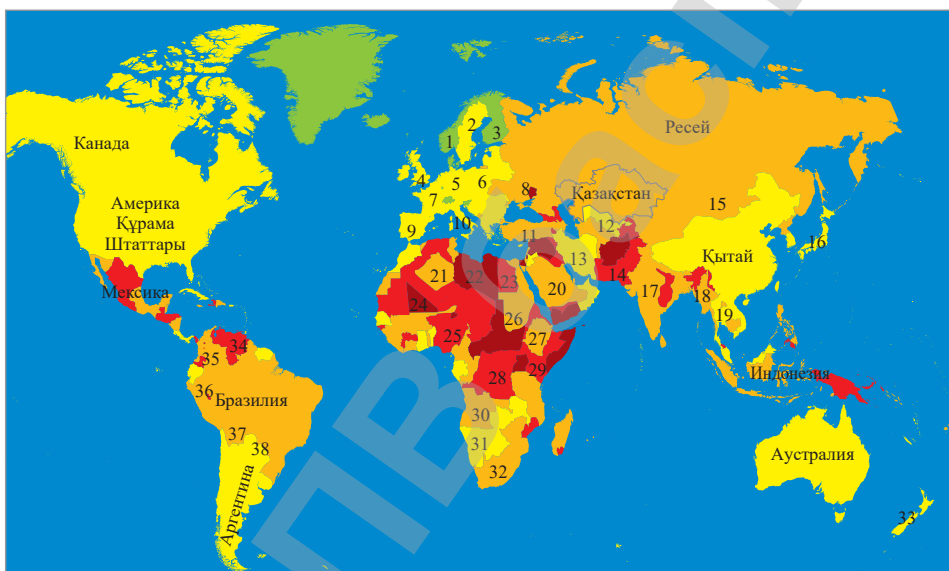
(Н.Назарбаев)

§1.

Әлемдегі саяси және әскери қақтығыстар ошағы

1. Суретке назар аударыңдар. Картадағы аймақтардың осылайша (жасыл, сары, сарғыш, қызыл, қою қызыл) белгілену себептері туралы өз болжамдарыңды айтып, сыныптастарыңмен ой бөлісіңдер.

1. Норвегия	11. Түркия	21. Алжир	30. Ангола
2. Швеция	12. Өзбекстан	22. Ливия	31. Намибия
3. Финляндия	13. Иран	23. Египет	32. Оңтүстік Африка Республикасы
4. Ұлыбритания	14. Пәкістан	24. Мали	33. Жаңа Зеландия
5. Германия	15. Моңғолия	25. Нигерия	34. Венесуэла
6. Польша	16. Жапония	26. Судан	35. Колумбия
7. Франция	17. Үндістан	27. Эфиопия	36. Перу
8. Украина	18. Мьянма	28. Конго Демократиялық Республикасы	37. Боливия
9. Испания	19. Тайланд	29. Кения	38. Парагвай
10. Италия	20. Сауд Арабиясы		

2. Мәтінді оқып, осы мәселеге өз көзқарастарыңды білдіру мақсатында талқылау сұрақтарын құрастырыңдар.

Әлемде қақтығыстар саны күн санап кемудің орнына артып келе жатқанына төрткіл дүние куә. Қазіргі таңда әлемнің бірнеше мемлекеті ішкі тыныштығы мен қауіпсіздігін сақтай алмай отыр. Көпшілігі – Азия мен Африка елдері. Олардың қатарында Мысыр, Сирия, Ирак, Пәкістан,

Ауғанстан, Иран, Ливия, Йемен, Түркиядағы күрдтер көтерілісі, Конго, Либерия, Нигерия, Судан елдері бар.

2015 жылы әлемдегі қақтығыстар ошағында жүріп жатқан әскери ұрыс қимылдарынан 167 мыңға тарта адам опат болған. Осы көрсеткіштің үштен бірін Сириядағы соғыстан көз жұмғандар құрайды. Бұл мәлімет Халықаралық стратегиялық зерттеулер институтының баяндамасында айтылған. «Тұтастай алғанда 2015 жылы соғыстан қаза тапқандар 2014 жылғымен салыстырғанда азайған», – деп айтылған аталмыш баяндамада. Қарулы қақтығыстың тағы бір ошағы саналатын Ауғанстандағы жағдай да көңіл көншітпейді: 2013 жылы 3,5 мыңға жуық адам ажал құшса, 2015 жылы бұл көрсеткіш 15 мыңға жеткен.

Соңғы үш жылда соғыстан бас сауғалаған босқындар қарасы артқан. 2013 жылы әлем бойынша 33 млн адам босып кеткен. Ал 2014 жылы бұл көрсеткіш 43 млн-ға жеткен. 2015 жылы жарты жылдың ішінде 46 млн-нан асқан.

3. Мәтінде аталған мемлекеттер неліктен қақтығыс ошақтары болып отыр? Өз ойларыңмен бөлісіңдер.

Аралас құрмалас сөйлем

Жай сөйлемдері бір-бірімен өзара салаласып та, сабақтасып та байланысады. Ерекшеліктері:

1. Аралас құрмалас сөйлемде білдіретін ой салалас пен сабақтастағы ойдан күрделірек болады.
2. Аралас құрмалас сөйлем салаласа да, сабақтаса да байланысып, кемінде үш не одан да көп бөліктерден тұрады.
3. Аралас құрмалас сөйлемдердің құрамында жалғаулықты да, жалғаулықсыз да сөйлемдер болады.
4. Аралас құрмалас сөйлемде сабақтастағы және салаластағы тыныс белгілерінің ережелері сақталады.

Мысалы: *Сонда менің бойымды тағы да бір күш керней жөнелді, көңілім жадырап, Анархай елі туралы арманым қайта айналып келді (Ш.Айтматов). Бүгін жұмысқа кім шықпай қалса, соны көнбегенге санаймын да, бүгіннен бастап есебін беріп, босатып жіберемін (Ғ. Мүсірепов).*

- 4. Әлемдік қақтығыстардың көбеюінің себептері неде? Кім кінәлі (сол елдің ішкі саясаты, сыртқы күштер, алпауыт елдер, қару-жарақ саудасымен айналысатындар т.б.)? Өз пікірлеріңді ортаға салып, ойталқы өткізіңдер.
- 5. Ойталқыдағы пікірлердің біреуіне таңдау жасап, ойларыңды дәлелдеп, аргументті эссе жазыңдар. Сөз саны – 100.
- 6. Үлгілерді негізге алып, үш жай сөйлемнен тұратын аралас құрмалас сөйлемдерге мысал келтіріңдер.

Бағыныңқы сөйлем	Басыңқы сөйлем	Басыңқы сөйлем
<i>Байтас пен Жұмабай жақындай бергенде,</i>	<i>Абай да қасына кеп қалып еді,</i>	<i>үшеуі жамырай сәлем берді. (М.Ә.)</i>
Баяндауышы тиянақсыз сөйлем аралас құрмаластың алғашқы сыңары болып тұр.		

Басыңқы сөйлем	Бағыныңқы сөйлем	Басыңқы сөйлем
<i>Ара ағайынның сөзін айттым,</i>	<i>қарындастың көз жасын айттың деп,</i>	<i>мені тағы жазғырмақ па едің?! (М.Ә.)</i>
Баяндауышы тиянақсыз сөйлем аралас құрмаластың басыңқы сыңарларының ортасында тұр.		

- 7. Кестені толтырыңдар. Қақтығыс ошақтары саналатын екі елді таңдап, қосымша ақпараттарға сүйене отырып, кестені толтырыңдар. Аралас құрмалас сөйлемдерді қатыстырыңдар.

Елдер	Қақтығыс себебі	Нәтижесі	Өз пікірің

§2.

**Ұлтаралық қақтығыстар:
себебі мен салдары**

1. Мәтінді оқымастан бұрын сұрақтарға жауап беріңдер.

1. Достарыңмен көбінесе қандай мәселе жөнінде келісе алмай қаласыздар?
2. Достарыңның арасындағы түсініспеушіліктің соңы қалай аяқталады?
3. Достар арасындағы түсініспеушілікті жойып, араздықты болдырмаудың қандай жолдары бар?

2. Мәтінді оқып, онда көтерілген мәселеге оқырманның қарым-қатынасын анықтауға арналған талқылау сұрақтарын құрастырыңдар.

Ұлтаралық қақтығыс: қалыптасқан жағдай

Қазіргі замандағы ұлтаралық қақтығыс түрлі ұлттардың, этникалық топтардың арасында тәуелсіздікке, саяси билікке ұмтылуға, жер дауына, діни негізде, этникалық кемсітушілікке, тағы басқа себептерге байланысты туады. Қазіргі замандағы ұлтаралық қақтығыстың көрінісі ретінде Израиль мен Палестина арасындағы қақтығысты айтуға болады. 1947–1948 жылдардан бастап арабтар мен еврейлердің жерге таласуы қарулы қақтығыстар формасында жалғасып келе жатыр.

Ұлтаралық қақтығыстар қатысушы топтардың өшпенділігі мен жауығуы жағдайында өрши түседі. Мұны Түркиядағы күрд мәселесі де дәлелдеп келеді. Күрдтердің өздері тұратын аймақта Күрдістан мемлекетін құру мақсаты түрік-күрд қайшылықтарына себеп болуда. Батыс Еуропа елдерінде лаңкестікті ислам дінімен байланыстырудың орын алуы мұсылман халықтарының өкілдерін қудалауға негіз болуда. Кейбір жағдайда жеке бір ұлттың шектен тыс шовинистік пиғылдары да ұлтаралық қақтығысқа әкеледі. Мысалы, бұрынғы Югославия мемлекетіндегі сербтердің, албандардың шовинистік пиғылдары этносты тазалауға немесе екінші бір этнос өкілдеріне қарсы қудалаушылық саясат жүргізуге себепкер

болды. Нәтижесінде Югославия халықтарының ұлтаралық қақтығыстары тұтас бір мемлекеттің ыдырауына алып келді. Антисемиттік, яғни еврейлерге қарсы пиғылдарға байланысты қақтығыстар да жиі қайталанды. Германияда, Италияда антисемиттік қырып-жоюлар болғаны белгілі.

Ұлтаралық қақтығыстар – ұлттық процестер мен ұлттық өмірдің құрамдас бөлшегі. Саяси тұрақтылықты, қоғамдық келісімді және ұлтаралық татулықты сақтау үшін үнемі ұлтаралық қақтығыстарға себеп болатын қайшылықтар мен мәселелерді шешіп отыру қажет.

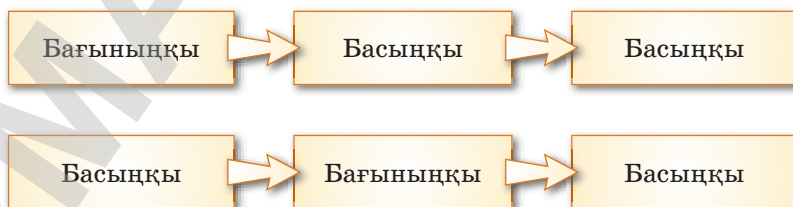
(«Қазақ энциклопедиясынан»)

3. Оқылым мәтіндегі ақпараттарды пайдаланып, әлемдегі қақтығыстардың себептері мен салдарлары туралы сұхбаттасыңдар. Оларды сызбаға түсіріңдер. Қоғамдық-саяси, коммуникативтік жағдаятқа сай тиісті сөздер мен фразаларды таңдап, орта көлемді монолог дайындаңдар.

4. Сызбалар бойынша аралас құрмалас сөйлемдер құрастырыңдар. Тыныс белгілерін қандай ережеге сүйеніп қойғандарыңды түсіндіріңдер.

5. Кестеде берілген қақтығыстарды шешу жолына өзіндік пікірлеріңді білдіріп, тұжырым жасаңдар.

Қақтығыстарды шешу жолдары	Өз пікірлерің мен тұжырымдарың
<p>Қарулану жолы. Бұл жағдайда күш қолдануда өз басымдығын көрсеткен тарап жеңіске жетеді. Негізінен, әскері жақсы дайындалған және қаруланған тарап бар кезде басқаларды жеңіп отырады.</p>	
<p>Келіссөздер жолы. Тараптар бірқатар шегініс жасауға келісе отырып, келісімге келетін жолдарды іздейді. Келіссөздер тараптардың мүдделерінің заңдылығы өзара құрметтелетін және мойындалатын жағдайда ғана орын алуы мүмкін.</p>	
<p>Бітімгерлердің араға түсуі. Қақтығысқа түсіп отырған тараптардың сенімі мен құрметіне ие адамдар мен ұйымдар оларды бітімге шақырады. Бітімгерлердің егестерді бітімге келтіруде біршама тәжірибесі болуы тиіс және қолдарында қақтығыстарды шешу тетіктері болғаны жөн.</p>	

6. Екі тапсырманың бірін орындаңдар.
1. Әлемдегі ұлтаралық қақтығыстардың салдары туралы суреттік иллюстрация жасап келіңдер.
 2. Өз ойларыңды дәлелдеп, «Ұлтаралық қақтығыстар болмас еді...» тақырыбында аргументті эссе жазыңдар. Сөз саны – 120–150.

§3.

Дінаралық қақтығыстар: шығу себебі мен салдары

1. «Дінаралық қақтығыс» ұғымы қалай пайда болуы мүмкін? Өз пікірлеріңмен бөлісіңдер. Қақтығыстарды шешу үшін қандай шаралар қабылдау қажет деп ойлайсыңдар?

2. Мәтінді оқып, тақырып қойыңдар. Танымдық оқылым стратегиясы бойынша кестеге мәтіннің тақырыбын және мазмұнын ашатын 5 сөйлем мен 5 сөз жазыңдар.

Мәтіннің тақырыбы	5 сөз
	5 сөйлем

Соңғы кезде көп жердегі қантөгісті шиеленістер мен қақтығыстардың негізінде дінаралық түсініспеушілік жатқаны анық және ол жиілеп барады. Бір елдің халқы ұлыстарға, дінге бөлініп, бір-біріне қарсы тұрып, бүлініп жатады. Бір дінді ұран етіп ұстап, екінші елге шапқыншылық жасағанға тарихта мысал көп. Тіпті бір діннің екі тармағының арасындағы қанқұйлы қақтығыс қазірге дейін жалғасып жатыр. Оған мысал – христиан дініндегі протестанттар мен католиктердің, исламдағы сүнниттер мен шииттердің қақтығысынан қаншама адам құрбан болды. Сондай-ақ бір ұлттың әртүрлі дінді ұстанған қауымдары арасындағы қақтығыстар да жетерлік.

Соңғы кезде де діни негізде біршама қақтығыстар болып, ол әлем жұртшылығының назарын аударды. Ең алдымен, тұрақтылығы жоғары дейтін Египеттегі оқиға бұл елді ғана емес, Еуропаны дүрліктірді. Египеттегі халықтың 10%-і – копт-христиандар. Олардың шіркеуінде жарылыс болып, одан біраз адам қаза тапты. Оған қарсылық ретінде елдің ірі қалаларында копт-христиан жастарының қарсылық акциялары өтті. Еуропаның біршама елі бұған байланысты мәлімдеме жасады. Олар мұны дін еркіндігіне қарсы әрекет деп сипаттады. Әрине, Египет үкіметін экстремистердің әрекеті үшін айыптау да қиын. Үкімет экстремист-арандатушыларды ауыздықтауда қатаң шараларға да барды: олардың ұйымдарына тыйым салды. Бәлкім, ел үкіметін «конфессияаралық ынтымақты орнықтыра алмады» деп кінәлауға болар.

Ал Судандағы жағдай мүлде өзгеше. Мұнда конфессияаралық қақтығыс ұлттық сипат алып отыр. Белгілі дәрежеде оған ел билігінің де қатысы бар. Онда экстремистік күштер ашық әрекет жасайды. Елдің христиандар өмір сүретін оңтүстік аймағында шарифат заңын енгізу халықтың қарсылығын тудырды. Оның ақыры елдің бөлінуіне апарып соқтыратын сыңайлы.

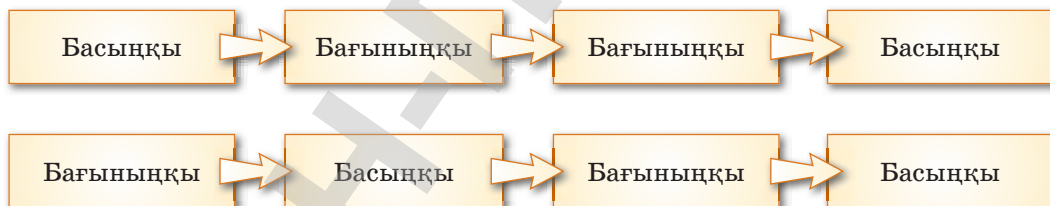
Қазіргі жағдайда көпнәсілді, көпұлысты, әртүрлі дінді ұстанатын Африка құрлығы мемлекеттерінің көбінде дінаралық қарым-қатынас шешілуі қиын мәселеге айналды. Қақтығыстар жиі ұшырасады. Күні кеше құрлықтағы ең халқы көп ел – Нигерияда дінаралық қақтығыс бүрқ ете қалып, одан 11 адам қаза тапты. Биліктегілер бұл қақтығыс былтырғыдай тереңдеп кетпесе екен деп тілейді. Ол кезде 500 адам қаза тапқан.

Жақында Рим Папасы Бенедикт XVI-ның дүниежүзі дін басшыларының кеңесін өткізу жөнінде ұсыныс жасауы біздің еліміз бас болған игі істердің жалғасындай көрінеді.

(«Егемен Қазақстан» газетінен)

3. Сызбадағы ретін сақтап, берілген сөйлемдерден аралас құрмалас сөйлем жасаңдар.

Берілген сөйлемдер	Өз сөйлемдерің
Ең алдымен, тұрақтылығы жоғары дейтін Египеттегі оқиға бұл елді ғана емес, Еуропаны дүрліктірді. Олардың шіркеуінде жарылыс болып, одан біраз адам қаза тапты.	
Египет үкіметін экстремистердің әрекеті үшін айыптау да қиын. Үкімет экстремист-арандатушыларды ауыздықтауда қатаң шараларға да барды: олардың ұйымдарына тыйым салды. Бәлкім, ел үкіметін «конфессияаралық ынтымақты орнықтыра алмады» деп кінәлауға болар.	

Берілген сөйлемдер	Өз сөйлемдерің
Ал Судандағы жағдай мүлде өзгеше. Мұнда конфессияаралық қақтығыс ұлттық сипат алып отыр. Белгілі дәрежеде оған ел билігінің де қатысы бар. Онда экстремистік күштер ашық әрекет жасайды.	
Күні кеше құрлықтағы ең халқы көп ел – Нигерияда дінаралық қақтығыс бұрқ ете қалып, одан 11 адам қаза тапты. Биліктегілер бұл қақтығыс былтырғыдай тереңдеп кетпесе екен деп тілейді. Ол кезде 500 адам қаза тапқан.	

4. Жинақталған материалдар негізінде көзделген мақсатқа сәйкес ауызша және жазбаша мәтіндер үшін күрделі жоспар құрыңдар.

I Кіріспе

II Негізгі бөлім

- 1.
- 2.
- 3.

III Қорытынды

5. Оқылым мәтіндегі ойлар тізбегін ретімен орналастырып, осы мәселе туралы ойларыңмен бөлісіңдер. Қоғамдық-саяси фразаларды таңдап, монолог дайындаңдар.

1.	Христиандар мен протестанттар қақтығысы
2.	Діни қақтығыстың белгілері
3.	Нигериядағы дінаралық қақтығыс
4.	Египеттегі қақтығыс
5.	Рим Папасының ұсынысы
6.	Судандағы жағдай

6. Қазіргі қоғамдағы жағдайларды негізге ала отырып, «Діншілдік ұлтшылдықтан да қауіпті ме?» тақырыбында аргументті эссе жазыңдар. Эссе көлемі – 150 сөз.

§4.

Әлем тыныштығын сақтайтын халықаралық ұйымдар

1. Суреттерде қай халықаралық ұйымдардың символдары берілген? Ол ұйымдардың атқаратын қызметі туралы не білесіңдер?

2. Мәтінді оқып, ондағы ақпаратты «Торлы диаграмма» әдісімен сипаттаңдар.

Біріккен Ұлттар Ұйымы – екінші дүниежүзілік соғыстан кейін антигитлерлік коалицияға мүше мемлекеттердің ұсынысымен құрылған халықаралық ұйым. Дәлірек айтсақ, 1945 жылы Сан-Францискодағы конференцияда КСРО, АҚШ, Қытай және Ұлыбритания мемлекеттерінің белсенділік танытуымен күштерін біріктіру мақсатында құрылды.

Бас кеңсесі АҚШ-тың Нью-Йорк қаласында орналасқан. Атауын АҚШ-тың сол кездегі президенті Ф.Д.Рузвельт ұсынған. Декларациясы 1945 жылы 24 қазанда қабылданды. Бұл күн БҰҰ-ның күні деп жарияланды. Қазір БҰҰ құрамына 192 мемлекет кіреді.

Жарғысына сәйкес, БҰҰ өз қызметінде келесі 4 мақсатты көздейді:

- бүкіл әлемде бейбітшілік пен қауіпсіздікті сақтау;
- ұлттар арасындағы достық қатынастарды дамыту;
- халықаралық мәселелерді шешуде халықаралық ынтымақтастықты жүзеге асыру мен адам құқығын құрметтеуді қолдау;
- осы мақсаттарға қол жеткізуде ұлттардың бірлесіп әрекет ететін орталығы болу.

БҰҰ-ның негізгі саяси органдарының бірі – Біріккен Ұлттар Ұйымының Қауіпсіздік Кеңесі. Кеңеске халықаралық бейбітшілік пен қауіпсіздікті қолдау жауапкершілігі жүктелген. Қауіпсіздік Кеңесі БҰҰ-ға мүше 15 мемлекет өкілдерінен құралған. АҚШ, Қытай, Ресей, Ұлыбритания, Франция – кеңестің тұрақты мүшелері.

3. Аудиожазбадан «Әлемдік мүдде» мәтінін (15. mp3) тыңдаңдар. Мәтіннің мақсатты аудиториясын анықтап, көркемдегіш құралдардың рөлін талдаңдар.
4. Оқылым мәтіні мазмұны бойынша аралас құрмалас сөйлемдер құрастырыңдар. Тыныс белгілерін қандай ережеге сүйеніп қойғандарыңды түсіндіріңдер.
5. Сыныптастарыңмен топқа бөлініп, «ЕЫҚҰ», «ШЫҰ», «НАТО» халықаралық ұйымдары туралы постер дайындаңдар. Постерде ұйымдар туралы қысқаша мәлімет пен негізгі миссиялары қамтылуы тиіс.

Мақал-мәтелдер:

1. Ынтымақ – бұзылмайтын қорған.
2. Саусақ бірікпей, ине ілікпейді.
3. Күш – бірлікте.
4. Келісіп пішкен тон келте болмас.

6. БҰҰ-ның Қауіпсіздік Кеңесіне Қазақстанның атынан сайланған өкілі ретінде «Бақытты болашақ әлем тыныштығынан бастау алады» тақырыбында халыққа арналған үндеу дайындаңдар. Үндеу көлемі – 100 сөз. Үндеуде жоғарыда берілген мақал-мәтелдерді ұтымды қолдануға тырысыңдар.

7. «Әлем тыныштығын сақтау үшін...» тақырыбында аргументті эссе жазыңдар. Эссе көлемі – 150 сөз.

§5.

Бейбітшілікті аңсаған әлем елдері

1. Сұрақтарға жауап беріп, ойларыңмен бөлісіндер.

Олар үшін дастарқан басында тамақтану – мереке. Олар үшін кешке отбасымен амандықта кездесу – бақыт. Неліктен? Олар кімдер? Олардың тыныштығын бұзған не немесе кім?

2. «Зерделік оқылым» стратегиясы бойынша оқылым мәтінінің оқиға картасын толтырыңдар.

Мәтін кейіпкері	Қалыптасқан жағдай	Көзқарастар
Мәселені шешудің әлемдік ұйымдар ұсынған жолдары	Сенің ұсыныстарың	

Қазіргі таңда Сирия еліндегі жағдай ушығып барады. Скрипаль оқиғасына байланысты мәселе сәл басыла бергенде, Сирияның Дамаск маңындағы Дума қаласында хлор толтырылған бомба жарылып, ондаған адам мерт болғаны туралы ақпарат сол сәтте-ақ бүкіл әлемді шарлап кетті. Құрбан болғандардың дені балалар екен. Батыс елдері мен Сирия оппозициясы бұл қайғылы жағдайды президент Башар Асад әскерінен көреді, сондай-ақ олар бұған Ресейдің де қатысы бар деп санайды. Осы жағдайға байланысты геосаяси жағдайдың ушығып бара жатқанын, ол алаңдаушылық туғызбай қоймайтынын атап өткен В.Путин: «Бәрібір түбінде парасаттылық үстемдік құрады. Халықаралық қатынастар өзінің үйлесімді арнасына түседі және әлемдік жүйе бұрынғыдан да тұрақты әрі болжауға болатындай қалыпқа келеді деп үміттенеміз», – деді. Осы «химиялық шабуыл» мәселесі сейсенбіде БҰҰ Қауіпсіздік Кеңесінде де сөз болды. Кеңес отырысында Ресей де, АҚШ та Сирияға қатысты өз алдарына жеке-жеке қарар жобасын ұсынған еді. Екі жоба да қабылданбады. Ең дұрысы осы болды. Себебі бұл «химиялық шабуыл» тыңғылықты зерттеуді, жан-жақты талдауды қажет етеді...

Осы жағдайға байланысты еліміздің БҰҰ Қауіпсіздік кеңесіндегі тұрақты өкілі Қайрат Омаров та мәлімдеме жасады. Ол Қазақстанның Сириядағы жағдайға алаңдаушылық білдіріп, халықаралық құқық пен заңды қатаң сақтауға шақыратынын мәлімдеді.

Сирия үшін қара алтын бақ емес, сор болды. Сирия мұнай өндіруші елдердің қатарында болғанымен, оны саудалап, қыруар пайда тауып жүрді деп айта алмаймыз. Бұл ел Парсы шығанағындағы тарихи ескерткіштерге аса бай мемлекеттердің бірі саналатын.

(Әлисултан Құланбай)

- 3. «Қара алтын бақ емес, сор болды» деген сөйлемнің мағынасын қалай түсінесіңдер? Ойларыңмен бөлісіңдер.
- 4. Жай сөйлемдерден аралас құрмалас сөйлемдер жасап, жасалу жолын көрсетіңдер.

Берілген сөйлемдер	Өз сөйлемдерің
Сириядағы жағдай ушығып барады. Дамаск маңында бомба жарылды. Ондаған адам мерт болды. Бұл хабар сол сәтте-ақ бүкіл әлемді шарлап кетті.	
Қазақстан Сириядағы жағдайға алаңдаушылық білдірді. Халықаралық құқық пен заңды қатаң сақтауға шақырды. Еліміздің БҰҰ Қауіпсіздік кеңесіндегі тұрақты өкілі мәлімдеме жасады.	
Сирия – тарихи ескерткіштерге аса бай мемлекет. Соғыс басталғалы 300-дей көне ескерткіш қиратылыпты. Қалған құнды жәдігерлердің сақталуына ешкім кепілдік бере алмайды.	

- 5. Төмендегі мемлекеттердің бүгінгі тақырыпқа қатыстылығын дәлелдеп, эссе жазыңдар. Эссе көлемі – 150 сөз.

Судан, Ирак, Пәкістан, Бахрейн, Бирма, Ауғанстан, Сирия, Ливия, Алжир, Колумбия, Марокко, Эфиопия.

§6.

Қазақстан – бейбітшілік пен ынтымақтастық жаршысы

- 1. БҰҰ Қауіпсіздік Кеңесінің әлемдік саясатта атқаратын рөлі туралы білесіңдер ме? Бұл Кеңеске мүше болу қаншалықты маңызды?
- 2. Мәтінді мұқият оқыңдар. Тұжырымдамалардың құрылымы мен рәсімделуі арқылы жанрлық ерекшеліктерін ажыратыңдар.

Қымбатты отандастар!

Қазақстан Тәуелсіздігінің 25 жылдығы белесінде тағы бір маңызды тарихи оқиға болды.

Еліміз Біріккен Ұлттар Ұйымы Қауіпсіздік Кеңесінің 2017–2018 жылдардағы тұрақты емес мүшелері құрамына енді.

Бұл Кеңес – Біріккен Ұлттар Ұйымының Жарғысымен «халықаралық бейбітшілік пен қауіпсіздіктің басты жауапкершілігі» жүктелген, тұрақты жұмыс жасайтын орган.

Еліміздің оған сайлануы – Қазақстанның халықаралық аренадағы беделі мен еңбегінің мойындалуы деген сөз.

Қазақстан алдағы екі жылға БҰҰ Қауіпсіздік Кеңесінің мүшелігіне сайланды.

Бұл халықаралық қатынастардағы күрделі кезең болмақ. Оны бүгінгі күн ахуалына қарап-ақ көруге болады.

Дүние созылмалы жанжалдармен қатар, қауіпсіздікке төнген қатердің бұрын-соңды болып көрмеген кең ауқымымен бетпе-бет келіп отыр.

Біз жаһандық проблемаларды шешудің жолдарын іздестіруге сүбелі үлес қосатын боламыз.

Тұрақты және қауіпсіз әлем – азаматтарымыз бен балаларымыз үшін аса қажетті құндылық.

Сондай-ақ Қазақстан су, энергетикалық және азық-түлік қауіпсіздігі мәселелерін шешуге серпін беретін болады.

БҰҰ Қауіпсіздік Кеңесіне сайлану – бүкіл Қазақстан халқының лайықты табысы.

Бұл – ұлт толысқандығының көрсеткіші.

Біздің республикамыз БҰҰ Қауіпсіздік Кеңесіндегі өкілеттігін қамтамасыз ету жөніндегі құрметті миссиясын лайықты орындайтынына сенімдімін.

Еліміз осынау зор сенімнің үдесінен шығып, Қазақстанның әлемдік аренадағы абыройы асқақтай түсеріне кәміл сенемін! Баршаңызды осы табысымызбен құттықтаймын!

(Қазақстанның БҰҰ Қауіпсіздік кеңесінің 2017–2018 жылдардағы тұрақты емес мүшелігіне сайлануына байланысты Елбасының үндеуінен үзінді)

3. Оқылым мәтінін пайдаланып, «Әлемдегі бейбітшіліктің Қазақстан үшін орны қандай?» деген сұрақ төңірегінде сұхбаттасыңдар.
4. Сендер саяси сарапшысыңдар делік. Қазақстанның БҰҰ Қауіпсіздік кеңесінің мүшесі ретінде атқаратын істері туралы мақала жазыңдар. Сөз саны – 100.
5. Төменде берілген жай сөйлемдерден аралас құрмалас сөйлем жасаңдар. Тыныс белгілерін қандай ережеге сүйеніп қойғандарыңды түсіндіріңдер.

Берілген сөйлемдер	Өз сөйлемдерің
Дүние қауіпсіздікке төнген қатердің бұрын-соңды болып көрмеген кең ауқымымен бетпе-бет келіп отыр. Біз жаһандық проблемаларды шешудің жолдарын іздестіруге сүбелі үлес қосатын боламыз. Тұрақты және қауіпсіз әлем – азаматтарымыз бен балаларымыз үшін аса қажетті құндылық.	
Бұл Кеңес – бейбітшілік пен қауіпсіздіктің басты жауапкершілігі жүктелген орган. Қазақстан алдағы екі жылға БҰҰ Қауіпсіздік Кеңесінің мүшелігіне сайланды. Еліміздің оған сайлануы – Қазақстанның халықаралық аренадағы беделі мен еңбегінің мойындалуы.	
Еліміз осынау зор сенімнің үдесінен шығады. Қазақстанның әлемдік аренадағы абыройы асқақтай түсеріне кәміл сенемін! Баршаңызды осы табысымызбен құттықтаймын!	

6. Аралас құрмалас сөйлемдерді қатыстырып, «Мен бейбітшілік жаршысымын» тақырыбында бейбіт заманның артықшылықтарын дәлелдейтін аргументті эссе жазыңдар. Эссе көлемі – 150 сөз.

§7.

Бейбітшілік және келісім сарайы

1. Елордадағы осы керемет ғимаратты білесіңдер ме? Ол жерде болғандарың бар ма? Осы ғимараттың атқаратын қызметі туралы пікірлерің мен болжамдарыңды ұсыныңдар.

2. Мәтінді оқып, онда көтерілген мәселеге оқырманның қарым-қатынасын анықтауға арналған талқылау сұрақтарын құрастырыңдар.

Бейбітшілік пен келісім сарайы – архитектуралық құрылыс кешені, сәулет өнерінің бірегей туындысы. Ол қолдан жасалған жота үстінде орналасқан. Әлемдік және дәстүрлі діндер көшбасшылары съездерінің өткізілетін орны ретінде әлемге әйгілі архитектор Норман Фостердің жобасымен тұркиялық «Сембол Иншаат» құрылыс компаниясы салған.

Пирамида іспетті етіп тұрғызылған сарай 2006 жылы 2 қыркүйекте салтанатты түрде ашылды. Оның табан қабырғасының ұзындығы – 62 м, ауданы – 25,5 мың м². Сарай ғимаратының құрылысы құбылмалы ауа райын ескере отырып салынған: оның кіре берісі жер астында орналасқан.

Болат пен тастан тұрғызылған сарай өзара рухани түсінушіліктің жаһандық орталығына айналды. Ғимарат әкстерьері пирамида түрінде болса, сарайдың орталық күмбезді залы Нью-Йорк қаласындағы БҰҰ Қауіпсіздік кеңесінің холы тәрізді етіп салынған.

Бейбітшілік пен келісім сарайында Қазақстан халықтары Ассамблеясы, ұлтаралық және дінаралық келісім орталығы, музей, 1,5 мың көрерменге арналған концерт және опера залы орналасқан. Сахна жанында 80 музыкантқа арналған 2,8 метрлік оркестрлік орын бар.

Ең үлкен зал – 2000 шаршы метр ауданды алып жатқан «Хеопс атриум» залы. Осы залда Елордамызды 2030 жылға дейін дамытуға арналған басты жоспарының макеті орналасқан.

Әлемдік және дәстүрлі діндер көшбасшыларының съезі пирамиданың ең жоғарғы қабатындағы Қазақстанның Мемлекеттік туымен түстес витраждармен безендірілген дөңгелек залда өтеді. Оны «әлемнің қолын» бейнелейтін төрт тірек ұстап тұрады.

Бір қабат төменде үлкен кітапханасы бар әлемдік діндерді зерттеу орталығы орналасқан.

Пирамиданың ортасына қарай иілген қабырғаларда аспалы бақтар орнатылған.

Пирамиданы елімізде бір шаңырақ астында тату-тәтті өмір сүріп жатқан әртүрлі ұлт өкілін бейнелейтін 130 көгершіні бар үлкен шыны күмбез қоршап тұр. Түнгі уақытта күмбез жанып, маяк секілді әртүрлі мәдениеттің, діннің, халықтың бірлігін бейнелейді.

(«Қазақстан» ұлттық энциклопедиясынан)

3. Пирамида бейнесін таңдауға не себеп болуы мүмкін? Пирамида ненің символы ретінде алынған? Өз тұжырымдарыңды ортаға салып, сұхбаттасыңдар. Қоғамдық-саяси жағдаятқа сай сөздер мен фразаларды таңдап, монолог дайындаңдар.

4. Сендер еліміздің астанасын таныстырушысыңдар (гид). Оқылым мәтіндегі негізгі ақпараттарды пайдаланып, Бейбітшілік және келісім сарайын шетелдіктерге таныстырыңдар.

- 5. Оқылым мәтіндегі жай сөйлемдерден берілген сызбалар бойынша аралас құрмалас сөйлемдер құрастырыңдар.

Сызбалар	Аралас құрмалас сөйлемдер
Бағыныңқы, бағыныңқы, басыңқы	
Басыңқы, бағыныңқы, басыңқы	
Басыңқы, бағыныңқы, бағыныңқы, басыңқы	
Бағыныңқы, басыңқы, бағыныңқы, басыңқы	

- 6. Жинақталған материалдар негізінде көзделген мақсатқа сәйкес ауызша және жазбаша мәтіндер үшін күрделі жоспар құрыңдар.

I Кіріспе

II Негізгі бөлім

1.

2.

3.

III Қорытынды

- 7. Дүниежүзіндегі қандай мемлекеттерде Бейбітшілік және келісім сарайлары бар екенін зерттеп, презентация дайындаңдар.

- 8. Сабақтан түйген ойларыңды толықтырып, еліміздің бейбітшілік бесігі екендігін дәлелдейтін аргументті эссе жазыңдар. Сөз саны – 150.

§8.

**Әлем тыныштығы –
ел тыныштығының кепілі**

1. Сұрақтарға жауап беріп, ойларыңды ортаға салыңдар.

1. Ел қауіпсіздігінің құны қаншалықты қымбат?
2. Досыңның басына қиындық туғанда, сенің әрекетің қандай болмақ? Ойларыңды ортаға салыңдар.
3. Көршінің үйінде басталған өрт сенің үйіңе жетпеу үшін қандай әрекет жасар едің?

2. Мәтінді оқыңдар. «Көрсетімдік оқылым» стратегиясы бойынша негізгі ойды анықтап, азатжолдарға тақырыпшалар қойыңдар.

Орталық Азия – табиғи ресурстарға бай аймақ, өркениеттердің шектесіп жатқан алтын шекарасы, Батыс пен Шығыс әлемінің арасындағы дәнекерлеуші рөлді атқаратын ерекше аймақ. Орталық Азия мемлекеттері – ежелден-ақ Еуразияның жүрегі.

Орталық Азияның қауіпсіздігін қамтамасыз ету қазіргі таңдағы ең басты мәселе болып отыр, өйткені Орталық Азия мемлекеттері саяси тұрақсыз Ауғанстан, Сирия, Пәкістан сынды мемлекеттермен шектесіп жатыр. Осы аймақтағы мәселелер сөзсіз Орталық Азия мемлекеттеріне тікелей әсер етеді. Тіпті 90-жылдардағы аласапыраннан кейін Тәжікстанды «Орталық Азияның Ауғанстаны» деп атаса, Өзбекстандағы әйгілі Ферғана жазығын «Орталық Азияның Базиристаны» деп атау жиі кездесіп жүр. Жат пиғылдағы ұйымдар көбіне Өзбекстан мен Тәжікстан мемлекеттерінде өмірге келген. Бұл үрдіске әсер еткен – Ауғанстанның жақын орналасуы мен халықтың өміріндегі ислам дінінің алатын орны.

Орталық Азия мемлекеттерін, негізінен, екі ірі топқа бөлуге болады. Біріншісі – мемлекет пен халықтың ішіндегі ислам діні шешім қабылдауда аса маңызды рөл ойнамайтын, діннен гөрі ата дәстүр мен салт-жоралғы басым тұратын Қазақстан, Түркіменстан және Қырғызстан болса; екіншісі – мемлекет пен халық ішінде шешім қабылдауда діннің рөлі зор Тәжікстан мен Өзбекстан елдері. Сондықтан діни экстремистік ұйымдар мен қозғалыстардың Орталық Азия

мемлекеттері ішінде Өзбекстан мен Тәжікстанда тереңнен дамуы – заңдылық. Діни экстремистік ұйымдар бұл елдердің ішіндегі саяси тұрақтылықты ыдыратып, исламдық халифат құруға КСРО құлаған сәттен бастап жең түріп кірісе бастады. 1992–1997 жылдардағы Тәжікстандағы азаматтық соғыс пен 1999 жылғы Ташкентті дүр сілкіндірген террорлық әрекеттер, 2005 жылғы Андижандағы оқиғалар – соның дәлелі.

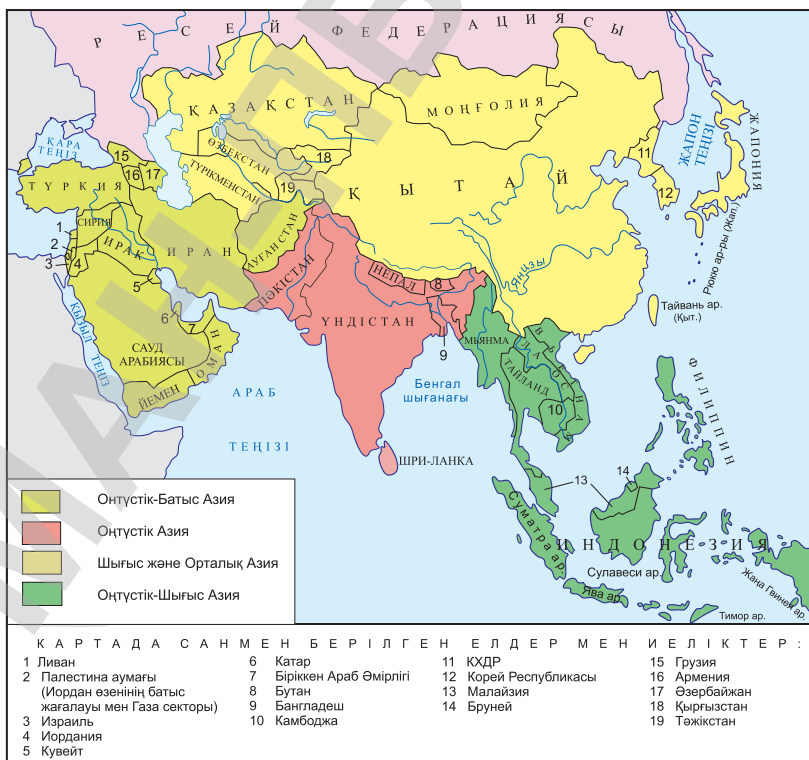
Орталық Азияның ойранын шығарып, тәуелсіз елімізді төңкеріп тастағысы келетін террорлық топтар табалдырығымызда есік қағып тұр. Сақтықпен күн кешетін халық қана келер күннен үміт күте алмақ. Қарашоқы қақпаны ашпаса, Отырар құламас еді. Дәл сол сияқты қақпаны іштен ашар жау барын да ұмытпайық. Ал ол жауды табу, сол жаудың өзіне айналмау – күрделі жұмыс. Өйткені сырттан келген жауға қарағанда, іштен шыққан жау жаман. Ал бұл – нағыз мәселе!

(Асхат Қасанғали)

3. Азиядағы тұрақсыз мемлекеттерді картадан табыңдар.

АЗИЯНЫҢ АЙМАҚТАРЫ МЕН ЕЛДЕРІ

4. Мәтінде берілген ақпараттар негізінде «Қосжазба күнделігін» толықтырыңдар.

Мәтіннен алынған тұжырымдар	Менің пікірім

5. Әлем тыныштығы, ел тыныштығы туралы құрмалас сөйлемдер құрастырып, кестеге жазыңдар.

Салалас құрмалас	Сабақтас құрмалас	Аралас құрмалас

6. Екі көзқарастың бірін таңдап, өз ойларыңды дәлелдеп, ойталқы өткізіңдер.

1. Әлем тыныш болса, елің де тыныш.
2. Ел тыныштығы әлем тыныштығына тәуелді емес.

Халқының ынтымағы жоқ, дұшпанының алдауына сенген, арбауына көнген, інісі мен ағасы дауласқан, бегі мен қарашасы жауласқан ел елдігінен айырылады.

(Құлтегін)

Бірлік түбі – береке.

(Майқы би)

Бейбіт елде сән бөлек, бүлінген елде дау бөлек.

(Төле би)

7. Ойталқыдағы екі пікірдің біріне таңдау жасап, өз ойларыңды дәлелдеп, жоғарыдағы нақыл сөздерді қатыстырып, аргументті эссе жазыңдар. Эссе көлемі – 150 сөз.

8. «Қазақстанның әлем тыныштығын сақтауға атсалысуы» тақырыбына ақпараттар жинап, презентация дайындаңдар.

IX

БӨЛІМ

ТАБИҒИ РЕСУРСТАРДЫ ТИІМДІ ПАЙДАЛАНУ

ПУНКТУАЦИЯ

Бөлімді оқып-білу арқылы сендер:

- табиғат ресурстары туралы жалпы ақпарат алып, оларды тиімді пайдалану жолдарымен танысасыңдар;
- табиғат ресурстарын тиімді пайдалану туралы мәселелерді қарастырып, өзіндік ой қорытасыңдар;
- осы мәселеге қатысты ғалымдардың пікірлерін талқылап, өзіндік тұжырымдарыңды ұсынасыңдар;
- әдеби тіл нормалары бойынша құрмалас сөйлемдердің тыныс белгілерін дұрыс қою принциптерін анықтайсыңдар.

Қазақстан өзінің табиғат байлықтарын тиімді пайдалану арқылы уақытша қиындықтарды жеңіп, қарқынды экономикалық даму сатысына көтерілуге қабілетті.

(Н.Назарбаев)

§1.

Табиғат ресурстары және олардың түрлері

1. Ресурс ұғымы қандай мағынаны білдіреді? Табиғат ресурстары дегеніміз не? Суреттерден қандай табиғат ресурстарын көріп тұрсындар?

2. Мәтінді түсініп оқып, ғылыми деректерді дәлел ретінде алып, түсіндіріңдер. Авторына немесе дереккөзіне сілтеме жасаңдар.

Табиғат ресурстары – адам пайдаланатын және адамның материалдық игіліктерін жасау үшін қолданылатын табиғат нысандары. Қоғам мен қоғамдық өндірістің әртүрлі қажеттіліктерін қамтамасыз ету үшін пайдаланылатын табиғи ортаның маңызды құрамдас бөлшегі. Сондай-ақ табиғат ресурстары кейіннен қайта өңдеуге ұшырайтын табиғатты пайдалану нысаны болып саналады.

Табиғат ресурстарының басты түрлері – су ресурстары (тұщы сулар), жер ресурстары (топырақ жамылғысы), минералдық ресурстар (қазба байлықтар), биологиялық ресурстар

(өсімдіктер мен жануарлар әлемі), отын және энергетикалық ресурстар (көмір, мұнай мен газ), табиғи процестер қуатының ресурстары (Күн жарығы, Жердің ішкі жылуы, жел қуаты және т.б.), рекреациялық (табиғи аумақ) ресурстары.

Рекреациялық ресурстар дегеніміз – адамдардың физикалық және рухани жағдайын қалпына келтіруге арналған табиғи, табиғи-техникалық, әлеуметтік-экономикалық кешендердің бірлігі. Рекреациялық ресурстар курорттық, сауықтырғыш, спорттық және экскурсиялық-туристік болып бөлінеді.

Салалас құрмалас сөйлемдерге байланысты қойылатын тыныс белгілері

1. Жалғаулықсыз және жалғаулық шылаулар арқылы байланысқан салалас құрмаластың жай сөйлемдері, негізінен, үтір арқылы ажыратылады: *Қартайдық, қайғы ойладық, ұлғайды арман (Абай).*
2. Жалғаулықсыз қарсылықты салалас құрамындағы жай сөйлемдер арасына үтір мен сызықша қойылады: *Тұрайын деп еді, – тұра алмады (С.Мұқанов).*
3. Салаласқа енген жай сөйлемдегі іс шұғыл түрде өткен болса не біріндегі іске екіншісіндегі іс қарама-қарсы қойылып айтылса, арасына сызықша қойылады. *Айтты – көндім, алды – бердім (Абай)...*
4. Түсіндірмелі салалас құрмалас сөйлемдердің арасына қос нүкте қойылады: *Дүниеде адам баласының ұлы қасиеті екеу-ақ: олар – ой ұлылығы мен сұлулық ұлылығы (Ф.Мүсірепов).*
5. Түсіндірмелі салаластың алғашқы жай сөйлемі *сонша, сондай, сол, мынау, себебі* сөздерімен аяқталса, олардан соң сызықша қойылады. *Оның қорыққандығы сондай – не айтқанын білген жоқ.*
6. *Өйткені, себебі* жалғаулықтары түсіп қалып жасалған салаластардың жай сөйлемдері арасына қос нүкте қойылады: *Жайлаудың көлдеріне сене беруге болмайды: құрғақшылық жылы олардың көбі тартылып қалады (С.Мұқанов).*
7. Салаласа байланысқан жай сөйлемдердің арасында және жалғаулығы тұрса, үтір қойылмайды: *Бұл бие ерте құлындайды және құлыны өзіне тартқан құла болады (С.Мұқанов).*
8. Алғашқы жай сөйлемі сұраулы сөйлем болып, соңғысы хабарлы сөйлем болса, арасына сұрақ белгісі емес, үтір қойылады: *Екі жас сөйлессін деді ме, ылдиға қарай шаба жөнелді (М.Иманжанов).*

- 3. Оқылым мәтініндегі мәліметтерден салалас құрмалас сөйлемдер құрастырып, тыныс белгілерінің қойылу ережесін түсіндіріңдер.

Үлгі:

Табиғат ресурстары – адамның материалдық игіліктерін жасау үшін қолданылатын нысандар, сондықтан оларды сақтау керек. (Жалғаулықсыз және жалғаулық шылаулар арқылы байланысқан салалас құрмаластың жай сөйлемдері, негізінен, үтір арқылы ажыратылады).

- 4. Табиғат ресурстары туралы ақпаратты негізге алып, «Дебат» әдісімен пікір таластырыңдар.

1. Адамзат өз игілігі үшін табиғат ресурстарын қалағанынша пайдалануы керек.
2. Болашақ ұрпақтың қамы үшін табиғат ресурстарын үнемдеп пайдаланған абзал.

- Табиғат – тал бесік.
- Жер – таусылмайтын қазына.
- Орман – жер сәулеті.
- Даланың көркі – ағаш.
- Бір тал кессең, он тал ек.
- Тау кезеңсіз болмас, өлке өзенсіз болмас.

5. Нақыл сөздердің бірін эпиграф етіп алып, ойталқыдағы екі пікірдің біріне таңдау жасап, өртүрлі жанрда мәтін құрастырыңдар. Тыныс белгілерінің қойылуын түсіндіріңдер.

6. Табиғат ресурстары және олардың түрлері туралы түйген ойларыңды «ПСМТ формуласы» әдісімен түсіндіріңдер.

1-сөйлем: «Менің ойымша,...».

2-сөйлем: «Мен оны былай түсінемін...».

3-сөйлем: «Оны мына деректермен, мысалдармен дәлелдей аламын...».

Соңғы сөйлем: «Осыған байланысты мен мынадай қорытынды шешімге келдім...».

§2.

Қазақстан жеріндегі табиғат ресурстары

- 1. Қазақстанның табиғат ресурстарына қандай қор жатады? Табиғат ресурстарының құрамдас бөліктеріне нелер кіреді?
- 2. Мәтінді түсініп оқып, онда көтерілген мәселеге қатысты оқырманның қарым-қатынасын анықтайтын сұрақтар құрастырыңдар. Топтарға бөлініп, талқылап, жауаптарыңды салыстырыңдар.

Қазақстанның табиғат жағдайы мен табиғат ресурстары

Табиғат ресурстары – шаруашылықтың дамуына қажетті табиғи қор. Пайдалы қазбалар, жер, су, ауа, жел, топырақ, өсімдік және жануарлар дүниесі табиғат ресурстарын құрайды. Республикамыздағы минералды ресурстардың ерекшелігі – олар көбіне жер бетіне және бір-біріне жақын орналасқан. Сондықтан да минералды ресурстар арзан әрі ашық әдіспен өндіріліп, кешенді түрде пайдаланылады.

Еліміз пайдалы қазбалардың аса бай қорына ие. Жер қойнауынан Менделеев кестесіндегі 109 элементтің 99-ы ашылып, оның 60-қа жуығы зерттеліп, өндіріске таратылған. Еліміз дүниежүзі бойынша вольфрам қорынан бірінші; хромит, уран, фосфор кендерінен екінші; марганец қорынан үшінші; қорғасын мен молибденнен төртінші; ал темір қоры бойынша сегізінші орында. Қазақстан мұнай мен газ қоры бойынша да көптеген елдерден алда тұр.

Қазақстанның жер ресурсы орасан зор: оның жалпы көлемі 270,1 млн гектарды құрайды. Мұндағы жер көлемінің 82% -і – ауылшаруашылығына жарамды жер. Оның жайылым мен шабындыққа жарамдысы – 190 млн га, ал жыртылған жер көлемі – 36 млн га. Бірақ еліміздің нарықтық экономикаға көшуіне байланысты жыртылған жердің көлемі біртіндеп азаюда. Қазақстан дүниежүзінде жыртылған жер көлемі жөнінен алтыншы; ал жайылым мен шабындықтан төртінші орында тұр. Республиканың әрбір тұрғынына 15 га ауылшаруашылығы жерінен келеді. Өзге елдермен салыстырсақ,

Ресейде бұл көрсеткіш – 0,87 га; Канадада – 1,7 га; АҚШ-та – 0,54 га; Жапонияда 0,03 га-ға тең.

Қазақстан су ресурсына онша бай емес және олар біркелкі таралмаған. Елімізде ішкі су ресурсы 115,3 млрд м³-ты құрайды. Оның 60,4 млрд м³ су қоры республика аумағында, ал 54,9 млрд м³ су қоры көрші елдерден келеді. Су қорының жиналуы еліміздің географиялық жағдайымен тығыз байланысты. Қазақстанда жалпы саны 85 мыңға жуық өзен, 48 мыңнан астам көл бар. Көптеген өзен сортаңдар мен құмдарға сіңіп, ізін жоғалтады. Көлдердің жалпы ауданы – 45 мың км², оның 94% -інің ауданы 1 км²-ден аспайды. Ірі көлдерге Балқаш, Зайсан, Алакөл, Теңіз, Марқакөл т.б. жатады. Елімізде 4 мыңнан астам тоған мен су қоймалары бар. Ондағы сулар егістік жерді суару үшін, электр энергиясын өндіру үшін, сондай-ақ өндірісте пайдаланылады.

Қазақстан аумағы өсімдіктерінің алуан түрлілігімен ерекшеленеді. Елімізде өсімдіктердің 5700-дей түрі кездеседі. Оның 14% -і біздің елімізде ғана өссе, 279 түрі Қазақстанның Қызыл кітабына енген.

Республика аумағы орманға өте тапшы. Орман алқабы бар болғаны – 13 млн га. Бұл барлық аумақтың 4% -ін ғана құрайды. Қазақстан орманының басым бөлігі – сексеуіл ағашы. Ол көбіне шөлді аумақтарда өседі. Қылқанжапырақты ормандар Тянь-Шань, Жетісу Алатауы, Алтай тауларында кездеседі.

Жануарлар дүниесінде сүтқоректілердің 155 түрі; құстардың 480 түрі; бауырымен жорғалаушылардың 49 түрі; балықтардың 150 түрі бар. Биологиялық ресурстардың ішіндегі негізгісі – балық ресурсы. Қымбат бағаланатын қызыл балықтың 90% -і Каспий теңізінен ауланады.

Қазақстанның табиғат ресурстарымен қамтамасыз етілуі өте жоғары және шаруашылықты өз ресурстарын пайдаланып дамытуға мүмкіндігі зор. Табиғат ресурстарына жауапкершілікпен қарау, табиғи ортаны қорғау, оның ресурстарын ұтымды пайдалану – әрбір азаматтың міндеті. Еліміз аумағындағы табиғат ресурстарының алуан түрлілігі мен оның қорының молдығы – біздің ұлттық мақтанышымыз.

Сабақтас құрмалас сөйлемдерге байланысты қойылатын тыныс белгілері

1. Сабақтаса құрмаласқан жай сөйлемдердің арасына, негізінен, үтір қойылады: *Сол жылы Есіл мол тасып, егін мен шөп көп шықты (С. Мұқанов).*
2. Шартты бағыныңқы сабақтастың баяндауышы шартты райдан жасалып, бағыныңқы сөйлемге мән бере айтылса, одан кейін сызықша қойылады: *Қой өлсе – қозы қалады.*
3. Бағыныңқы сөйлем басыңқы сөйлемнің ортасында келсе, үтір екі жағынан қойылады: *Көңілің, суын ішсең, басылады (Ы. Алтынсарин).*
Ескерту. Тұлғасы жағынан бағыныңқы сөйлемнің баяндауышына ұқсас болып келетін сөздері бар сөйлемнің бәрі құрмалас емес, үтір қойылмайды. Атап айтсақ:
 1. Болса деген сөзбен келетін күрделі бастауышты, күрделі анықтауышты сөйлемдер: *Әсет болса (күрделі бастауыш) күлкіден жарылғалы тұр. Оның болса (күрделі анықтауыш) күлуге мұршасы жоқ.*
 2. Болмаса шылауымен келген сөйлемдер: *Кітап болмаса альбом қарай тұр. Бүгін болмаса ертең сәті түсер.*
 3. Тұлғасы жағынан бағыныңқы сөйлемге ұқсас (*ай туа, ымырт үйіріле, күн шыға т.б.*) тіркестер: *Таң ата үйге жеттік. Көз байлана ауылға ат басын тіредік.*
 4. Себеп-салдар пысықтауыш: *Қатты жүргендіктен шаршап қалды.* (Себеп-салдар пысықтауыш пен себеп-салдар бағыныңқыларды шатастырмау керек. Әр сөйлемнің өз алдына бастауыш, баяндауышы болса ғана, құрмалас сөйлем болады. Мысалы: *Әсем онымен көп араласқандықтан барлық амал-тәсілін біледі. Мәшине жылдам жүргендіктен, біз тез жеттік.* Алғашқы сөйлемде бастауыш – *Әсем*, баяндауыш – *біледі*. Екінші сөйлемде бастауыштар – *мәшине, біз*; баяндауыштар – *жүргендіктен, жеттік*).

3. Мәтіндегі салалас және сабақтас құрмаластарды анықтаңдар. Тыныс белгілерінің қойылу ережесін түсіндіріңдер.

Үлгі:

Оның 14%-і біздің елімізде ғана өссе, 279 түрі Қазақстанның Қызыл кітабына енген. (Сабақтаса құрмаласқан жай сөйлемдердің арасына, негізінен, үтір қойылады).

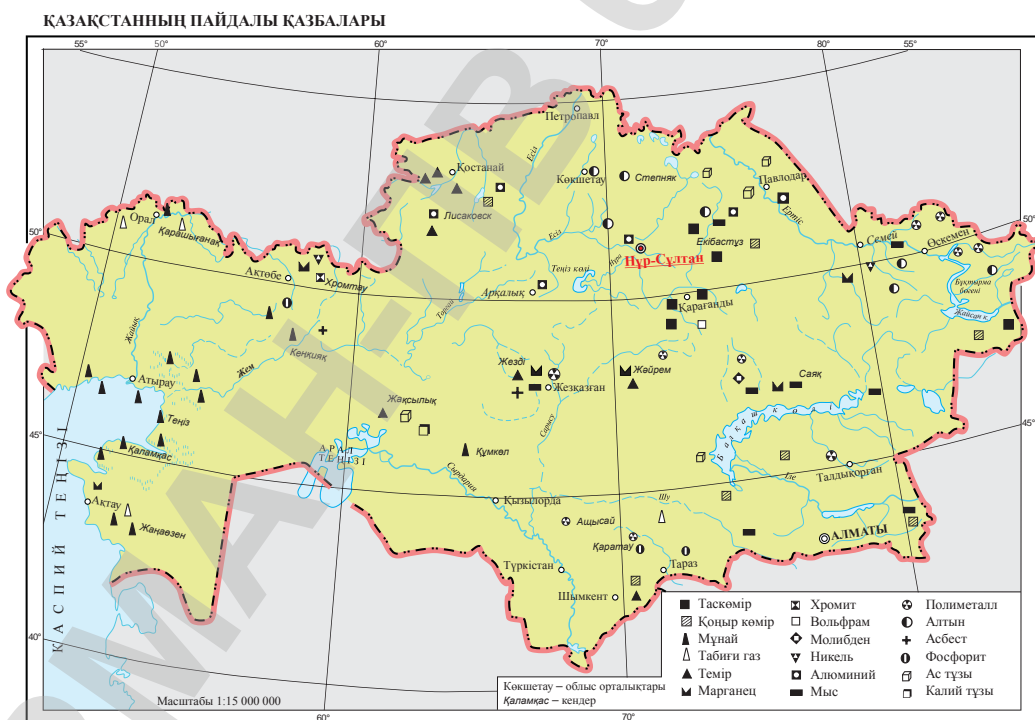
- Қоршаған ортаны қорғау туралы бірінші заң б.з.б. III ғасырда Шри-Ланкада қабылданды. Дүниежүзіндегі алғашқы қорық та осы аралда ұйымдастырылды.
- Жер шарында тұщы су қорымен қамтамасыз етілмеген елдер саны артуда. БҰҰ-ның болжамы бойынша, 2025 жылы 1 млрд адам су қорының тапшылығын көреді.
- Ағаш бір жылда мың км жол жүрген көліктен шыққан газды жұтады. Бір ағаш бір жылда 150 кг оттегі шығарады. Мұнша оттегі шағын отбасына бір жылға жетеді.

4. «Артық болмас білгенің» айдарымен берілген қызықты деректер негізінде шағын мәтін жазыңдар. Жұптасып, бір-біріңнің жұмыстарыңа логикалық түзетулер енгізіп, редакциялаңдар.

5. Картаны пайдаланып, «Қазақстан жеріндегі табиғат ресурстары» тақырыбында шағын ізденіс жұмысын дайындаңдар.

6. Оқылым мәтіндегі сандық деректерді пайдаланып, Қазақстан мен басқа шет мемлекеттердің табиғат ресурстарын салыстырып, қысқаша шолу жасаңдар.

§3.

Табиғат ресурстары – ел байлығы

1. Бүгінгі таңда табиғи қорларды қорғау неліктен дүниежүзілік маңызы бар мәселе ретінде қарастырылады?
2. Мәтінді оқып, рәсімделуі арқылы жанрлық ерекшеліктерін ажыратыңдар.

Табиғи қорлар – қоғамның материалдық және рухани мұқтажын қамтамасыз ету үшін өндірісте пайдаланылатын бөлігі. Табиғи қорларды тиімді пайдалану, адамзаттың қажеттілігін табиғи қормен қамтамасыз ету – өте күрделі мәселелердің бірі. Табиғи қорларды сарқылтпау үшін қалпына келмейтін табиғат байлықтарын тиімді пайдалануға, шикізаттың, отынның, энергияның жаңа көздерін іздеуге барлық күш жұмылдыруда. Бұл шараларды іске асырудың маңызды жолы – басқа (арзан) шикізатты пайдалану.

Табиғи қорларды қорғаудың бүгінгі таңда дүниежүзілік маңызы бар мәселеге айналуы заңды. Табиғи қорларға зиянын тигізетін факторлар – литосфера, гидросфера, атмосфераның ластануы. Бұл күрделі мәселені шешу бір ғана елдің қолынан келмейді, әлемнің көптеген елі тізе қосып, бірлесе әрекет етсе ғана жүзеге аспақ.

Қазақстандағы тектоникалық құрылымдардың ерекшелігі, геологиялық даму тарихының күрделілігі, аумағының көлемді болуы – барлығы сан алуан табиғи қорларының шоғырлануына жағдай жасайды. Республика аумағынан табиғатта кездесетін пайдалы қазбалардың көптеген түрі табылған, сондай-ақ климаттық және минералдық, отын-энергетикалық қорлар жөнінен де республикамыз дүниежүзінде алдыңғы қатардан орын алады.

Қазақстанда кездесетін табиғи қорларды мынадай топтарға бөлуге болады:

- 1) отын-энергетикалық қорлар;
- 2) минералдық қорлар.

Отын-энергетикалық қорлардан Қазақстанда таскөмір, қоңыр көмір, мұнай, табиғи газ және жанғыш тақтатастар өндіріледі.

Таскөмір өндірілетін аудандар: Екібастұз, Майкүбі, Қарағанды, Кендірлі, Таскөмірсай, Алакөл кен орындары. Осылардың ішінде ірілері – Қарағанды және Екібастұз алаптары. Мұнай мен газ қорлары Қазақстанның батысында шоғырланған: Маңғыстау түбегі мен Жемнің төменгі ағысындағы алқаптарда игеріледі. Барлық кен орнында мұнайға қосымша табиғи газ өндіріледі. Ембі мұнайының сапасы жоғары болғандықтан, мұнда жаңа кен орындары игеріле бастады.

Қазақстан минералдық қорлардың түрлері мен көлемі жөнінен теңдесі жоқ аймақ болып табылады: мұнда Менделеев кестесіндегі элементтердің барлығы дерлік кездеседі. Солтүстік облыстарда әйгілі Соколов-Сарыбай, Қашар, Лисаков, Қоржынкөл кен орындары орналасқан. Сондай-ақ темір кені Алтайда (Шығыс Қазақстан), Қарсақпайда, Қаражалда (Орталық Қазақстан) кездеседі.

Қазақстан полиметалл кендеріне де бай: негізгі қорлары Кенді Алтайда, Сарыарқада, Оңтүстік Қазақстанда шоғырланған. Сирек және бағалы металл түрлерінің кен орындары бүкіл аумақта таралып орналасқан. Қазбалардан фосфориттер мен тұздардың, құрылыс материалдарының кен орындары, негізінен, Батыс және Оңтүстік Қазақстанда (Қаратау өңірінде) кездеседі. Фосфориттің қоры және сапасы жөнінен республикамыз дүниежүзіне әйгілі болып отыр.

3. Оқылым мәтінінен құрмалас сөйлемдерді анықтап, түрлері мен тыныс белгілерінің қойылу ережесін түсіндіріңдер.

Үлгі:

Қазақстан минералдық қорлардың түрлері мен көлемі жөнінен теңдесі жоқ аймақ болып табылады: мұнда Менделеев кестесіндегі элементтердің барлығы дерлік кездеседі. (Түсіндірмелі салалас құрмалас сөйлемдердің арасына қос нүкте қойылады).

4. Құрмалас сөйлемнің түрлерін пайдаланып, өз таңдауларың бойынша әртүрлі жанрдағы мәтіндер құрастырыңдар. Жазылған мәтіндердің қандай аудиторияға арналғанын анықтап, сипаттаңдар.

- Жер бетінің 72% -ін су алып жатыр.
- Жер бетіндегі ең үлкен мұхит – Тынық мұхиты. Оның аумағы жер бетіндегі құрлықтан да үлкен, 169 млн 100 мың шақырымды құрайды. Тіпті қалған 3 мұхит осы мұхиттың көлеміне сыйып кете алады.
- Жердің атмосферасы 78% азоттан, 21% оттегіден және 1% басқа газдардан тұрады. Бұл қабаттар жерді түрлі радиоактивті қауіптерден сақтайды.
- Жердің литосфералық қабаты үнемі қозғалыста болады. Сол қозғалыс әсерінен болған түрлі қақтығыс кезінде жердің тектоникалық плиталары ажырап, жер сілкінісі орын алады.
- Жер бетіндегі ең биік шың – Эверест, ал мұхиттың ең терең нүктесі – Мариан шұңғымасы. Тарихта Мариан шұңғымасында үш-ақ адам болып көрген.

5. Оқылым мәтінінде қарастырылған деректерді топтастырып, «Қосжазба күнделігі» әдісімен тұжырымдаңдар.

Мәтіннен алынған деректер	Менің пікірім

6. «Артық болмас білгенің» айдарымен берілген қызықты деректерден 5 құрмалас сөйлем құрап, тыныс белгілерінің қандай принципке негізделіп қойылғанын түсіндіріңдер.

7. Қазақстан Республикасындағы табиғи қорларды топтастырып, презентация дайындаңдар. Алынған деректерге сілтеме жасаңдар.

§4.

Табиғат ресурстарын қорғау мәселесі

1. Қалай ойлайсыңдар, неге табиғат ресурстарын қорғау бүгінгі күннің өзекті мәселелесі болып отыр? Еліміз бен әлемдегі табиғат ресурстарын қорғауға өз тараптарыңнан қандай үлес қосар едіңдер?

2. Мәтінді түсініп оқып, онда берілген мәліметтер бойынша талқылау сұрақтарын құрастырыңдар.

Табиғат – адамзат қоғамы өмір сүретін орта. Өнім өндіру және өмірлік қажеттіліктерін қанағаттандыру процесінде адамзат табиғат ресурстарын пайдаланады. Сол себепті адамзаттың негізгі міндеті – қоршаған ортаны жақсы жағдайда сақтау арқылы қоғамның бірте-бірте көбейіп келе жатқан қажеттіліктерін әртүрлі табиғат ресурстарымен қамтамасыз ету.

Қазіргі кезде қоршаған ортаның тұрақты жағдайын қамтамасыз ету, оны антропогендік, яғни адамзат тудырған экологиялық факторлардан қорғау басты міндет болып отыр.

Табиғатты қорғау – табиғат ресурстарының сақталуы мен қалпына келтірілуін қамтамасыз ететін, адам денсаулығына тікелей және жанама әсерін ескертетін шаралар жүйесі.

Қазіргі кезеңде қоршаған ортаның жағдайына екі түрлі фактор шешуші ықпал етеді. Олардың біріншісі – ғылыми-техникалық революцияның адамзат қоғамының өндірістік қызметі аясындағы көрінісі. Екіншісі – демографиялық аспектілер, яғни жер бетіндегі тұрғындар санының көбеюі мен урбанизация (қала тұрғындары санының өсуі). Бұл факторлар біріге келіп, өндіргіш күштердің даму қарқынына тікелей ықпал жасайды, ол, өз кезегінде, табиғат ресурстарының интенсивті түрде азаюына және қоршаған ортаның ластануына әкеліп соғады.

Геожүйелердің экологиялық тұрақтылығының бұзылуы адамның өмірлік қажеттіліктері мен өндірістік технологиялардың мүмкіндіктері арасындағы динамикалық тепе-теңдіктің өзгеріске ұшырауының нәтижесінен болады. Қоғам мен табиғат арасындағы қарым-қатынастың жүйесі болу керек. Ол – қоғамдық қажеттіліктерді қанағаттандыру мақсатында табиғат ресурстарын орнымен пайдалануға бағытталған ғылыми-тәжірибелік ережелердің жиынтығы.

3. Сұрақтарға жауап беріп, диалог құрыңдар. Диалогтің мақсатты аудиториясы мен көркемдегіш құралдарының ролін талдаңдар.

1. Табиғат ресурстарына нелер жатады?
2. Қазақстанның табиғи жағдайы мен табиғат ресурстарына қандай баға бересіңдер?
3. Табиғат ресурстарын қорғаудың, сақтаудың, үнемдеудің қажеті бар ма?
4. Антропогендік, яғни адамзат тудырған экологиялық факторлардың белең алуы қандай ой тудырады?
5. Өндіріс пен адам санының өсуі табиғат ресурстарының азаюына, қоршаған ортаның ластануына әкеліп соғары анық. Осыған қарсы қандай шаралар қолдануға болады?
6. Адамзат қоғамы мен табиғат арасындағы қарым-қатынасты реттеу үшін ереже қабылданса, қандай бөлімдер қосар едіңдер?

Аралас құрмалас сөйлемдерге байланысты қойылатын тыныс белгілері

1. Көп жағдайда аралас құрмаластар үтірмен ажыратылады: *Бөкенші тобы келген соң, Бөжей лезде кісі жіберді де, жақын жердегі Байдалы мен Түсіпті шақырып алды.*
2. Араластың құрамында қарсылық мәнді жай сөйлемдер болса, үтір және сызықша арқылы ажыратылады: *Қарсылық білдірмек боп көтеріле беріп еді, – әкесінің ызғарлы қабағына көзі түсіп, батылы жетпей, сылқ етіп отыра кетті.*
3. Араластардың құрамында түсіндірмелі мәнді немесе себеп мәнді сөйлемдер болса, қос нүкте не сызықша қойылады: *Ол арқаланып кетті: елдің ұрандағанына елтіп, өлең жолдарын төгіп-төгіп жіберді. Армандап кеткені сонша – көзін жұмған күйі қолын жайып, өзін ұшып бара жатқандай сезінді.*

Ескерту. Бағыныңқы сөйлем басыңқы сөйлемнің ішінде келсе, үтір екі жағынан қойылады. Аралас құрмалас сияқты болып көрінгенімен, бұл – сабақтас сөйлем. Мысалы: *Қиссаны оқудан, тыңдаушыларым кейде бірінен соң бірін айтқыза берсе, жалығып та кетем.*

4. Тақырыпты негізге алып, 5 аралас құрмалас сөйлем құрастырыңдар. Тыныс белгілерінің қойылу себептерін түсіндіріңдер.

- Жер – ана, ел – бала.
- Қара жерге халық ие.
- Жер – ел ырысы.
- Жер – таусылмайтын қазына.
- Жері байдың елі бай.
- Ағаш жапырағымен, жер топырағымен сәнді.

5. «Гибратты сөз» айдарымен берілген мақалдардың бірін эпиграф етіп алып, жинақы мәтін жазыңдар. Жұптасып, бір-біріңнің жұмыстарыңа логикалық және стильдік түзетулер енгізіп, редакциялаңдар.

6. Қосымша дереккөздерін пайдаланып, «Табиғат ресурстарын қорғау» тақырыбындағы тұжырымдарыңды жазыңдар.

§5.

**Қазақстан Республикасының
минералдық ресурстары**

1. «Минералдық ресурстар» деген ұғымды қалай түсінесіңдер? Оған қандай ресурстар жатады?
2. Мәтінді оқып, негізгі ақпаратты анықтаңдар. Рәсімделуі арқылы жанрлық ерекшеліктерін, тілдік құралдары арқылы стилін анықтаңдар.

Қазақстан – кен байлықтарының қоры мен әр алуандығы жағынан жер шарындағы бай аймақтардың бірі.

Минералдық шикізат қорлары – Қазақстанның ұлттық экономикасының тұрақты дамуы мен қауіпсіздігінің маңызды кепілі. Қуатты минералдық шикізат базасының қазіргі жай-күйі республиканы шетелдердің кен қазбаларына тәуелділіктен толық арылтып, Қазақстанның дүниежүзілік нарыққа минералдық шикізат қорлары мен оның өңделген өнімдерін шығаруына мүмкіндік берді.

Минералдық шикізат ресурстары – еліміздің даму стратегиясын анықтайтын негізгі факторлардың бірі. Маңыздылығы жағынан олар үш топқа бөлінеді. Бірінші топқа негізгі қаржы түсімін қамтамасыз ететін мұнай, газ, көмір, уран, хромит кен орындары жатады. Екінші топты қаржы түсімін қамтамасыз ететін әрі Қазақстанның индустриялық бет-бейнесін танытатын темір, марганец, мыс, қорғасын, мырыш, алюминий және алтын кен орындары құрайды. Үшінші топқа ішкі және сыртқы нарықта жоғары сұранымға ие қалайы, күміс, фосфор, барит кен орындары кіреді.

Кен байлықтардың барланған қоры негізінде мұнай, газ және кентас өндіретін кәсіпорындар жұмыс істейді. Олар 70-тен аса минералдық шикізат түрін өндіреді және өңдейді.

Қазіргі уақытта Қазақстанның кен орындарындағы өндірістің даму дәрежесін ірі әлемдік өндірушілермен салыстыруға болады.

*(Қазақстан Республикасы Президентінің
ресми сайтынан)*

3. Берілген жай сөйлемдерден құрмалас сөйлемдер құрастырып жазып, тыныс белгілерін қандай ережеге сүйеніп қойғандарыңды түсіндіріңдер.

Берілген сөйлемдер	Құрмалас сөйлем түрлері
Минералдық шикізат ресурстары – еліміздің даму стратегиясын анықтайтын негізгі факторлардың бірі. Олар үш топқа бөлінеді. Бірінші топқа мұнай, газ, көмір, уран, хромит кен орындары; екінші топқа темір, марганец, мыс, қорғасын, мырыш, алюминий және алтын кен орындары; үшінші топқа қалайы, күміс, фосфор, барит кен орындары кіреді.	Салалас құрмалас сөйлем
Кен байлықтардың барланған қоры негізінде мұнай, газ және кентас өндіретін кәсіпорындар жұмыс істейді. Олар 70-тен аса минералдық шикізат түрін өндіреді және өңдейді.	Сабақтас құрмалас сөйлем
Минералдық шикізат қорлары – Қазақстанның ұлттық экономикасының тұрақты дамуы мен қауіпсіздігінің маңызды кепілі. Қуатты минералдық шикізат базасының қазіргі жай-күйі республиканы шетелдердің кен қазбаларына тәуелділіктен толық арылтып, Қазақстанның дүниежүзілік рынокқа минералдық шикізат қорлары мен оның өңделген өнімдерін шығаруына мүмкіндік берді.	Аралас құрмалас сөйлем

4. Екі пікірдің бірін жақтап, ойталқы өткізіндер.

1. Қазақстан минералдық ресурстарын шикізат күйінде шетелге экспорттап, бай елге айналуы керек.
2. Еліміз минералдық ресурстарын үнемдеп пайдаланып, өз өндірісін дамытқаны жөн.

5. Ойталқыдағы пікірлеріңді жинақтап, мақсатты аудиторияның қызығушылығын ынталандыру үшін өртүрлі жанрда мәтіндер (сұхбат, мақала не баяндама) құрастырыңдар.

6. Ғаламтор желісінен алынған сөйлемдердегі ақпараттарды дұрыс жүйелеп, логикалық және стильдік түзетулер енгізіп, редакциялаңдар. Құрмалас сөйлемдерге қатысты қойылған тыныс белгілерін түсіндіріңдер.

1. Биологиялық ресурстың кез келген түрін оны толық жойғаннан кейін қайтадан қалпына келтіру мүмкін еместігін ескеру қажет. Мысалы, ақбөкендердің шағын табынын сақтап, оны кәсіпшілік мөлшерге дейін толтыруға қол жеткізілді. Бірақ егер барлық ақбөкендер жойылса, онда ешқандай шаралармен оларды қалпына келтіру мүмкін емес.

2. Адамның табиғатқа әсер етуінің барлық түрлері және осы әсерлерден туындаған табиғаттағы барлық өзгерістер антропогендік қатарға жатады. Олардың салдары әртүрлі болуы мүмкін.

3. Көптеген кәсіпорындардың шоғырлануы, көптеген энергетикалық қондырғылар мен көптеген мың автомобильдердің көп шоғырлануы нәтижесінде қалалардың ауасы оттегінің аз шоғырлануымен және көмірқышқыл газының жоғары болуымен ерекшеленеді. Сондықтан үлкен қалалардың тұрғындары жасырын оттекті аштықты бастан кешіреді, өз ағзаларында зиянды заттарды жинақтайды.

7. Қосымша әдебиеттерді пайдаланып (энциклопедиялар, баспасөз материалдары мен оқулықтар), «Қосжазба күнделігі» әдісімен Қазақстанның минералдық ресурстары жөнінде пайымдауларыңды жазыңдар.

§6.

Қазақстан Республикасының
энергетикалық ресурстары

1. Сендердің ойларыңша, энергетикалық ресурстардың түрлері мен құрамдас бөліктері қандай? Өзара ой бөлісіңдер.

2. Мәтінді оқып, құрылымы мен рәсімделуіне көңіл аударыңдар.

Энергетика жүйесі – электр энергиясы мен қуатын өндіру және электрмен жабдықтау жүйесі. Қазақстанның энергетика жүйесі – ұлттық экономиканың өндірістік және әлеуметтік инфрақұрылымындағы маңызды сала әрі өнеркәсіптің басқа салаларын дамытудың басты базасы.

Кеңестік билік дәуіріне дейінгі кезеңде Қазақстанда өндіргіш күштердің даму деңгейі төмен болды, сол себепті оның энергетикалық базасы тым кенже қалды. Ғалымдардың деректері бойынша, қазақ жерінде барлық электрстансылардың қуаты 2,5 мың кВт/сағ-тан аспаған, оларда жылына 1,3 млн кВт/сағ электр қуаты өндірілген. Тек 6 қалада ғана қуаты шағын қалалық электрстансы болған.

Кеңестік дәуірдің бас кезінде қабылданған ГОЭЛРО жоспарының (1920 ж.) елді электрлендірудегі экономикалық және саяси мәні зор болды. Бұл жоспардың Қазақстанға да тікелей қатысы болды. Онда Сібір теміржолы бойындағы ірі сауда-өнеркәсіп орталықтарын электрлендіру, Павлодарда қуаты 15 мың кВт электр стансысын салу межеленген. Осы жоспарға сай 1925 жылы Қарсақбай электрстансысының құрылысы басталып, 1928 жылдары мұнда мыс қорыту зауыты іске қосылды. Осы жылы Жоғарғы Харуиз СЭС-і пайдалануға беріліп, соның негізінде Риддер қорғасын зауыты іске қосылды. 1925–1926 жылдары Доссорда мұнайдың 41,2% -і, Мақатта 87,8% -і электр қуатын қолдана отырып өндірілді. Осы жылдары мұнай оқпандарын бұрғылау және мұнайды барлау үшін КСРО-да тұңғыш рет электр қуаты қолданылды.

Қазақстандағы отын-энергетикалық қорларды іздестіру жұмыстарының нәтижесінде көмір мен мұнайдың ірі кеніштері табылды. Қазбалы отын қорлары жөнінен Қазақстан Кеңес Одағында екінші орынға шықты.

Жалпы, кеңестік дәуірдегі Қазақстанның электр энергетикасының даму жолын негізгі үш кезеңге бөлуге болады. Бірінші кезеңде (1918–1945 жылдары) ірі электрстансылары салынып, алғашқы энергетикалық тораптар пайда болды. Екінші кезеңде (1946–1958 жылдары) аймақтық электрстансыларында электр қуатын бір орталықтан өндіру күрт артты, алғашқы энергетикалық жүйелер құрылды. Үшінші кезеңде (1959–1990 жылдары) республиканың энергетикалық базасы жедел қарқынмен дамып, аймақтық энергетикалық жүйе қалыптасты. Сөйтіп, Қазақстан өзінің электр қуаты жөніндегі мұқтаждарын толық қамтамасыз ететін әрі оны өзге елдерге шығаратын ахуалға жетті. Бұл кезеңде Алматыда, Қарағандыда, Петропавлда, Жамбылда, Шымкентте, Павлодарда ірі аймақтық су электрстансылары (АСЭС) салынды. Ертіс өзенінде Өскемен және Бұқтырма су электрстансылары (СЭС), Іледе Қапшағай СЭС-і жұмыс істеді. Аса ірі Ақсу АСЭС-ы Екібастұз кенішінің арзан көмірін пайдаланды.

Электр энергетикасы секторын реформалау бағдарламасын дәйектілікпен іске асыру нәтижесінде 2000 жылдан бастап оң өзгерістерге қол жеткіздік: 2001 жылдың басында Қазақстанның электр энергетикасы секторының экспорттық әлеуеті 500–1000 мВт деп бағаланды. Мысалы, Екібастұз АЭС-ы 2001 жылдан Ресейге (Омбы облысы) 300 мВт электр қуатын экспортқа шығара бастады.

2030 жылға дейін электр энергетикасын дамыту бағдарламасы шеңберінде Қазақстанның электр энергетикасы жөнінен тәуелсіздігін қамтамасыз етудің кешенді жоспары әзірленді.

(«Қазақстан» ұлттық энциклопедиясынан)

3. Оқылым мәтініндегі құрмалас сөйлемдерді анықтап, тыныс белгілерінің қандай ережелер бойынша қойылғанын түсіндіріңдер.

4. Оқылым мәтініндегі аймақ атаулары мен сандық ақпаратты қолданып, «Т кестесін» толтырыңдар.

Аймақ атаулары	Сандық ақпарат

- Энергетикалық ресурс – техниканың қазіргі даму деңгейінде қолдануға болатын энергия қоры. Шартты отын – әртүрлі органикалық отын түрлерін қолданатын электрстансылардың жұмыс істеу тиімділігін және басқа көрсеткіштерін салыстыру үшін қолданылатын түсінік.
- Кәсіпорынның отын (энергетикалық) балансы – энергетикалық ресурстардың кірісі мен шығысы тепе-теңдігін анықтайтын, оларды әртүрлі қолданушылардың тиімді пайдалануын сипаттайтын көрсеткіштер жүйесі.
- Тұтынушысына байланысты отын энергетикалық (қайраттық) және тәсілдемелік (технологиялық) деп бөлінеді. ЖЭС-да пайдаланатын отын «энергетикалық отын» деп аталады. Металлургияда, химиялық, құрылыс жадығат (материал) өнеркәсіптерінде және т.б. тұтынатын отын «тәсілдемелік отын» деп аталады.
- Тәсілдемелік отынның сапасы қайраттық отынға қарағанда әдетте жоғары болады. Қайраттық отынның негізгі түрлері: қатты отын (таскөмір, қоңыр көмір және олардың өңдеу қалдықтары) және сұйық отын (мазут, табиғи газ).

5. «Артық болмас білгенің» айдарымен берілген ақпаратты пайдаланып, құрмалас сөйлем түрлеріне екі мысалдан жазыңдар. Қойылған тыныс белгілерін түсіндіріңдер.

6. «Қазақстанның ірі электр стансылары» тақырыбында шолу мәтінін жазыңдар. Құрмалас сөйлемдердің түрлерін (салалас құрмалас, сабақтас құрмалас, аралас құрмалас) қатыстырыңдар.

7. География оқулығындағы мәліметтер мен қосымша ресурстарды пайдаланып, «Қазақстанның энергетикалық ресурстарының болашағы» тақырыбында презентация дайындаңдар.

§7.

Қазақстан Республикасының
биологиялық ресурстары

1. Биологиялық ресурстар дегеніміз не?

2. Мәтінді түсініп оқып, негізгі мәліметті анықтаңдар. Дереккөзі мен авторына сілтеме жасай отырып, ой бөлісіндер.

Қазақстан жерінде алуан түрлі жануар мен өсімдік әлемі кездеседі.

Республикамыздың флорасы бай және сан алуан. Елімізде өсімдіктердің 400-ден аса, ал дәрілік өсімдіктердің 250-ден аса түрі кездеседі.

Елімізде омыртқалы жануарлардың 835 түрі, сүтқоректілердің 155 түрі; құстың 500-ге жуық; бауырымен жорғалаушылардың – 49; қосмекенділердің – 12; балықтың – 150; балық тәрізділердің 3 түрі тіршілік етеді. Атап айтқанда, кез келген адамға таныс аю, қасқыр, түлкі, қарсақ, қоян, кірпі, үйрек, тырна, қаз, аққу, бүркіт, қараторғай, бұлбұл, улы сұр жылан, бақа, алабұға, шортан, сазан және тағы басқалар кездеседі.

Қазақстан палеарктикалық-зоогеографиялық облысқа кіреді. Қазақстанның жануарлар дүниесінің қалыптасуында физикалық-географиялық жағдайлар үлкен рөл атқарған. Жануарлар дүниесінің үштік және төрттік дәуірдегі даму тарихы өсімдік жамылғысының даму тарихымен ұқсас.

Ормандар республика аумағының шамамен 4% -ін алып жатыр. Орманның жартысын сексеуіл өсетін жерлер құрайды. Орманды жерлердің 10% -і – Шығыс Қазақстанда, қалғаны – Алматы және Түркістан облыстарында.

Қазақстанның орман қоры – 21 млн гектар. Орман – өндірістегі бағалы материал ғана емес, сонымен қатар топырақты эрозиядан сақтау, құм көшкінін тоқтату, суды реттеу, егінді қорғау, атмосфераны шаң-тозаңнан тазартуда оның маңызы зор. Сонымен қатар орман ағаштары жерді қуаңшылық пен аңызақ желден сақтайды.

Республиканың орманды алқаптарына көз жүгіртсек, солтүстік бөлігінде қайыңды, қарағайлы орман; шығысында, Алтай тауы бөктерінде майқарағай, балқарағай, Сібір шыршасы орманы; оңтүстік бөлігіндегі таулы аймақта Тянь-Шань шыршасы; оңтүстіктегі шөлді аймақта сексеуіл, ал өзендердің бойында жиде, тораңғыл, жыңғыл, шырғанақ тоғайы өсетінін байқаймыз. Ел байлығы – орман ресурсын сақтай білудің маңызы зор. Орман – жан-жануарлардың мекені, адамдардың тынығатын орны. Орман ресурсына ең көп залал келтіретін тілсіз жау – өрт. Өртке басты себеп – адамдардың ұқыпсыздығы. Орман алқаптарын ұқыпты пайдалану, оларды қорғау – бүкіл халық алдындағы негізгі міндеттердің бірі.

3. Оқылым мәтінінен бірыңғай мүшелі жай сөйлемдерді анықтап, олардан құрмалас сөйлемдер құрастырып жазыңдар. Тыныс белгілерінің дұрыс қойылуын сипаттаңдар.

Үлгі:

Елімізде өсімдіктердің 400-ден аса, ал дәрілік өсімдіктердің 250-ден аса түрі кездеседі. Елімізде өсімдіктердің 400-ден аса түрі бар, ал дәрілік өсімдіктердің 250-ден аса түрі кездеседі.

- Орман – ел дәулеті, жер сәулеті.
- Орманды жерде отын көп.
- Көп адаспас, көл таусылмас.
- Ер – елімен, жер – кенімен.

4. Оқылым мәтіні мен «Ғибратты сөз» айдарымен берілген мәліметті пайдаланып, диалог құрыңдар. Өмірлік мәселелермен байланыстырыңдар.

5. «Ғибратты сөз» айдарымен берілген мақалдарды пайдаланып, жинақы мәтін жазыңдар. Мәтіндеріңді жұптасып тексеріп, логикалық түзетулер енгізіп, редакциялаңдар.

6. «Қазақстанның биологиялық ресурстары» тақырыбында ғылыми шолу дайындап, дереккөздеріне сілтеме жасаңдар.

§8.

**Баламалы ресурс көздері:
бүгіні мен ертеңі**

1. Аудиожазбада (16. mp3.) берілген мәтінді тыңдап, тақырыбы мен мақсатты аудиториясын (қоғамдық-саяси, әлеуметтік-экономикалық, ғылыми) анықтаңдар. Сұрақтарға жауап беріңдер.

1. Баламалы ресурс көздеріне нелер жатады?
2. Баламалы энергия көздері энергетикалық тәуелділіктен құтқара ма?
3. Олардың келешекте табиғи ресурстармен қатар қолданылуына қалай қарайсыңдар?
4. Суретте қандай баламалы ресурс бейнеленген?

2. Мәтінді оқыңдар. Ғаламтор, энциклопедия, газет-журналдар мен ғылыми еңбектерден алынған деректерді дәлел ретінде қолданып, осы мәселе жөнінде өз ойларыңды ортаға салыңдар.

Бүгінде елімізде баламалы энергия көздерін игеруге деген ұмтылыс көңіл қуантады. Оны кейбіреулер жерасты кен қазбалары көлемінің азаюымен байланыстырып жүр. Негізінде, мүлде олай емес. Жер қойнауы табиғи қазбаларға бай

болғандықтан, елімізде энергия тапшылығы айтарлықтай байқалмайды. Дегенмен қоршаған ортаны таза сақтап, жаңартылмайтын энергия көздерінің мол қорын келер ұрпаққа аманаттап қалдыру – басты міндетіміз.

Жаңартылған және баламалы энергия көздерін өндіруге әлеуетіміз мол. Ендеше, неге бізге экологиялық тұрғыдан тиімді, залалсыз істі қолға алмасқа? Осы орайда Елбасы Н.Назарбаев «Қазақстан–2050» Стратегиясында «Көмірсутегі шикізатының нарығында ірі ойыншы болып қала отырып, біз энергияның баламалы түрлерін өндіруді дамытуға, Күн мен желдің энергиясын пайдаланатын технологияларды белсенді енгізуге тиіспіз. Бұл үшін бізде барлық мүмкіндік бар. 2050 жылға қарай елде энергияның баламалы және жаңғыртылатын түрлерін пайдалану барлық энергия тұтынудың тең жартысын құрауға тиіс» деп алдымызға асқаралы міндет те қойды. Олай болса, «осы бағытта елімізде қандай жобалар жүзеге асырылуда?» деген сауалға жауап іздеп көрейік.

Баламалы энергия көзін табу, ең алдымен, әлемдегі барған сайын күрделіленіп бара жатқан экологиялық апат қаупін азайтуға бағытталған игі іс болмақ. Олай етпеген күнде көмірсутегі шикізатын көптеп пайдалану ауаны ластап, қоршаған ортаның тепе-теңдігін бұзады. Жаһандық жылыну үрдісінде көмірсутегі шикізатынан шығатын зиянды қалдықтардың әсері мол. Ғалымдардың болжамынша, осы жүзжылдықтың соңына таман ауаның температурасы 6,4 градусқа жылынып, әлемдік мұхиттардың деңгейі 58 сантиметрге көтеріледі екен. Қазірдің өзінде құрлықтарды басып жатқан топан су соның салдары десек, қателеспейміз. Сондықтан әлем сарапшылары энергетикалық қуат шикізаттарына балама табу мәселесін күн тәртібіне қойып отыр.

Еліміздің баламалы энергия көздерін дамытудың «жасыл» жолына көшуіне елордада өткен «ӘЖСПО-2017» халықаралық көрмесі қуатты серпіліс берді. Қазақстан бұл істе алғашқы болып бастама көтеріп, энергияның баламалы түрлеріне көшуді, табиғатқа да, адамзатқа да залалсыз баламалы қуат көздерін дамытуды насихаттап, елімізде жасалып жатқан сол бағыттағы жаңа технологияларды ұсынды.

Көрмеге келушілер «жасыл экономиканың» жетістіктерін өз көздерімен көрді. Әлемдік деңгейдегі баламалы энергияның өндіріс жолдарының жай-күйіне де қанықты. Аталған

шарадан Күннен, желден, судан электр қуатын өндіруде тың идея, соны жаңалықтар көптеп күтілуде. Оның қатарына қоғамдық көліктерге қолданылатын экологиялық таза отын, электрокөліктердің іске қосылуы жатады. Әсіресе оңтүстік өңірлердің климаттық жағдайы Күн қуатын пайдалануға қолайлы: жылына 2,5 миллиард киловатт-сағат Күн энергиясын өндірудің мүмкіндігі бар. Бұл – отандық ғалымдарды жаңа жобаларды жүзеге асыруға жетелеп отыр.

(Ерман Әбдиев

3. Оқылым және тыңдалым мәтіндері мазмұнын өз пікіріңмен және достарыңның пікірімен салыстырып, төменде берілген үлгі бойынша талқылаңдар.

Бірінші сөйлем: «Менің ойымша, ...».

Екінші сөйлем: «Мен оны былай түсіндіремін ...».

Үшінші сөйлем: «Оны мен мына фактілермен, мысалдармен дәлелдей аламын ...».

Соңғы сөйлем: «Осыған байланысты мынадай қорытындыға келдім: ...».

4. Оқылым мәтінінен құрмалас сөйлемдерді анықтап, жасалу жолына қарай қай түрі екенін дәлелдеп, тыныс белгілерінің қойылуын түсіндіріңдер.

Болашақтың энергиясы

Энергия – бұл адамзат тіршілігінің дамуына жағдай жасаушы және ынталандырушы бірден-бір табиғи қайнар көз. Қоғамның энергия көздеріне қол жеткізуі оның әлеуметтік, экономикалық және экологиялық тұрақты дамуының аспектілерін анықтайды. Технология саласындағы әртүрлі қуат көздерін оңтайландырумен байланысты ғылыми зерттеулер мен жетістіктер қоғамдастықтардың функционалды тәсілдерін анықтап, энергетиканың тұрақты даму болашағын қалыптастырады.

Астанада «Болашақтың энергиясы» тақырыбымен өткен «ЭКСПО-2017» көрмесі кең ауқымды және барлығын қамтушы жоба ретінде ойластырылды.

Болашақ энергиясы қазіргі заманның келелі мәселелеріне және болашақтағы шешімдерді болжауға қатысты

міндеттерді шешуге бағытталған, ойлануға нәр беретін ауқымы кең тақырып болып отыр.

5. «Артық болмас білгенің» айдарымен берілген мәліметті пайдаланып, мақсатты аудиторияның қызығушылығын ынталандыру үшін, әртүрлі жанрда (сұхбат, мақала, баяндама т.б.) мәтін құрастырындар.

6. Сөйлемдердің құрмаластың қай түрі екенін анықтап, тыныс белгілерінің қойылуын түсіндіріңдер.

Мысалдар	Құрмалас сөйлемнің қай түрі?
Еліміз пайдалы қазбалардың аса бай қорына ие: жер қойнауынан Менделеев кестесіндегі 109 элементтің 99-ы ашылды.	
Қазақстан су ресурсына онша бай емес, себебі өзендердің жартысына жуығы көрші елдерден келсе, ал кей өзендер сортаңдар мен құмдарға сіңіп, ізін жоғалтады.	
Әлемнің көптеген елі бірлесе әрекет етсе, экологиялық мәселелер шешіледі.	
Көмір мен мұнайдың ірі кеніштері табылып, еліміз қазбалы отын қорлары жөнінен Кеңес Одағында екінші орынға шықты.	
Көрмеге келушілер «жасыл экономиканың» жетістіктерін өз көздерімен көрді, баламалы энергияның өндіріс жолдарының жай-күйіне де қанықты.	

7. «ЭКСПО-2017» – болашақтың энергиясы» тақырыбында қысқаша ғылыми шолу жасаңдар.

Тыңдалым мәтіндері

01. mp3

Мәңгілік Ел құндылықтары

Тәуелсіздіктің елең-алаңында қандай едік? Зауыт-фабрикалар жұмысын тоқтатып, жұмысшылар сенделіп кетті. Жалақы да, зейнетақы мен балалар жәрдемақысы айлап қолға тимеді. Қазір соның бәрі көрген түстей өте шықты. Тәуелсіздік еліміздің қарқынды өркендеуіне серпін берді. Қазақстанды әлем елдері таныды. Қазақстанға әлем елдерінің назары ауды. Әлемнің барша елімен іскерлік, әріптестік байланыс орнықты. Елімізге инвестиция салуға ұмтылған елдер қатары, шетелдік компаниялар көбейді. Өз жастарымыздың шетелдік мамандармен бәсекелестік деңгейі артты. Еліміздің экспорттық әлеуеті көтерілді. Әрине, мұның бәрі бір мезетте іске аса қойған жоқ. Бұған Елбасы Нұрсұлтан Назарбаевтың Қазақстанды қуатты мемлекетке айналдыру идеясының өміршеңдігі оң ықпалын тигізіп отыр. Енді алдымызда үлкен мақсат тұр. Ол – Қазақстанды дамыған 30 елдің қатарына енгізу. Бұл үшін отандық экономиканы жан-жақты өркендетіп қана қоймай, келешекте қуатты әрі мәңгілік мемлекетке айналдыруды іске асыруымыз қажет. Осы орайда, Елбасы Нұрсұлтан Назарбаев ұсынған нақты 100 қадамның маңыздылығын баршаға кеңінен насихаттау қажеттігі туындайды. Өйткені нақты 100 қадамның әрқайсысына зер салар болсақ, бұл құжатты тәуелсіз Қазақстанымызды әлемдегі көшбасшы елге айналдыру мақсатын көздейтін кешенді стратегия деуге әбден болады. Соның бірі – 89-қадам. Мұнда: «Нұрлы Болашақ» ұлттық жобасын әзірлеу және жүзеге асыру – мектептік білім берудің қолданыстағы оқу бағдарламаларына «Мәңгілік Ел» құндылықтарын енгізу» – делінген. Шын мәнінде, мектептердің оқу бағдарламаларына «Мәңгілік Ел» құндылықтары туралы мол мәлімет енгізілуі дұрыс дер едім. Өйткені бұл батыстық даңғырлақ музыка мен ғаламтор желісіндегі ұлттық құндылықтарымызға жат ақпаратпен әуестенетін жас буынды отаншылдық рухта тәрбиелеуге жол ашар еді. Әрбір жас өз Отанын сүйі, Отанға қызмет етудің парыз екенін жете сезініп өсуі қажет қой. Ендеше, қазіргі оқу бағдарламалары

әр саланың нақты деректеріне құрылған мәліметтермен қамтылуы керек.

(Айдар Сабыров)

02. mp3

Мәңгілік Ел белгісі (қысқартылған нұсқасы)

«Мәңгілік Ел» ұғымы қасиетті, киелі,
Елжіретіп жаныңды, иітеді жүйені.
Тебіреніп бұл сөзге бабалардың аруағы,
Тереңдегі тарихтың ағытылар тиегі.

Аласұрған теңіздей төңкерілген жалғанда
Өлмейтұғын өмірді аңсамайтын ел бар ма?
Арпалысып бағыпты Күлтегіндей батырлар,
Тоныкөктей данышпан, Елтерістей хандар да.

Тұлпарымыз тұралап тайғақ кешу, тар жолдан,
Бодан едік кешегі бостандыққа зар болған.
Мәңгілік Ел бола алсақ – жұлдызымыз жанғаны,
Жердің жүзі, күн көзі дидарына таңғалған.

Не көрмедің, қазағым, тайталасқан тірлікте,
Мәңгілік Ел белгісі – береке мен бірлікте!
Ұл-қызың да жол көрген, бесігінде тербелген,
Алтын жіптей арқауы үзілмейтін кіндікте!

Босағанды ұмытпа, төрге шықсаң тегінде,
Мәңгілік Ел белгісі – есік пенен төрінде,
Қалатұғын артыңда дәстүр менен салтыңда,
Өнерінде ешқашан бас имеген өлімге!

Қазақ болсаң қадірле өз тіліңді тіріңде,
Мәңгілік Ел белгісі – мемлекеттік тіліңде!
Танымаған төркінін, менсінбеген өз тілін
Талапай боп талай жұрт құрып біткен түбінде.

Мейірімі төгілген алыс пенен жақынға,
Мәңгілік Ел белгісі – парасатта, ақылда!

Жүрек қанын ағызып, тілдің майын тамызып,
Жырлап кеткен ақындар кемеңгерлер хақында.

Бақыт құсы қонарда, Мәңгілік Ел боларда,
Періштенің қасына сайтан, сірә, жолар ма?
Мәңгілік Ел белгісі – аспандаған Бәйтерек,
Жайнап тұрған астана, жарқыраған Ақорда!

Жақсы-жайсаң кеңесіп, төрт құбыла теңесіп,
Арман болмас айналсақ алынбайтын қамалға!
(Несіпбек Айтұлы)

03. mp3

«Қазақстанның үшінші жаңғыруы: жаһандық бәсекеге қабілеттілік»

Жансейіт Тұймебаев: Жолдау – жаңғырудың даңғыл жолы. Елбасының «Қазақстанның үшінші жаңғыруы: жаһандық бәсекеге қабілеттілік» атты Жолдауында жаңару мен жаңғырудың даңғыл жолына түскен Қазақстан ширек ғасырдың ішінде бүкіл әлемге қуатты, дамыған, ынтымағы жарасып, ырысы артқан мемлекет ретінде танылғаны айтылады. Ендігі кезекте әрбір қазақстандық осы береке-бірлік пен саяси тұрақтылықты одан әрі нығайтып, еліміздің іргесін бекіте түсуі қажет.

Нұрлан Нығматуллин: Елбасы Жолдауы Қазақстанымыздың даму тарихындағы жаңа кезеңді бастады. Жолдау – еліміздің тарихи белесін бастаған өте маңызды құжат. Онда Елбасымыз Қазақстан дамуының жаңа бағыттарын белгілеп берді. Осы кезеңде, әсіресе ұлттық экономиканы көтеруге ерекше көңіл бөлінді. Бұл, ең алдымен, халықтың әлеуметтік жағдайын күшейтуге ықпал етеді.

Бердібек Сапарбаев: Біз Елбасы Жолдауын орындау үшін бар күшімізді саламыз. Президенттің саяси жігерінің арқасында еліміз осы деңгейге жеткенін білесіздер. Бұл Жолдау бұрынғыларынан өзгереді, өйткені бұл құжат еліміздің бәсекелестікке қабілеттілігін арттыруға, жаңа технологиялар мен инновацияларды енгізуге бағытталған.

Қазақстан мұсылмандарының діни басқармасы: Жолдау ұрпақ тәрбиесіне басымдық берді. Онда өскелең ұрпақты рухани-адамгершілік рухында тәрбиелеу үшін қосымша

қадамдар жасау және бұл іске діни бірлестіктерді белсенді түрде тарту қажеттігіне ерекше тоқталды. Расында, бүгінгі аға буын, орта буын өкілдерінің негізгі миссиясы – жастардың көкірек көзін ашып қана қоймай, олардың рухани дүниетанымын байытып, мемлекетшіл, толерантты, ұлтжанды ұрпақ сабақтастығын қалыптастыру.

04. mp3

Жаһандық мәселелерді шешуде Қазақстанның орны айрықша

Өтіп бара жатқан қой жылындағы әлемдік экономикада қылаң берген дағдарыс көріністеріне, халықаралық өзекті мәселелерге, тұрақсыздық нүктелерінің кеңейе түсуіне қатысты Қазақстан ұсынған бейбітшілік пен қауіпсіздік тұрғысындағы бастамалар әлем назарын өзіне аударғаны белгілі.

Иә, есте болса, Қазақстан Президенті Нұрсұлтан Назарбаев өзінің әлемдік деңгейдегі араағайындық қабілетін тағы бір танытып қана қоймай, жаһандық бітімгершілікте де ойып тұрып орын алатындығын дәлелдеген еді. Орыс пен украин арасындағы текетірестің жігін жатқызуға барын салды, елорда төрінде әлемдік және дәстүрлі дін көшбасшыларының басын қосып, ортақ ымыраға ұйытқы болды. Мұнан бөлек қыркүйек айында БҰҰ Бас ассамблеясының мерейтойлық 70-сессиясына қатысып, әлем жұртшылығының егжей-тегжейлі талқылауына түскен өзекті жайттардың ұшына шығар ұтымды ойлар айтты. Қазақ елінің, қазақ тілінің мәртебесін асқақтатып, ұлы мінберден қазақ тілінде баяндама жасады. Кәрі құрлықта да болды. Тағы да қазақ тілінің мәртебесін көтерді, ЮНЕСКО-ның Бас Ассамблеясының бас мінберінен үн қатты. Мұның барлығы да елдің, ерін сүйер елдің ертеңі үшін жасалған нақты қадамдар еді.

05. mp3

Қазақстандық бренд «Monde Selection» алтын сапа белгісін алды

«Monde Selection» – 1961 жылдан бері су, сусын, ірімшік, шоколад және басқа да тамақ индустриясы өнімдеріне сараптама жүргізетін тәуелсіз халықаралық ұйым.

2017 жылы маусымда Мальта аралында «Monde Selection» халықаралық тәуелсіз сараптамасы жеңімпаздарды марапаттады. Қазақстандық бренд «TURAN» табиғи минералды суы осы ұйымның алтын сапа белгісін алды. Тарихта алғаш рет қазақстандық бренд халықаралық сапа институтының сараптамасына ілігіп, жылда алтын иеленіп кетіп жүрген жапондық өндірушілермен бір сатыдан көрінді. Ендігі жерде елімізде шығатын «TURAN» табиғи минералды суының сыртына әлемдік сапаның алтын белгісі соғылатын болады.

«TURAN» табиғи минералды суы жасы 15 мың жылдан асатын жерасты мұздық көзінің орнынан (Көкшетау маңындағы Құскөлден) алынады. «Asia Waters» компаниясының бас директорының орынбасары Шалқар Нұртілеуовтің айтуынша, жапондық өкілдер «TURAN» суының бөтелкесіне таңдана қараған. Ал суды татып көргенде дереу байланыс телефондарын сұраған.

– Жасыратыны жоқ, бұл – біз үшін қандай мақтаныш болса, еліміз үшін де сондай мәртебе. Біз енді Жапонияға «TURAN» суын экспорттау ұсынысын қарастырып жатырмыз, – дейді «Asia Waters» компаниясының басшылары.

«Monde Selection» халықаралық тәуелсіз сараптамасының қазылар алқасы «Мишлен» ресторандарының атақты аспаздарынан, ғалым-диетологтерден және әлемнің тамақ индустриясының технологтерінен тұрады. Сондықтан «Monde Selection» марапаты бүкіл әлемде әділдігімен жоғары бағаланады және сөзсіз сенім ұялатады.

(«Егемен Қазақстан» газетінен)

06. mp3

Қазақстан Республикасының сыртқы саясаты

1991 жылы тәуелсіздік алған сәттен бастап Қазақстан Республикасы әлемнің 130 мемлекетімен дипломатиялық қарым-қатынас орнатты.

Қазақстан Орталық Азиядағы географиялық сипаты бойынша ең ірі мемлекет болып табылады, оған қоса экономикалық даму қарқыны бойынша, біздің мемлекет – аймақтағы көшбасшы. Бүгінгі күні қазақстандық сыртқы саясат басымдылығы, ең алдымен, Ресей, Қытай, АҚШ, ЕО, Орталық Азия аймағындағы көршілес мемлекеттермен, ислам әлемімен тең

құқылы қарым-қатынас құруға бағытталып отыр. Бұл тұрғыда 2006–2007 жылдары аталмыш мемлекеттермен және аймақтармен екіжақты байланыс едәуір алға басты. Ел мүддесіне қатысты бірталай маңызды құжатқа қол қойылған мемлекет басшылығының Вашингтон, Мәскеу, Брюссель, Лондон, Бейжің, Каир, Тегеран, Ташкент, Бішкек және тағы да басқа мемлекеттердің астаналарына ресми сапарларының қорытындылары да осыны айғақтай түсуде. Осылайша мемлекетіміздің әлемнің жетекші державалары мен көршілес ТМД мемлекеттері арасындағы стратегиялық серіктестігі жаңа деңгейге көтерілді. Қазіргі кезде Қазақстанның көп ғасыр бойы туысқандық, мәдени, саяси және экономикалық, қарым-қатынаста болып келген көршілес Орталық Азия мемлекеттерімен ынтымақтастығы ерекше серпін алып отыр. Біздің мемлекетіміздің ендігі жердегі қарқынды дамуы аталмыш республикалармен қалыптасатын қарым-қатынаспен де тығыз байланысты. Сол себепті Қазақстан Орта Азиялық Одақ құру идеясын алға тартып отыр. Бұл бірлестікке Қазақстаннан басқа аймақтың Өзбекстан, Қырғызстан, Тәжікстан және Түркіменстан сияқты мемлекеттері де кіруі мүмкін.

2006–2007 жылдар аралығында Орталық Азия мемлекеттері президенттерінің Астанаға іс-сапарлары барысында және Қазақстан басшылығының аталмыш аймақ мемлекеттеріне ресми сапарлары барысында мемлекетаралық, саяси-экономикалық және әлеуметтік-мәдени қарым-қатынастардың дамуына негіз болатын маңызды екіжақты келісімдер қабылданды. Бұл құжаттар Қазақстанның көршілес мемлекеттермен байланысын нығайта түсіп, Орта Азиялық Одақ идеясын жүзеге асыру үшін айтарлықтай серпін беріп отыр.

07. mp3

Арман қала – Астана

Ағылып Атыраудан, Алатаудан,
Көш қонды Қараөткелге таласа ауған.
Жайнайды Астана ару алқасындай,
Ғажайып ғимараттар жаңа салған.

Сарыарқа сауырында,
 Ерке Есіл бауырында
 Келеді бой көтеріп арман қала.
 Арман қала!
 Асыл дала!
 Жаңа астана! Өз Астана! Астана!
 Төріне туған жердің туын тігіп,
 Ерекше ел еңсесі бүгін биік.
 Астана – Ақ Ордасы қазағымның,
 Алтын төж ақ маңдайға қонған сүйіп.
 Сарыарқа сауырында,
 Ерке Есіл бауырында
 Келеді бой көтеріп арман қала.
 Арман қала!
 Асыл дала!
 Жаңа астана! Өз Астана! Астана!
 Көз тоймас келбетіңе – қандай көркем!
 Астанам – жаңа қала жайған өркен.
 Астанам – жүрегі елдің, жүрегі елдің,
 Соғатын сәтіменен бүгін де, ертең!
 Сарыарқа сауырында,
 Ерке Есіл бауырында
 Келеді бой көтеріп арман қала.
 Арман қала!
 Асыл дала!
 Жаңа астана! Өз Астана! Астана!

(Е.Шаймерденов,
 М.Омаров)

08. mp3

Ата Заң – мемлекеттің негізі

Қазақстан Республикасының Конституциясы – Қазақстан Республикасының Ата Заңы. Ағымдағы Конституция 1995 жылы 30 тамыз күні жалпыхалықтық референдум негізінде қабылданды және 5 қыркүйек күні өз күшіне енді. Конституция 9 тараудан, 98 баптан тұрады.

Конституция – мемлекеттік құрылыстың құқықтық негізін қалыптастырушы құжат. Ол мемлекеттік тетік, қоғамдық, саяси институттар ретінде қызметтің негізі боларлық принциптерін орнықтырды, адам мен азаматтың Конституциялық мәртебесін белгіледі, экономикалық құрылыстың негіздерін айқындады.

Бұл – тәуелсіз Қазақстанның қабылдаған екінші Конституциясы. Алдыңғы Конституция 1993 жылы 28 қаңтарда қабылданған болатын.

1995 жылы 30 тамызда республикада бүкілхалықтық референдум өтті, нәтижесінде Қазақстанның жаңа Конституциясы қабылданды. Дауыс беру еліміздің қалалары мен ауылдарындағы 10253 сайлау учаскелерінде жүрді.

Бұл Конституцияның 1993 жылғы Конституциядан айырмашылығы оның мазмұнының сапасында еді.

Жаңа Конституцияға алғаш рет азаматтың құқығына қатысты ғана емес, адам дүниеге келген сәттен бастап одан ажырамас құқықтарына да қатысты нормалар енді. Онда Қазақстан Республикасының Президенті саяси жүйенің басты тұлғасы болып табылады және билік тармақтарынан жоғары тұрады. Бұл президенттік басқару жүйесіндегі мемлекетке сай келеді. Парламент туралы Конституциялық бөлім өзгерістерге ұшырады. 1995 жылы желтоқсанда екі палаталы (жоғарғы палаталы – Сенат, төменгі палаталы – Мәжіліс) Парламентке сайлау өткізілді.

09. mp3

Ювеналды әділет – кәмелетке толмағандар құқықтарын қорғау кепілі

Демократиялық, зайырлы, құқықтық және әлеуметтік мемлекет негізін қалаушы бағыттарының бірі – бала құқығын қорғау мәселесі.

Қазақстан Республикасы Конституциясының 27-бабына сай, неке мен отбасы, ана мен әке және бала мемлекеттің қорғауында болады.

Бала құқығын қамтамасыз ету қазіргі заманның ауқымды проблемасына жатады, оның шешіміне барлық дүниежүзілік қауымдастық мүдделі.

Біздің республикада балалар құқығына үлкен назар аударылатынын атап өту керек. Мәселен, бала құқығын қамтамасыз ету мәселелеріне 2008 жылғы 8 тамыздағы «Баланың құқықтары туралы» Қазақстан Республикасының Заңы арналған, 1998 жылғы 17 желтоқсандағы «Неке және отбасы туралы», сондай-ақ басқа нормативтік құқықтық актілер бар.

Өркениетті елдерде сот ісін жүргізу нысанында сүрінген балаға көмек беру жүздеген жыл бойы жасалып келеді, яғни кәмелетке толмағандар үшін ювеналды (латын сөзінен *ювеналий* – «жастық») соттар әділет жүйесіне енген.

«Ювеналды әділет» – кәмелетке толмағандар істері жөніндегі сотпен байланысты әділет, яғни сот әділдігі деген түсінікті белгілейді. Кәмелетке толмағандар істері жөніндегі алғашқы сот 1899 жылдың 2 шілдесінде Чикагода Иллинойс штатының Заңы негізінде құрылғаны белгілі. XX ғасыр басында кәмелетке толмағандар үшін соттар басқа елдерде, яғни Канада, Англия, Бельгия, Нидерланд, Ресей, Польша, Венгрия, Испания, Грекия, Ирландия және тағы басқа елдерде құрылғаны белгілі болды.

Ювеналды соттар көптеген өркениетті елде қызмет атқарады, іс-тәжірибеде олар өздерінің тиімділігін дәлелдеді. Ең алдымен, ювеналды соттар балалар құқығын қорғауды және баламен жасалатын қылмыстың алдын алуды мақсат етеді.

(Қазақстан Республикасы Әділет министрлігі сайтынан)

10. мрЗ

Балаларды қорғау күні

Бүкіл әлемде 1 маусым «Балаларды қорғау күні» ретінде аталып өтіп, ескі халықаралық мейрамдардың бірі болып саналады. Оны өткізу жөнінде шешім 1949 жылдың қараша айында Халықаралық демократиялық әйелдер федерациясының арнайы сессиясында қабылданды.

Алғашқы халықаралық балаларды қорғау күні 1950 жылы өткізілді. БҰҰ аталған бастаманы дер кезінде қолдап, балалардың өмірін, құқығын, денсаулығын қорғауды өз қызметінің басты бағыттарының біріне айналдырды.

«Балаларды қорғау күні – олардың өмірін соғыстан қорғау, денсаулығын сақтау, болашақ ұрпаққа демократиялық негізде білім мен тәрбие беру жөніндегі барша әлемдегі озық пікірлердің тоғысқан арнасы» десек – артық айтқандық емес.

Дәл осы күні болашақта адамгершілікке, әділдікке, баянды өмірге толы қоғам құру үшін оның негізі – балаларға барлық жағдай жасау керектігі тағы да паш етіледі.

БҰҰ-ның жүргізген сауалнамасына жүгінсек, бүгінгі таңда әлемде әрбір оныншы бала үлкендер тарапынан жасалатын зорлық пен зомбылыққа ұшырайды екен.

Әлемде өмірі қатерге толы балалар да баршылық. Аш-жалаңаштық, соғыс өрті, терактілер балалардың ғана емес, үлкендердің де психикасына кері әсерін тигізеді. Бұл – қорғаныссыз балалардың басына түскен үлкен ауыртпалық екендігі шындық. Жасөспірімдер арасында нашақорлар саны өсуде, олардың жартысынан астамы ішімдік ішуден де кет әрі емес.

Балаларды қорғау күні – мереке ғана емес, сонымен қатар, болашаққа бағдар жасайтын маңызды шараның бірі. Адамзаттың алдында тұрған зор міндет – болашақ ұрпақтың бақытты өмірін қалыптастыру.

11. mp3

Отбасы тәрбиесі қай кезден басталады?

Баланы балабақшадан бастап тәрбиелеу керек дейміз ғой, шындап келгенде, қазақ халқы тәрбиені балаға іште жатқан кезде-ақ бере бастаған. Келінді тәрбиелеу арқылы іште жатқан шарананы тәрбиелеген. Мысалы, келіннің аяғы ауырлағаннан бастап, оның болашақ ана екенін елге білдіріп, сол үйдің шаңырағына ақ шүберек байлап қойған екен. Содан бастап ол келінге үлкен-кіші демей жұрттың бәрі қамқор болып жүреді. Айталық, жүкті келінге лас жұмыстарды істетпейді, жаман хабар естіртпейді.

Енесі келінді айлы түнде бұлаққа ертіп апарып, жуындыратын болған, себебі Жер-Ана адам бойындағы барлық жаман энергияны алып кететінін атам қазақ әу бастан білген ғой. Ал айлы түнде жуындыруының мәні мынада: ол – болашақ немерем айдай көпке ортақ болсын, жарығы, шарапаты көпке

түссін, содан кейін судай таза, мөлдір болсын дегені екен. Ай нұрлы, сұлу болғанымен, алыста ғой, келін ел-жұртынан, ағайын-туыс жұрағатынан алыстап қалмасын деп; су мөлдір болғанымен салқын ғой, суық қой, келін суық мінезді болмасын деп, бұлаққа жуындырып келе салып, оны лаулап жанып тұрған отта жылындырады екен. Ол дегеніңіз – оттай опалы болсын, оттай жылы болсын, оттай мейірімді, берекелі болсын деп ырымдағаны екен. Енді осыны медициналық тұрғыдан қарасаңыз, ыстық пен суықтың алмасуы адамның ағзасына пайдалы әсер етеді емес пе? Осының барлығын қазақ білген ғой...

Бұның бәрі – өзінше бір үлкен тәрбие, жатқан үлкен философия. Ақылды ене ырымдап: «Қарағым, биік тауға қара, немеремнің өресі биік болсын; кең жазира далаға қара, немеремнің пейілі кең болсын; жайқалып тұрған шалғын шөпке қара, әдемі гүлге қара, немеремнің жаны мен тәні сұлу болсын, сұлулықты түсінетін болсын», – деп айтады екен.

Бала дүниеге келген күні, кіндігі кесілгеннен кейін, сәбилі болған шаңырақта түнімен ән айтылады, күй тартылады, шілдехана жасалады. Не үшін сол күні? Ол жай тойлау емес! Себебі дүние есігін ашқан балаға сол күні тек қана жақсы энергия беріледі, өйткені ән айтылып, күй тартылған жерде тек жақсы көңіл күй, жақсы тілек, таза ниет қана болады деп жорыған қазақ. Қысқасы, қазақ қанша көшпелі ел болса да, келінді де, баланы да 40 күн күтіп, ұрпағының қамын ойлаған.

(Зейнеп Ахметова)

12. mp3

Гендік инженерия – заман талабы

Евгений Климов, эколог-биолог:

– Гендік модификацияланған өнімдердің зиянын көптеген мамандар айтып жүр. Мен де олардың пікірімен келісемін. Біз 2002 жылы ГМО қауіпсіздігі және экотуризмді дамытумен айналысатын қоғамдық қор құрдық. Осы уақыттан бастап трансгендік өнімдерді жан-жақты зерделей келе, мұның, шынымен де, өзекті мәселе екеніне көз жеткіздік. Жасанды

тағамдардың пайдалы екенін айтып жүргендердің көбі – өнімдерге аз уақыт қана зерттеу жүргізгендер. Негізінен, генетикалық тұрғыдан өзгеріске ұшыраған ағзалардың адамға қалай әсер ететінін білу үшін ұзақ мерзімді зерттеу қажет. Модификацияланған өнімдерді тұтыну тұрмақ, осындай азық-түлікті өсіріп шығаратын елдерде қуықалды безі мен сүт бездерінің қатерлі ісігі басқалардан төрт есеге көп болатыны анықталған. ГМО әсіресе енді жетіліп келе жатқан организмге қауіпті. Сондықтан баланың тамағына трансгендік қоспалар араласқанын құптамаймын. Балаға шырын, басқа да сусындарды, қалбыр, шыны ыдыстарда сатылатын тамақтарды сатып аларда сақ болыңыздар, міндетті түрде сыртқы жазуын оқыңыздар. ГМО қосылған болса, алмауға кеңес беремін. Мұндай өнімдер бала туу жасындағы әйелдерге де зиян. Белгілі ғалым Ирина Ермакованың зерттеулері соны меңзейді. ГМО туу көрсеткішін кемітіп, жер бетіндегі адамдар санын азайту үшін ойлап табылған деген пікірдің жаны бар.

Асқа асылық айтпаймыз десек те, көзге көрінгенді жей берген де дұрыс емес екенін есте ұстаған жөн.

(Қымбат Тоқтамұрат)

13. mp3

Газет пен радионың пайда болу тарихы

Алғашқы газеттер Ежелгі Римде қоғамдық орындарда ілінген жаңалықтар жазылатын тақтайшалар түрінде болды. Онда сенаттың жұмысы, шекара маңындағы жаңалықтар, қолбасшылардың есебі жарияланды.

Папируста жазылған газеттер Египетте фараондар сарайында шыққан болатын. Олардың мақсаты ел билеушісінің бұйрықтарын халыққа жеткізу болды.

Ал әлемдегі ең алғашқы баспа газеті VIII ғасырда Қытайда «Астана хабаршысы» деген атпен шыққан. Онда ел билеушісінің бұйрықтары және маңызды хабарландырулар жазылған.

1450 жылы Иоган Гуттенберг құйма әріптерден тұратын баспа станогін жасағанға дейін газеттер өте қымбат болды. Газеттердің қазіргі келбеті XVII ғасырда пайда болды. «Газет» сөзі итальяндық монета «gazetta» атауынан шыққан. Жаңалықтар жазылған қағаздарды осы монетаға сатып алған.

Ғалымдардың айтуы бойынша, бүгінгі газеттерге ұқсас ең бірінші басылым 1631 жылы шыққан француздық «La Gazette» болды. Газеттің редакторы – Францияның королі Людовик XIII болды.

Америкада алғашқы газет 1690 жылдың 25 қыркүйегінде Бостонда «Publick Occurrences» деген атпен шықты.

Ресейдегі алғашқы газет қолмен жазылған «Вестовые письма» еді. Кейін атауын «Куранты» деп өзгертті. Ұлы Петрдің жарлығымен 1702 жылдың 17 желтоқсанында тұңғыш газет «Ведомости» атауымен басылып шықты.

Газеттердің әлемде көп жазылып, танылып, таралған кезеңі – XIX ғасыр. Еуропаның саяси, қоғамдық және мәдени өмірі газеттерде кеңінен көрініс тапты.

1946 жылы ақпанның он үшін күні «БҰҰ Радиосы» эфирге шыққан екен. Жалпы, ең алғашқы радио дат ғалымы Ганс Христиан Эрстедтің 1820 жылы жүргізген кездейсоқ тәжірибелік жұмысынан кейін дүниеге келді. Ол электр мен магнетизмнің арасындағы байланысты анықтайды. Ал ең алғашқы аппарат 1895 жылы жасалды. Оның авторы – орыс ғалымы Александр Степанович Попов екен. Алайда Поповтың авторлығына келгенде таластар бар. Оның басты бәсекелесі ретінде италиялық радиотехник Гульельмо Маркони аталады. Ол 1896 жылы дәл осыған ұқсас аппаратты ойлап тапқан көрінеді. 1909 жылы (ол кезде Попов қайтыс болып кеткен) Маркони мен неміс инженері Карл Браун сымсыз телеграфты ойлап тапқандары үшін Нобель сыйлығын алған.

14. mp3

Әлемдік бұқаралық ақпарат құралдары

BBC (ағылш. *British Broadcasting Corporation*) – Ұлыбританияның радиохабар бірлестігі, радио, ғаламтор және телевизия кешені. Бірлестік Ұлыбританияның радио және телехабар тарату ісіне басшылық етеді. Корпорация – мемлекеттік емес БАҚ өкілі, қоғамдық ұйым. Оның қызметіне Ұлыбритания патшайымы тағайындайтын 12 қамқоршыдан тұратын Бақылау кеңесі басшылық жасайды. Ұлыбританиядан басқа елдерде 28 мемлекетке тарайтын BBC World Service радио қызметімен және BBC World News телеарнасымен танымал.

CNN (*Кейбль-Ньюс-Нетуорк*) – жаңалықтардың кабельді торабы. 1980 жылы негізін қалаған – Тед Тернер. Оның CNN-ды құруына төрт жыл уақыты, 100 миллион доллар ақшасы кеткен.

Бүгінде CNN әлемнің 200-ден астам елінде 40 тілде сөйлеп, 160 миллионнан астам үйге еніп тұр. Оны қазір 1,5 миллиард адам көреді. Ал қалған 6 миллиард адам кабельді телевизияға қосылса, олар да көре алады. CNN айналасы 30 жылдың ішінде біздің мына әлем туралы түсінігімізді өзгертті. Америкалық супермаркеттер тәулігіне жиырма төрт сағат, аптасына жеті күн бойы жұмыс істейді. CNN де солай. Бұл тұрғыдан қарағанда, тіпті CNN бүкіл планетаны бір супермаркетке айналдырды десе де болатындай. Иә, қазір бүкіл адамзат CNN-нің арқасында бір тауарды бір мезетте ала алады.

«Таймс» (ағылш. «*The Times*») – Ұлыбританияның күнделікті газеті, әлемдегі ең танымал газеттердің бірі. 1785 жылдан бері басылып келеді. Қазіргі таңда «Таймс» газетін «Times Newspapers Limited» басып шығарады. Газет «News Corporation» медиакорпорациясына тиесілі. Медиакорпорацияның басшысы – Руперт Мердок. Газеттің жексенбілік нұсқасы – «The Sunday Times».

Қазір көптеген газет Таймс сөзін өздерінің аттарына қосып алды, мысалы, американдық «The New York Times», үнділік «The Times of India» және басқалар.

«Таймстің» негізін 1875 жылы Джон Уолтер қалады, редакторы да өзі болды. Ол кезде газет «The Daily Universal Register» (Күнделікті жаңалықтар тізбегі) деп аталған, ал 1788 жылдың 1 қаңтарынан бастап «The Times» деп аталып келеді.

15. mp3

Әлемдік мүдде

Қазіргі таңда әлемдік тәртіптер мен мемлекетаралық қатынастардың өзара тәуелділік пен ортақтасу принципіне бейімделе түскендігі нақты байқалады. Әлем халықтары мен мемлекеттері жаһандық қауіптер мен мәселелерді бірлескен күшпен, өзара келісім саясатымен ғана шешуге болатынын

ұғынып отыр. Әлем мемлекеттерінің жаһандық мәселелерді шешуге қатынасу жолдары БҰҰ, ЕЫҚҰ, ШЫҰ, БСҰ сияқты халықаралық ұйымдар арқылы жүргізілсе, әлем халықтары жаһандық қауіптерге қарсы халықаралық азаматтық ұйымдар Гринпис, Халықаралық Қызыл Крест, Шекарасыз дәрігерлер, феминистік, гендерлік ұйымдар қызметтері арқылы жүргізілуде.

Мемлекеттер мен халықтар жаһандық мәселелерді бірлесіп шешу мақсатында әлемдік қауымдастық құрып отыр. «Әлемдік қауымдастық» ұғымын алғаш рет ресми түрде 1969 жылы БҰҰ Бас Ассамблеясында сөйлеген сөзінде АҚШ Президенті Ричард Никсон қолдаған. Ол: «Бүкіл тарихи ғұмырымызда біз бірінші рет әлемдік қауымдастық болып отырмыз», – деп көрсетті.

Әлемдік қауымдастықтың мақсаты – әлемдік тәртіптерге әсер ете отырып, әлемдік бейбітшілік пен адамзатты сақтау. Бұл ретте әлемдік және аймақтық державалардың бейбітшілік пен татулық үлгілерінің маңызы зор. АҚШ, Қытай, Ресей, Үндістан, Бразилия, Жапония, Германия, Ұлыбритания, Пәкістан сияқты халқының саны көп, ірі мемлекеттердің агрессияға бармауы әлемдік қауымдастықтың жаһандық мәселелерді тиімді шешіп, қауіптің алдын алу саясатын жүргізуіне жағдай туғызатыны анық. Әлемдік тәртіптерде, әлемдік геосаяси құрылымда бейбітшіліктің басым болуына жағдай жасайтын мемлекеттерді нағыз бейбітшіліксүйгіш мемлекеттер ретінде бағалауға болады.

16. mp3

Баламалы энергия көздері энергетикалық тәуелділіктен құтқара ма?

Қазіргі күні Қазақстанда электр энергиясының 74%-тен астамы орталық және солтүстік аймақтардағы көмір кен орындарынан өндіріліп, оның 66%-тейі дәл сол өңірлердің өзіндегі қажеттілікке жұмсалады. Ал оңтүстік өңірлерде энергия тұтыну оны өндіруден екі есеге дейін артып, қуат көзінің белгілі бір мөлшерін Өзбекстан мен Ресейден сатып алуға, Қырғызстанмен айырбас жасау арқылы импорттауға

тура келіп отыр. Энергетика министрлігінің мәліметіне сүйенсек, тәуелсіздік жылдарында еліміздегі көмір өндіруші кәсіпорындар 2,3 млрд тонна көмір өндіріп, оның 600 млн тоннадан астамы экспортқа шығарылса, қалған көлемі ішкі қажеттілікті өтеген. Еліміз көмірдің барланған қоры жағынан 8-орын алатыны белгілі. Десек те, көмір көзінің де таусылатын кезі болады. Қазба байлықты өндіру арқылы өндірісті ұлғайтудың өзі шығын мен үлкен тәуекелді қажет ететіндіктен, әлемнің көптеген мемлекеттері жаңа жолды таңдап отыр. Ол – энергияның баламалы түрлері, яғни қалпына келетін, сарқылмайтын және қоршаған ортаға зиян келтірмейтін энергия көздері.

Елбасы Н.Назарбаев «Қазақстан – 2050» Стратегиясы – қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты ел халқына арнаған Жолдауында: «Көмірсутегі шикізатының нарығында ірі ойыншы болып қала отырып, біз энергияның баламалы түрлерін дамытуға, Күн мен желдің энергиясын пайдаланатын технологияларды белсенді енгізуге тиіспіз. Бұл үшін бізде барлық мүмкіндік бар», – деп қадап айтқан болатын.

(Бауыржан Сабырбеков)

Халықаралық зерттеулер (timss, pisa) форматындағы тапсырмалар үлгілері

I тоқсан

1. Мәтінді оқып, сұраққа жауап нұсқасын таңдаңдар.

Сұрақ және жауап нұсқалары	Мәтін
<p>Ханкелді Әбжановтың «Мәңгілік Ел – бабалар арманы» мақаласынан алынған үзіндідегі негізгі ойды қай сөйлем арқылы беруге болады?</p> <p>А) «Мәңгілік Ел» автоматты түрде биік технологияларды алақанымызға салмайды.</p> <p>В) Оның миссиясы – қоғамның бар саласындағы адам факторын ізгілікке, жасампаздыққа жегу.</p> <p>С) «Мәңгілік Ел» әлеуметтік инфрақұрылымды алақанымызға салмайды.</p> <p>Д) «Мәңгілік Ел» идеялар мен бағдарламалардың алтын дінгегі бола береді.</p>	<p>Интеллектуалдық ұлы ізденіспен түзілген «Мәңгілік Ел» өздігінен, автоматты түрде биік технологияларды, материалдық игіліктерді, әлеуметтік инфрақұрылымды алақанымызға салмайды. Оның миссиясы – қоғамның бар саласындағы адам факторын ізгілікке, жасампаздыққа жегу. Ендеше, «Мәңгілік Ел» еліміздің ілгері өркендеуіне септесетін ұлы жобалар мен бастамалардың, идеялар мен бағдарламалардың алтын дінгегі бола береді.</p>

2. Ережелерді толықтырып, берілген сұрақтың қажетті жауап нұсқасын таңдаңдар.

Сұрақ және жауап нұсқалары	Ережелер
<p>Морфологиялық принцип бойынша жазылған сөздер қатары қайсы?</p> <p>А) Аман+келді, Бота+көз, кітап+ым, сегіз+он</p> <p>В) Хат-хабар, қаһар, жаһан</p> <p>С) Жазса, жанбады, жанғанда</p> <p>Д) Өкімет, үкімет, тиын, тиін</p>	<p>Морфологиялық принцип деп</p> <p>Фонетикалық принцип деп</p> <p>Тарихи принцип деп</p>

3. Орфографиялық нормаға сай жазылған сөздердің қай принципке негізделгенін түсіндіріңдер.

<p>А) Теңізші, мұзжарғыш, тасжүрек</p> <p>В) Қарагөз, Сатыбалды, қолғап</p> <p>С) Гауһар, қолхат, жиһаз</p> <p>Д) Хан – қан, хал – қал, өкім – үкім</p>

II тоқсан

1. Ережені негізге ала отырып, тапсырманы орындаңдар.

Тапсырма мен мысалдар	Ереже
<p>Берілген сөйлемдерді құрылысына қарай ажыратыңдар.</p> <p>A) Біздің ғаламшарымыз, адамзат өмірі үнемі өзгеріп отырады.</p> <p>B) Әлемдік маңызы бар іс-шараға дайындық барысында үлкен мақсат, жауапкершілік және міндеттер тұрады.</p> <p>C) Осылайша тарихи әділеттік орнап, бабаларымыздың ұлы арманы орындалды.</p> <p>D) Әр қазақстандық бүгінгі күнді өзінің жеке тәуелсіздігі мен табысты күні есебінде мерекелей алады.</p>	<p>Жай сөйлем бір не бірнеше сөз бен сөз тіркесінен құралып, жалаң ойды білдіреді.</p> <p>Құрмалас сөйлем екі не одан да көп жай сөйлемнен құралып, күрделі ойды білдіреді.</p>

2. Мәтін мазмұнымен танысыңдар. Сұраққа жауап нұсқасын таңдаңдар.

Мәтін	Сұрақ және жауап нұсқалары
<p>Астанадағы бүкіләлемдік көрме 3 айға дейін жалғасты. Оған әлемнің 100-ге жуық елі және 10 халықаралық ұйым қатысты. «ЭКСПО-2017» көрмесінің «Болашақтың энергиясы» тақырыбы ең үздік әлемдік энергия сақтау технологиясын – баламалы энергия көздерін пайдалануда жаңа әзірлемелер мен технологияны қолдануға мүмкіндік береді. Сондай-ақ көрме елдің өндірістік қуаты мен ғылыми базасын технологиялық жаңғырту және экономиканы жүйелі әртараптандыруға қуатты серпін береді.</p> <p>Мұндай ауқымды іс-шараны өткізуге, соның ішінде көрмелердің құрылысы мен инфрақұрылымына шағын және орта бизнес атсалысатын болады.</p>	<p>Мәтіндегі негізгі ой қайсы?</p> <p>A) Бүкіләлемдік көрме 3 айға дейін жалғасты.</p> <p>B) «Болашақтың энергиясы» тақырыбы – ең үздік әлемдік энергия сақтау технологиясы.</p> <p>C) Экономиканы жүйелі әртараптандыру үшін қуатты серпін береді.</p> <p>D) Мұндай іс-шараны өткізуге шағын және орта бизнес атсалысатын болады.</p>

3. Берілген сөйлемдерді ережемен сәйкестендіріңдер.

Мысалдар	Ережелер
<p>А) БҰҰ-ның Бас Ассамблеясы біздің ел Президентінің ұсынысын мақұлдап, 29 тамызды Халықаралық ядролық қару-жараққа қарсы күрес күні деп жариялады.</p> <p>В) 1993 жылғы қаңтардың 28-інде Қазақстан Республикасының тұңғыш Конституциясы қабылданды: негізгі Заң 4 бөлімнен, 21 тараудан, 131 баптан тұрды.</p> <p>С) 1995 жылы 30 тамызда еліміздің жаңа Конституциясы қабылданды және бұл негізгі Заңымызда республиканың экономикалық күш-қуаты мен мүмкіндіктері ғылыми тұрғыдан тиянақталды.</p>	<p>Құрмалас сөйлемнің құрамындағы жай сөйлемдердің байланысу тәсілдері:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1) интонация арқылы іргелесе байланысады; 2) жалғаулық шылаулар арқылы байланысады; 3) алғашқы жай сөйлемінің баяндауышы тиянақсыз тұлғада келіп, келесі жай сөйлеммен ұласпалы түрде құрмаласа байланысады.

III тоқсан

1. Салалас құрмалас сөйлемнің мағыналық түрлерін анықтап, тапсырманы орындаңдар.

Тапсырма және мәтін	Салалас құрмалас сөйлемнің түрлері
<p>Мәтіндегі сөйлемдерден салалас құрмалас сөйлемдер құрастырыңдар. Қай түріне жататынына түсінік беріңдер.</p> <p>Статистикалық мәліметтер бойынша еліміздің 5 миллионнан астам халқын балалар құрайды. Соңғы жылдары балалар санының тұрақты өсу тенденциясы байқалады. Мысалы, 10 жыл бұрын жылына 250 мыңнан астам бала дүниеге келсе, 2009 жылы 360 мыңдай, ал 2013 жылы туған нәрестелердің саны 400 мыңнан асты.</p> <p>Отбасы күнін мерекелеу адамгершілік пен рухани дамуға, отбасы құрудың жауапкершілігін нығайтуға жол ашады. Отанға деген махаббат отбасынан басталады. Туған шаңырағыңда алған тәрбие – келешегіңнің кепілі.</p>	<p>Құрамындағы жай сөйлемдердің мағыналық қарым-қатынасына қарай салалас құрмалас сөйлемнің 6 түрі бар:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1) ыңғайлас салалас құрмалас сөйлем; 2) қарсылықты салалас құрмалас сөйлем; 3) себеп-салдар салалас құрмалас сөйлем; 4) түсіндірмелі салалас құрмалас сөйлем; 5) кезектес салалас құрмалас сөйлем; 6) талғаулы салалас құрмалас сөйлем.

2. Берілген үзінділерден құрмалас сөйлемдердің түрлерін (салалас, сабақтас, аралас) ажыратындар.

Жұмағұл мен Қадиша іске кірісті. Бұлар әр жерге барып сұрастырып, ізденіп жүріп, аяғында оқу бөлімінің жанында жас баланың қамын жейтін кеңсені тауып алып, соған арыз кіргізді. Кеңсе қызметкерін жаңылдырып, тез иландыру үшін Жұмағұл бір жайды көптіріп, екінші жайды шөмейте сөйлеп, есебін тауып жүр. Ақыры бұл кеңсе Қадишаның арызын қарастырып, аяғында Мақсұттан қалған дүние-мүліктің бәрі «жас баласы – Жәмилаға ауысады, содан басқа ие жоқ, ол ержеткенше «опекун» Жұмағұл болады» деп бұйрық берді.

Қадишаның ұлықтан әкеп отырған бұйрығын естіген соң және өзінің көмексіз жалғыздығын ойлаған сайын, кемпір есінен адаса бастады. Көріне зорлық-қиянатты сезіп тұрса да, не амал қыларын білмеді. Аяғында Құдайға жылап-жалбарынып, «ah» ұрып отырғанда, есіне баласының бұрынғы жолдасы Мейірхан түсті. Сол күні қасына ақсақ бауырын ертіп алып, кемпір Мейірханға келді, жылады.

Мейірхан сұлдері құрып, жолдасынан түңіліп қала берді. Бұл әңгіменің артынан Жұмағұл, Ақтайлар сол күні-ақ «Мейірхан қызғаншақтық қылып жүр» деп, сөзге таңа бастады. Кемпір Жұмағұлдың ниеттерін естіген соң, бір-екі күннің ішінде күйікті ойдың салмағынан езіліп, бөлекше ауруға ұрынды. Есі ауып қалып, шатасып сандырақтайтын әдет пайда болды.

IV тоқсан

1. Аралас құрмаластың ережесін негізге алып, тапсырманы орындаңдар.

Тапсырма және мәтін	Ереже
<p>Берілген сөйлемдерді аралас құрмалас сөйлемге айналдырындар. Жасалу жолын түсіндіріңдер.</p> <p>Бейбітшілік пен келісім сарайы – архитектуралық құрылыс кешені, сәулет өнерінің бірегей туындысы. Ол қолдан жасалған жота үстінде орналасқан. Сарай әлемдік және дәстүрлі діндер көшбасшыларының съезінің өткізілетін орны ретінде әлемге әйгілі архитектор Норман Фостердің жобасымен салынған.</p>	<p>Аралас құрмаластың ерекшеліктері:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1) аралас құрмалас сөйлемде білдіретін ой салалас пен сабақтастағы ойдан күрделі болады; 2) аралас құрмалас сөйлем салаласа да, сабақтаса да байланысып, кемінде үш не одан да көп компоненттен тұрады; 3) аралас құрмалас сөйлемдердің құрамында жалғаулықты да, жалғаулықсыз да сөйлемдер болады; 4) аралас құрмалас сөйлемде сабақтастағы және салаластағы тыныс белгілерінің ережелері сақталады.

2. Мәтінді оқып, сұраққа жауап нұсқасын таңдаңдар.

Мәтін	Сұрақ және жауап нұсқалары
<p>Республиканың орманды алқаптарына көз жүгіртсек, солтүстік бөлігінде қайыңды, қарағайлы орман; шығысында – Алтай тауы бөктерінде майқарағай, балқарағай, Сібір шыршасы орманы; оңтүстік бөлігіндегі таулардың теріскей беткейінде Тянь-Шань шыршасы; оңтүстіктегі шөлді аймақта сексеуіл; ал өзендердің бойында жиде, тораңғыл, жыңғыл, шырғанақ тоғайы өсетінін байқаймыз. Ел байлығы – орман ресурсын сақтай білудің маңызы зор. Орман – жан-жануарлардың мекені, адамдардың тынығатын орны.</p>	<p>Қай сөйлем арқылы мәтіндегі негізгі ой берілген? А) Солтүстік бөлігінде қайыңды, қарағайлы орман; шығысында – Алтай тауы бөктерінде майқарағай, балқарағай, Сібір шыршасы орманы өсетінін байқаймыз. Б) Ел байлығы – орман ресурсын сақтай білудің маңызы зор. С) Орман – жан-жануарлардың мекені, адамдардың тынығатын орны. D) Оңтүстік бөлігіндегі таулардың беткейінде Тянь-Шань шыршасы, ал шөлді аймақта сексеуіл өседі.</p>

Глоссарий

Құндылық – бір заттың маңыздылығы, пайдалылығы, зат не құбылыстың қасиеті.

Тәмсіл – өсиет, нақыл түрінде айтылатын астарлы мазмұны бар әңгіме, үлгі сөз.

Жаһандану немесе **глобализация** (ағылш. *global* – «әлемдік», «дүниежүзілік») – жалпыәлемдік саяси, экономикалық, мәдени және ақпараттық тұтастықтың құрылу үрдісі.

Реплика – диалог үстінде қарсылық білдіру мәнінде айтылатын қысқаша жауап.

Инфографика – ақпаратты, білімді графикалық тәсілдер арқылы ұсыну. Мәтін мен графиканың (диаграмма, блок-сызба, кесте, карта) үйлестіріліп берілуі.

БҰҰ (Біріккен Ұлттар Ұйымы) – екінші дүниежүзілік соғыстан кейін КСРО, АҚШ, Қытай және Ұлыбритания мемлекеттерінің белсенділік танытуымен құрылған халықаралық ұйым. Бас кеңсесі АҚШ-тың Нью-Йорк қаласында орналасқан.

ЮНЕСКО (ағылш. *United Nations Educational Scientific and Cultural Organization*) – БҰҰ-ның білім, ғылым мен мәдениетті дамыту істері бойынша мамандандырылған ұйым. 1945 жылы 16 қарашада құрылды, штаб-пәтері Францияның Париж қаласында орналасқан.

ЕҚЫҰ (Еуропадағы Қауіпсіздік және Ынтымақтастық Ұйымы, ағылш. *Organization for Security and Co-operation in Europe*) – саяси диалог құруға арналған халықаралық ұйым. Негізгі мақсаты – жетілдірілген басқару мен демократиялық үрдіс негізіндегі аймақтық тыныштық пен қауіпсіздікті сақтау.

ШЫҰ (Шанхай Ынтымақтастық Ұйымы) – 1996 жылы «Шанхай бестігі» деп атаумен құрылған халықаралық ұйым. Құрылтайшылар болып Қазақстан, Қырғызстан, Қытай, Ресей және Тәжікстан кірген. 2001 жылы Өзбекстан ұйымға кіргеннен бастап Шанхай Ынтымақтастық Ұйымы (ШЫҰ) деген атпен тұрақты істейтін үкіметаралық ұйым.

Конституция, Ата Заң (лат. *constitutio* – «құрылым») – мемлекеттің негізгі заңы, мемлекеттік құрылыстың құқықтық негізін қалыптастырушы құжат.

Императив – талап, бұйрық, заң. Жеке тұлғаның ұстанған ережелеріне қарсы жалпыға бірдей ережелер.

Конвенция (лат. *conventio* – «келісім») – кез келген саладағы адамдардың мінез-құлқының және іс-әрекетінің, сондай-ақ жаһандық мәселелерді шешу барысында келісім бойынша қабылданған ережелер мен қағидалар.

Опекун – кәмелет жасына жетпеген балаға бекітілген қамқоршы.

Гендік инженерия (генетикалық инженерия) – генетикалық және биохимиялық әдістердің көмегімен тұраралық кедергілері жоқ, тұқым қуалайтын қасиеттері өзгеше, табиғатта кездеспейтін жаңа гендер алу.

Иммунитет (лат. *im-munitas* – «босап шығу», «арылу», «құтылу») – организмнің жұқпалы аурулар қоздырғышын немесе олар бөліп шығаратын кейбір улы заттарды қабылдамаушылық қасиеті және оларға қарсы тұру қабілеті.

Ген (грек. *genos* – «тұқым», «тек») – тұқым қуалаудың қандай да бір белгісін қалыптастыруға жауапты материалдық бірлік.

Генофонд (франц. *genos* және *fond*) – бір популяциядағы не бір түрге жататын организмдегі әртүрлі гендердің саны, құрамы.

Популяция (лат. *populus* – «халық») – белгілі бір кеңістікте генетикалық жүйе түзетін, бір түрге жататын және көбею арқылы өзін-өзі жаңғыртып отыратын ағзалар тобы.

Штамм (нем. *stamm* – «негізі») – морфологиялық және биологиялық қасиеттері бірдей микроорганизмдердің таза дақылы.

Альманах – тақырыптық, жанрлық т.б. сипатына қарай топтастырылған әдеби шығармалар жинағы.

Бюллетень – қоғамдық маңызы бар істер, орын алған оқиғалар туралы қысқаша ресми хабарлама.

Ребрендинг (ағылш.) сөзі «брендті өзгерту» деп аударылады. Оның деңгейі әртүрлі болуы мүмкін: компанияның жай ғана логотипін ауыстырудан бастап, толық тұжырымдамасын, миссиясын, ұстанымын және стилін өзгертуге дейін бара алады.

Экстерьер (франц. *extérieur*, лат. *exterior* – «сыртқы») – сәулет өнеріндегі термин, ғимараттың сыртқы келбеті.

Антисемитизм – еврейлерге қатысты жауласқан өшпенділіктің, ұлттық санаспаушылықтың түрі.

Протестанттар – христиан әлемінің басты бөлімшелерінің бірі.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Қазақ тілі. Орта білім беру мазмұнын жаңарту аясында негізгі орта білім беру деңгейінің 5–9-сыныптарына арналған оқу бағдарламасы. – Астана, 2016.
2. «Қазақстан». Ұлттық энциклопедия. Бас редактор Ә.Нысанбаев. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 1998.
3. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. – Алматы, 2011.
4. Айбын. Энциклопедия. Бас редакторы Жақып Б. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2011.
5. Назарбаев Н. Тәуелсіздік дәуірі. – Астана, 2017.
6. Сапаров Қ. Тіл мен тарих тамырлас / «Ана тілі» газеті, 28 маусым, 2014.
7. Саяси түсіндірме сөздік. – Алматы: Дайк пресс, 2008.
8. Әуезов М. Шығармаларының 20 томдық толық жинағы. 1-том. – Алматы: Жазушы, 1979.
9. Қазақ әдебиеті. Энциклопедиялық анықтамалық. – Алматы: Аруна, 2005.
10. Мүсірепов Ф. Қазақ әйелі. Роман және әңгімелер. – Алматы: Жалын, 1982.
11. Жұмаділов Қ. Қаздар қайтып барады. – Алматы: Жазушы, 1968.
12. Әбдіхалықова Г. Ұлағатты отбасы – ұлт құндылығы / «Егемен Қазақстан» газеті, 8 қыркүйек, 2016.
13. Ермекова Т., Оданова С. Кестелі грамматика. – Алматы, 2015.
14. Отарбекова Ж., Нұржанова Б., Байтымбетова П. Нормативті қазақ тілі. – Алматы, 2015.
15. Сыздық Р. Қазақ тілінің анықтағышы (емле, тыныс белгілері, сөз сазы). – Астана: Елорда, 2000.
16. Қазақ тілінің орфоэпиялық анықтағышы. – Алматы, 2004.
17. Уәлиев Н. Сөз мәдениеті. – Алматы: Мектеп, 1984.

Электронды қорлар

1. www.akorda.kz	11. www.youtube.com/watch?
2. abai.kz	12. bnews.kz/kz/news
3. history.kz	13. latyn.mtdi.kz
4. www.aktobegazeti.kz	14. 7kun.kz
5. massaget.kz	15. zakon.kz
6. www.enu.kz	16. inform.kz
7. egemen.kz	17. stat.gov.kz
8. baq.kz	19. www.enbek.gov.kz
9. alashainasy.kz	18. biocenter.kz
10. kitap.kz/audiobook	20. kartv.kz

МАЗМҰНЫ

Алғы сөз	4
I БӨЛІМ. МӘҢГІЛІК ЕЛ – МҰРАТЫМ. СТИЛИСТИКА	5
§1. «Қазақстан-2050» – Мәңгілік Елге бастайтын ең абыройлы жол.....	6
§2. Мәңгілік Ел құндылықтары	9
§3. Мәңгілік Ел – бабалар арманы	12
§4. «Мәңгілік Ел» идеясы – ұлы мұратымыз.....	15
§5. Мәңгілік Ел болу үшін.....	18
§6. Тәрбие мен тәлім – әл-Фараби теориясының ажырамас бір бөлігі	21
§7. Астана – тәуелсіздік тұғыры.....	23
§8. Мәңгілік Ел – ұлт пен ұлыс тілегі	25
II БӨЛІМ. ЖАҒАНДАНУ МӘСЕЛЕЛЕРІ. СТИЛИСТИКА	27
§1. «Қазақстанның үшінші жаңғыруы: жаһандық бәсекеге қабілеттілік»	28
§2. Жаһандану дәуірі мен ана тілі	31
§3. Қазіргі заманғы жаһандық мәселелер.....	35
§4. Мәдени жаһандану процесі	38
§5. Латын әліпбиіне көшу – жаһандану талабы	40
§6. Жаһандағы қымбат 7 бренд	44
§7. Жаһандану процесіндегі Қазақстанның құндылық бағдарлары....	48
III БӨЛІМ. ТӘУЕЛСІЗДІК ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ ҚАЗАҚСТАН. «ӘЖСПО-2017». СИНТАКСИС.....	51
§1. Қазақстан Республикасының Тәуелсіздік күні	52
§2. Тәуелсіз Қазақстанның халықаралық жетістіктері.....	56
§3. Тәуелсіз Қазақстаным.....	60
§4. Қазақ елінің тұңғыш Президенті	64
§5. Қазақстан Республикасының елордасы.....	68
§6. Есіл жағасындағы арман қала	72
§7. Болашақтың энергиясы.....	75
§8. «ӘЖСПО-2017» – Қазақстанның мақтанышы	78
IV БӨЛІМ. АДАМ ҚҰҚЫҒЫ МЕН БОСТАНДЫҒЫ. СИНТАКСИС	81
§1. Азаттықтың Ата Заңы	82
§2. Азаматтардың құқықтары мен бостандығы	85
§3. Адам құқығы – мемлекеттің басты қуаты	88

§4. Әйел құқығы	92
§5. Бала құқығы – басты құндылық	96
§6. Бала құқықтарының қорғалуы.....	100
§7. Туған жерге туың тік	104
V БӨЛІМ. ОТБАСЫ ЖӘНЕ ДЕМОГРАФИЯЛЫҚ ӨЗГЕРІС.	
СИНТАКСИС.....	107
§1. Отбасы – ұлт құндылығы	108
§2. Демография деген не?.....	111
§3. Қазақстан Республикасының демографиялық жағдайы.....	114
§4. Қазақстанның демографиялық саясаты.....	117
§5. Демографиялық ахуалы нашар мемлекеттер.....	121
§6. Әлемдегі демографиялық өзгерістер	124
§7. Қазақстандағы отбасы күні.....	127
VI БӨЛІМ. БИОТЕХНОЛОГИЯ ЖӘНЕ ГЕНДІК ИНЖЕНЕРИЯ	
КЕЛЕШЕГІ. СИНТАКСИС	131
§1. Биотехнология – ХХІ ғасыр сұранысы.....	132
§2. Гендік инженерия – заман талабы.....	135
§3. Биотехнология саласындағы жаңалықтар.....	138
§4. Қазақстандағы биотехнология ғылымының дамуы	141
§5. Атақты биотехнологтер.....	144
§6. Әлеуметтік көзқарастар қақтығысы	146
VII БӨЛІМ. БҰҚАРАЛЫҚ АҚПАРАТ ҚҰРАЛДАРЫ. СИНТАКСИС... 149	
§1. Бұқаралық ақпарат құралдары – көпшілікке ақпаратты жеткізу құралдары	150
§2. Төртінші биліктің пайда болу тарихы.....	154
§3. Бұқаралық ақпарат құралдарының түрлері	156
§4. Әлемдік бұқаралық ақпарат құралдары.....	158
§5. Қазақстан Республикасының телеарналары.....	160
§6. Дәстүрлі БАҚ пен жаңа медиаәлем	163
VIII БӨЛІМ. ӘЛЕМДЕГІ ҚАҚТЫҒЫСТАР ЖӘНЕ БЕЙБІТШІЛІК.	
СИНТАКСИС.....	165
§1. Әлемдегі саяси және әскери қақтығыстар ошағы	166
§2. Ұлтаралық қақтығыстар: себебі мен салдары	169
§3. Дінаралық қақтығыстар: шығу себебі мен салдары.....	172
§4. Әлем тыныштығын сақтайтын халықаралық ұйымдар	175
§5. Бейбітшілікті аңсаған әлем елдері	177

§6. Қазақстан – бейбітшілік пен ынтымақтастық жаршысы.....	179
§7. Бейбітшілік және келісім сарайы.....	181
§8. Әлем тыныштығы – ел тыныштығының кепілі.....	184

IX БӨЛІМ. ТАБИҒИ РЕСУРСТАРДЫ ТИІМДІ ПАЙДАЛАНУ.

ПУНКТУАЦИЯ.....	187
§1. Табиғат ресурстары және олардың түрлері	188
§2. Қазақстан жеріндегі табиғат ресурстары	191
§3. Табиғат ресурстары – ел байлығы	195
§4. Табиғат ресурстарын қорғау мәселесі.....	198
§5. Қазақстан Республикасының минералдық ресурстары.....	201
§6. Қазақстан Республикасының энергетикалық ресурстары.....	204
§7. Қазақстан Республикасының биологиялық ресурстары.....	207
§8. Баламалы ресурс көздері: бүгiнi мен ертеңi.....	209
Тыңдалым мәтiндерi.....	213
Халықаралық зерттеулер (timss, pisa) форматындағы тапсырмалар үлгiлерi	229
Глоссарий.....	234
Пайдаланылған әдебиеттер	236

Назар аудар

Электронды қосымша жүктелген CD қолжетімсіз болған жағдайда, қосымшаны *arman-pv.kz* сайтынан тауып, өз компьютеріңе жүктеп алуыңа болады

Оқулық басылым

Тыныштық Нүрдәулетқызы Ермакова
Клара Әлібекқызы Бертілеуова
Райхан Абайқызы Абишева

ҚАЗАҚ ТІЛІ

Жалпы білім беретін мектептің
9-сыныбына арналған оқулық

Суретшілері	А. Айтжанов, Д. Қдыров
Бас редакторы	Қ. Қараева
Редакторы	Н. Абдижаппарова
Техникалық редакторы	В. Бондарев
Көркемдеуші редактор	Е. Мельникова
Бильд редакторы	Ш. Есенкулова
Суретші-бездіруші	О. Подопрігора
Мұқабаның дизайны	В. Бондарев, О. Подопрігора
Беттегендер	С. Сулейменова, Т. Жумагулова, Л. Костина

Сатып алу үшін мына мекенжайларға хабарласыңыздар:

Нұр-Сұлтан қ., 4 м/а, 2-үй, 55-пәтер. Тел.: 8 (7172) 92-50-50, 92-50-54.

E-mail: astana@arman-pv.kz

Алматы қ., Ақсай-1А м/а, 28Б үй. Тел.: 8 (727) 316-06-30, 316-06-31.

E-mail: info@arman-pv.kz

«Арман-ПВ» кітап дүкені

Алматы қ., Алтынсарин к/сі, 87 үй. Тел.: 8 (727) 303-94-43.

Теруге 24.05.18 берілді. Басуға 30.05.19 қол қойылды. Пішімі 70x100^{1/16}. Қағазы офсеттік.
Қаріп түрі «ММ Мектептік». Офсеттік басылыс. Шартты баспа табағы 19,35. Таралымы 50000 дана.

Артикул 809-002-001к-19